

RKK Könyvek Református közelmúltunk

SZOVJET FOGSÁGBA

HURCOLT

**REFORMÁTUSOK
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN**

Tanulmánykötet

**Szovjet fogságba hurcolt reformátusok
a Kárpát-medencében**

Tanulmánykötet

RKK KÖNYVEK

Református közelmúltunk

MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ

A kötet a Magyarországi Református Egyház azonos című projektjének keretében jött létre, a NEB és az RKK szakmai támogatásával.

NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

PRO FIDE ET PATRIA

REFORMÁTUS KÖZÉLETI ÉS
KULTURÁLIS KÖZPONT ALAPÍTVÁNY

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMMI

GULAG-GUPVI
EMLÉKBIZOTTSÁG

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

EMET

A kötet a GULAG-GUPVI Emlékév alkalmából, a Gulág Emlékbizottság civil pályázati támogatásával jött létre.

**Szovjet fogságba hurcolt
reformátusok
a Kárpát-medencében**

Tanulmánykötet

Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány

– 2017 –

Kiadó: © Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány

Sorozatszerkesztő: © Kiss Réka

Szerkesztők: © Erdős Kristóf, © Kiss Réka, © Zila Gábor

Könyv-és borítóterv: Vitányi Beatrix *grafikus*

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben, 2017-ben

Igazgató: Kapusi József

ISBN 978-963-12-8669-4

E-Book ISBN 978-963-12-8670-0

ISSN 2498-8545

Borítókép: Összegyűjtött férfiak Munkácson (Dupka György gyűjtése)

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Tartalomjegyzék

Ajánló.....	7
Előszó.....	10
Stark Tamás	
Magyar foglyok a Szovjetunióban.....	13
Kovács Áron	
Málenkij robotra hurcolás a Tiszáninneni Református Egyházkerület területéről.....	33
Nagy Károly Zsolt	
„Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat...” Teológiai reflexiók a fogság kérdésére.....	51
Murádin János Kristóf	
Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra.....	63
Benkő Levente	
Magyarok és németek fogsága 1944–1945-ben Romániában.....	85
Nagy Alpár-Csaba	
Nemzeti traumák – lokális emlékezet. Kutatási összefoglaló.....	113
Máthé Áron	
A GULAG „kistestvére”. Egy magyar református lelkész-író a jugoszláviai büntetőlágerben.....	125
Szatmári Judit	
„... a fiúkkal, még várunk kell, mert másfelé vannak elfoglalva.” – Amiről az iratok hallgatnak, helyzetkép a Dunamelléki Református Egyházkerületben 1945 tavaszán.....	135
Hajagos Csaba	
„Leigázottság és a málenkij robot” A Kecskemét környéki elhurcolások a református források alapján.....	153

Fodor Gusztáv

Kárpátalja szovjetizálásának hatásai
a Kárpátaljai Református Egyház életére 1944–1954 között..... 179

Túri László

A málenkij robot emlékezete, avagy kollektív emlékezetgyakorlás
és egyházi szerepvállalás a kárpátaljai magyar közösség életében
a Beregszászi járás településeinek tükrében..... 199

Szerzőink..... 221

Képek jegyzéke..... 222

Lecturis salutem! Üdvözet az Olvasónak!

*„Beszéljétek el ezt a ti fiaitoknak,
és a ti fiaitok az ő fiaiknak,
és azoknak fiai a következő nemzetségnek!”*
(JOEL 1,3.)

Előre kell bocsátanom, bizony nem könnyű olvasmányt ajánlok a reménybeli olvasónak. Sajnos senki sem várhat lelki felüdülést e tanulmánykötet olvasásától, tanulmányozásától. Éppen ellenkezőleg súlyos lelki-szellemi megpróbáltatásokkal szembesül, aki ezt a könyvet a kezébe veszi. Miért ajánlom mégis olvasásra ezeket a szomorú témájú történeti tanulmányokat? Lelkiismeretem parancsára ajánlanom kell, hogy az itt leírtak ne tűnjenek el a feledés örök homályában! Nem fedheti őket a feledés homálya, hiszen magyar nemzetünk történetének egy olyan tragikus fejezetéről szólnak, amelyet a kommunista hatalom évtizedeken át teljes szigorával akart mindörökre elfeledtetni, mert abban a hitben élt, hogy így nem derül fény cinkosságára. Azt vallotta ez a hatalom, hogy amiről nem beszélnek – mert tilos szólni róla, – az nincs, sőt utólag meg sem történtté tehető.

Nekünk viszont kötelességünk, hogy mindezen szörnyűségeket megismerjük, és ezek hírért továbbadjuk az utánunk következő nemzedékeknek. Nem a mások iránti gyűlölet, nem is a bosszúvágy motiválja ezt a szándékunkat, azt azonban az utánunk jövő generációknak is tudnia kell, hogy nemzettársaink tízezrei, sőt százazrei vállalták a szenvedést, a megaláztatást, illetve fizettek életükkel magyarságukért. Bizony sok-sok magyar nemzettársunknak jutott magyarságáért osztályrészül a mérhetetlen szenvedés, a gyötrelmes halál. Igen, a magyarságnak is megvan a maga holokausztja. Eleink közül sokaknak kellett keserves halált szenvednie csak azért, mert magyarnak született.

A trianoni békediktátum által okozott tragédia: nemzetünk és országunk szét-darabolása mintegy negyed századon át egyértelműen arra sarkallta a magyar államvezetést, hogy lehetőleg teljesen, de legalább minél nagyobb részben igyekezzék csökkenteni veszteségeinket, hogy visszaállítsa az „ezeréves határokat.” A nagyhatalmak közül sajnos sem Anglia, sem Franciaország nem mutatott megértést a magyar revíziós törekvések iránt, így Magyarország politikája szükségszerűen sodródott a fasiszta Olaszország, majd a náci Németország felé. A „bécsi döntések” kétségtelenül hoztak bizonyos „területi gyarapodást,” ugyanakkor megerősítették Róma és főként Berlin iránti elkötelezettségünket. Ez utóbbi egyértelműen vezetett a II. világháborúban való részvételünkön a „tengelyhatalmak” oldalán.

A tengelyhatalmak szövetségeseiként is egy sajátos „versenyfutásba” kényszerültünk, hiszen Romániával versengve kellett keresnünk a náci Németország kegyeit a második bécsi döntés által kelet–nyugati irányban kettévágott Erdély „másik feléért”. Minden józan politikai megfontolás ellenére a náci Németország szövetségeseiként belesodrótunk a II. világháborúba annak minden veszélyével, tragikus következményeivel egyetemben.

Földrajzi fekvéséből következően Romániát és Kárpátalját előbb érték el a megszálló szovjet csapatok, így az ottani vezetés helyzeti előnybe került Magyarországgal szemben. A román magatartásban nagyon komoly szerepet játszott a magyarság elleni bosszú, rendkívül gyorsan bekerült a csehszlovák, román, szerbhorvát és szovjet köztudatba a magyarság „kollektív bűnössége” annak minden katasztrófális – a genocídiumra emlékeztető – következményeivel együtt. Ismerjük a régi rómaiak mondását: „*Vae victis!*” Szép magyar nyelvünkön ez így hangzik: „*Jaj a legyőzötteknek!*” E kötet történeti tanulmányai fájdalmas részletességgel tárják eléink az ismét határainkon kívülre rekedt magyar nemzettársaink számára mennyi keserves élményt, már-már elviselhetetlen szenvedést, kimondhatatlanul sok megaláztatást jelentett az 1944 és 1948 közötti fájdalmas időszak.

Magyar nemzettársaink százezrei sínylődtek a különböző államok munkatáborjaiban, amelyeket joggal nevezhetnénk megsemmisítő lágereknek. Ezekben ugyan nem működtek gázkamrák, de az elégtelen táplálkozás, a túlhajszolt fizikai munka, az elviselhetetlen hideg, a zsúfoltságból szinte menetrendszerűen következő járványos betegségek, a hazatérés bizonytalansága, sőt kilátástalansága mind-mind hűségese szövetségesei voltak a halálnak. Ebből következik, hogy a táborlakók fele-harmada számára nem adatott meg a hazatérés öröme, hanem idegen föld fogadta be tetemüket, ott lelték meg végső nyughelyüket. „*A lényeges különbségek ellenére a lágerélet mindenhol a nyomort, a kiszolgáltatottságot, a reménytelenséget és a tömeges halálózást jelentette.*” (Stark Tamás)

A szovjet államvezetés jelezte, hogy nem csupán a szó hagyományos értelmében vett hadifoglyok munkaerejére tart igényt, hanem arra is jogot formál, hogy az elfoglalt területek polgári lakosságából is hatalmas embertömegeket – férfiakat és nőket – hurcoljon el kényszermunkára. A magyar és német anyanyelvű lakosság – bűnös nemzet!? – ebben a tekintetben is súlyos, sőt tragikus veszteségeket, emberek százezreinek elvesztését volt kénytelen elviselni.

A megrablott, kifosztott, megsebzett ember ősi joga, hogy világgá kiáltsa fájdalmát, hogy a közvéleményt hívja segítségül bajai orvoslására. Ezekről a megkínzott, megalázott magyar eleinktől még azt is megtagadta a hatalom, ugyanis szigorúan megtiltotta a túlélőknek, hogy bárkinek is elmondják, milyen gyalázatos dolgok történtek velük. Mivel a kommunista hatalom legfőbb jellemzője a félelemkeltés volt, így ezek a meghurcolt emberek – a túlélő kisebbség – még a saját családjukban sem mertek erről beszélni, hiszen rabtartóik azzal fenyegették meg őket, hogy a hallgatás parancsának megtörése visszaviheti őket egykori gyöt-

relmeik színhelyére. A túlélők is gyakran súlyos lelki-testi betegségekkel, megromlott egészséggel próbáltak visszailleszkeszteni a korábbi életükbe, amely általában rövid lett, ugyanis az átélt lelki-testi gyötrelmek nem múltak el nyomtalanul, következmények nélkül.

E tanulmánykötet elsőszámú célközönsége az ifjúság kell legyen, hiszen ők az ismert okok folytán szinte semmit sem tudhatnak ezekről a borzalmakról. Fontos, hogy fiataljaink megbízható ismereteket szerezzenek ezekről az iszonyatos dolgokról, hogy ezek soha, de soha meg ne ismétlődhessenek. Egyházunknak is fontos feladata az emlékezet ébren tartása, a vallásüldöző hatalom által meggyengített keresztyén identitás erősítése, a megmaradtak magyar nemzeti elkötelezettségének szilárdítása

A történelem különös igazságtalansága, hogy a teljesen jogtalan meghurcoltatásokért, ezek és ezek kínkeserves haláláért történő bocsánatkérés a legtöbb esetben még mindig várat magára, a nemzetünk egészét elmarasztaló bűnbélyeg érvénytelenítése, visszavonása még mindig nem történt meg. Úgy tűnik, ezt az elmentmondást még az egyébként sok jót ígérő – de azt be nem váltó – európai integráció, konkrétan az Európai Unió sem képes megnyugtató módon feloldani.

Dr. Huszár Pál
főgondnok, a Zsinat világi elnöke

Szerkesztői előszó

GULAG és GUPVI: két mozaikszó, egy szerteágazó, tömeges kényszermunkára alapozott táborrendszer két formája. Ez a két rövidítés egyfelől koholt perek alapján egyenként elítélt politikai foglyok (GULAG), másfelől tömegesen elhurcolt hadifoglyok és internáltak (GUPVI) táborvilágát jelenti – katonák és civilek tömegeinek együttes szenvedését, hiszen ne feledjük, a Vörös Hadsereg által Magyarországról fogságba hurcolt foglyok mintegy harmada civil volt.

Az ő sorsukat pecsételte meg a hírhedt málenkij robot, a „*kis munka*”, amely egy egész nemzedék emlékezetében a polgári lakosság tömeges elhurcolását és több éves szovjetunióbeli kényszermunkájának tragédiáját jelentette. A második világháború során Magyarországra érkező szovjet fegyveres szervek többnyire a „*kis munka*” ígéretével, hazugságával hurcolták el civilek tömegeit, elsősorban munkaképes korú, de egészen fiatal és idős embereket is. Az ily módon szovjet rabságba kerültek számát még ma sem ismerjük pontosan. Becslések szerint 600–800 ezer magyart érintett szerte a Kárpát-medencében, és ezeknek az embereknek mintegy harmada, durván kétszázezer ember, soha nem tért haza.

A Gulag – Szolzsenyicin óta tudjuk jól – szimbólum: a szovjet típusú diktatúra jelképe, a határtalan jogtalanság és embertelenségé. A szovjet megszállás a teljes megfélemlítettség és kiszolgáltatottság érzését tette mindennapi élménnyé, változtatta kegyetlen valósággá, hiszen a Vörös Hadsereg győzelme milliók számára a szabadság helyett az újabb rabság kezdetét hozta el nemre, nemzetiségre, vallásra, politikai meggyőződésre való tekintet nélkül. Bárkit szovjet fogságba vehettek, mérhetetlen szenvedést okozva ezzel a véletlenszerűen kiválasztott embereknek és otthon maradt családtagjaiknak. Az egyéni történetek mögött egy felfordult világ, egy évszázados erkölcsi rendjét maga mögött hagyott kontinens áll.

A negyven évig tartó kommunista diktatúra azonban lehetetlenné tette a kollektív traumák egyéni és közösségi feldolgozását, a közös gyászt és az őszinte szembenézést. Bár a kommunista diktatúra összeomlását követően rengeteg történeti anyag, adat és személyes visszaemlékezés került nyilvánosságra, a Szovjetunióba szállított magyarok tragikus sorsa máig alig ismert fejezete maradt 20. századi történelmünknek. Emiatt sokan érzik úgy, hogy a családi emlékezetekben, kisebb-nagyobb közösségekben megőrzött egyéni sorsok és tragédiák nem váltak a közös tudás, a közös történeti emlékezet szerves részévé.

Ennek az adósságnak a törlesztésére kezdeményezte a Református Közéleti és Kulturális Alapítvány (továbbiakban: RKK), hogy a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének keretében vessünk számot: mit tudunk a szovjet fogságba hurcolt református magyarok sorsáról. Ismeretlen és jórészt kutatatlan témája ez a református egyháztörténet-írásnak, noha a

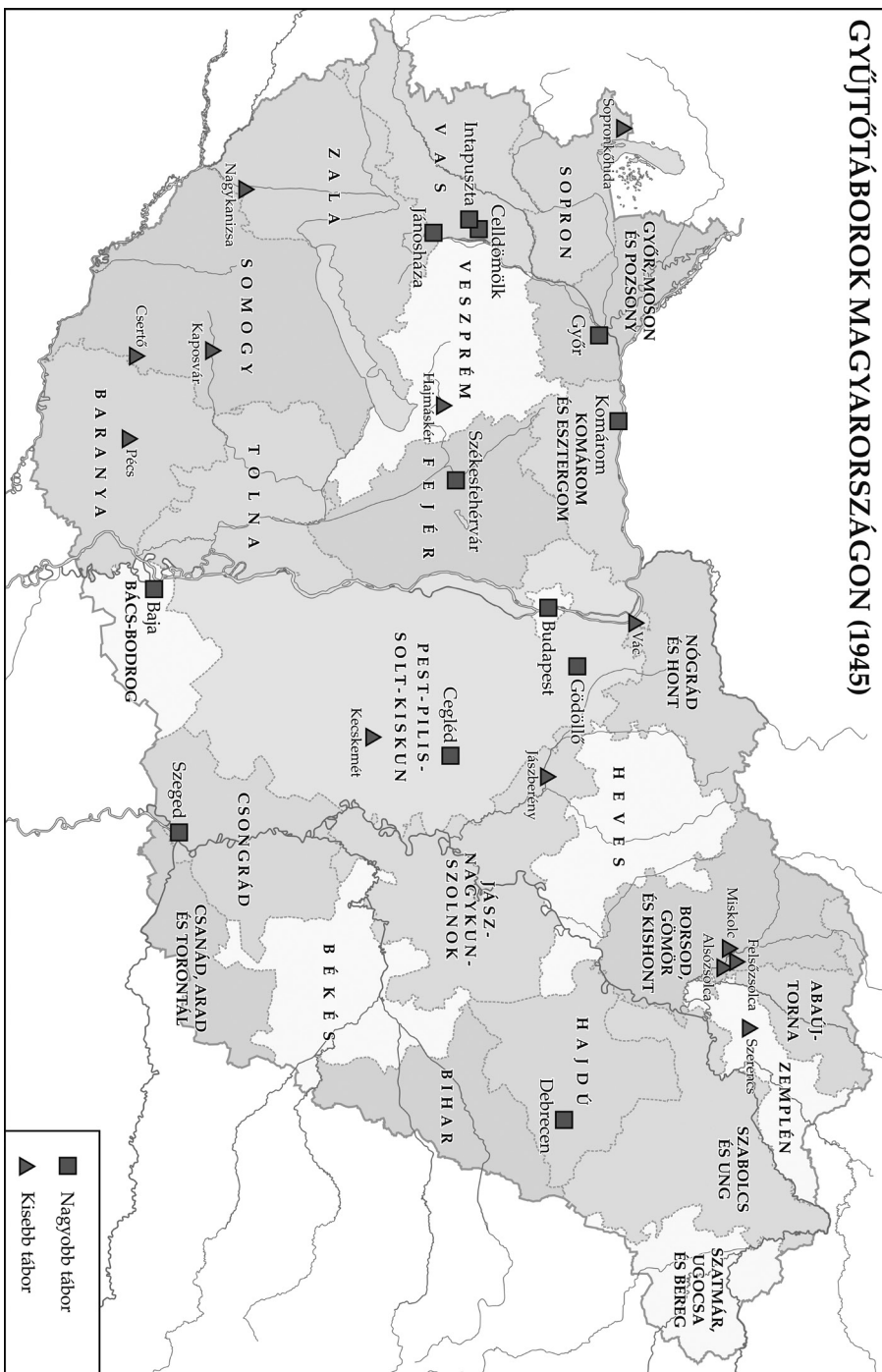
szinte a teljes magyar társadalmat elérő erőszakhullámnak természetes módon a református közösségek is elszenvedői voltak. Bár a szovjet megszálló erők a kezdeti időszakban a célzott vallásüldözés látszatát is igyekeztek elkerülni, tevékenységük mégis súlyos következményeket okozott az egyház alapstruktúráiban, a gyülekezetekben is. Erre világított rá többek között a beregsurányi lelkész, amikor a férfiak elhurcolásának az egyházközség életére gyakorolt következményeiről számolt be Révész Imre püspökhöz intézett levelében: „*Félő bizony, hogyha 300 lelkes gyülekezetünkől a távollevők előrelátható nagy százaléka hiányozni fog, szinte alapjában rendül meg itt az eddig virágzó családi élet!*”

Az első számvetésre 2016. november 22-én került sor. AZ RKK által, a KRE Hittudományi Karán szervezett konferenciára meghívott előadók több esetben eddig egyáltalán nem kutatott történeti források és visszaemlékezések segítségével mutatták be a szovjet fogságba hurcolt Kárpát-medencei magyar reformátusok sokáig ismeretlen történeteit. Jelen tanulmánykötet az itt elhangzott előadások szerkesztett, bővített változatát tartalmazza. A konferencia a Nemzeti Emlékezet Bizottsága szakmai támogatásával és a Gulág Emlékbizottság anyagi segítségével jött létre. Csakúgy, mint az az interaktív vándorkiállítás, amely a fiatalabb korosztály számára szeretné megismerhetővé, megérthetővé és átélhetővé tenni a GULAG-GUPVI lágerrendszer világát.

Az RKK református közelmúltunk megismertetésének elősegítésére 2016-ban önálló könyvsorozatot indított, *RKK Könyvek Református közelmúltunk* címmel. A sorozat első köteteként *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)* címmel, Szabadi István gondozásában jelent meg az a kivételes forrásgyűjtemény, amely a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkészeinek Révész Imre püspökhöz intézett beszámolóit, a frontátvonulás okozta károkról, az egyházközségeket sújtó anyagi és személyi veszteségekről, a Vörös Hadsereggel történt első találkozásról szóló összefoglalókat tartalmazza, megrendítő, őszinte képet adva a lokális tapasztalatokról. Jelen tanulmánykötet ennek az új kiadványsorozatnak második darabja. Bízunk benne, hogy ez a munka, csakúgy, mint leendő kiadványaink érdemben járulnak hozzá a református közelmúlt ismeretlen fejezeteinek feltárásához, valamint az egyházi és a tágabb szakmai közvélemény hiteles tájékoztatásához.

A szerkesztők

GYŰJTŐTÁBOROK MAGYARORSZÁGON (1945)

1. kép

Gyűjtőtáborok Magyarországon (1945) – összeállította: Erdős Kristóf és Kovács Áron, rajzolta: Nagy Béla.

STARK TAMÁS, CSc

Magyar foglyok a Szovjetunióban

Fogságba esés, elhurcolás

A Szovjetunióba szállított magyarok tragikus sorsa a magyar közelmúlt történelmének alig ismert fejezetei közé tartozik. A tragédiát a szovjet vezetés és a magyar kormányzat úgy próbálta leplezni, hogy a polgári személyek elhurcolását és a szovjetunióbeli kényszermunkát egyszerűen „*hadifogolyügyként*” kezelték, és így mutatták be a korabeli sajtóban, elsősorban a Magyar Kommunista Párt (MKP) ellenőrzése alatt álló, 1947-ben és 1948-ban hetente többször is megjelenő Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradóban. Ilyen módon lehetett elfedni a szervezők, végrehajtók, valamint a kényszermunkára épülő szovjet rendszer felelősségét. A hazatérő foglyok tapasztalataikról gyakran még családi körben sem mertek beszélni – elbocsátásukkor ugyanis megfenyegették őket, hogy ha bármit is elmondanak, könnyen visszakerülhetnek a fogságba. A félrevezető taktika így hosszú távon is hatékonynak bizonyult. Ennek következménye, hogy az évekre elvitt katonák, civilek és politikai elítéltek történetét a világháborúval foglalkozó szakirodalom – ha egyáltalán megemlíti a témát – általában „*hadifogolykérdés*”-ként kezeli.

A szovjet vezetés a háború kezdetétől fogva törekedett arra, hogy a fogságba esett katonákból és az elfoglalt területek civil lakosságából nagyszámú kényszermunkásseregbe tegyen szert. Lavrentyij Berija belügyi népbiztos 1939. szeptember 19-én, tehát néhány nappal a Szovjetunió Lengyelország elleni inváziója után rendeletet adott ki a hadifoglyokat és a külföldről internált civileket dolgoztató új táborrendszer felállításáról. A hadifoglyok és a civil elhurcoltak egyaránt a Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyek Igazgatósága (Upravlenyija Voennoplennih i Internirovannih – UPVI) által irányított új lágerekbe kerültek. A Hadifogoly- és Internáltügyek Igazgatósága a Táborok Főigazgatósága, azaz a Gulag (Glavnoje Upravlenyije Lagerej) mellett működött. A két táborrendszer kiegészítette egymást, az UPVI a külföldiek Gulagjának tekinthető. 1945 februárjában a táborrendszert kiegészítették és átszervezték. A Hadifogoly- és Internáltügyek Igazgatóságából 350 főtáborot és mintegy 4 ezer melléktáborot irányító Főigazgatóság lett. A fő- és melléktáborokon kívül speciális munkabrigádok, kórháztáborok, elkülönített munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök is működtek. Szovjet adatok szerint több mint 4 millió külföldi rab fordult meg a táborokban.

A külföldi foglyokelhelyezésére szolgáló táborrendszer korai felállítása arra utal, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget civilek és katonák között, és hogy

a háborús célok között fontos szempont volt a munkaerő-szükséglet kielégítése. A Szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója, Varga Jenő vetette fel először, hogy a legyőzött ellenséges ország ne csak anyagi jellegű kártérítést fizessen, hanem munkaerejével közvetlenül is járuljon hozzá a háború utáni újjáépítéshez. Sztálin már Anthony Eden külügyminiszter moszkvai látogatása alkalmával, 1941 decemberében egyértelművé tette az angol küldöttség előtt, hogy a Szovjetunió a háború után nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni jóvátételre is igényt fog tartani.

1943 augusztusában a Külügyi Népbiztosságon belül Ivan Majszkij korábbi londoni nagykövet vezetése alatt megalakították a „*Szovjet jóvátételi programot kidolgozó bizottság*”-ot. A bizottság által a jaltai konferenciára készített részletes terv 5 millió német kényszermunkás 10 évig történő dolgoztatásával számolt. Sztálin a jaltai, majd a potsdami konferencián is kifejtette, hogy az ellenséges országok fogságba esett katonáit a Szovjetuniót ért hatalmas emberi és anyagi veszteség legalább részleges pótlására a Szovjetunió területén kívánja dolgoztatni. Bár a „*Majszkij-bizottság*” Magyarországgal kapcsolatos tervei nem ismertek, nyilvánvaló, hogy a magyar foglyok munkaereje éppoly fontos volt, mint a többi legyőzött országé. A Magyarország területén kívül folytatott hadműveletekben a harcok hevességéhez képest viszonylag kevesen, mintegy 50–60 ezren estek fogságba. A Kárpát-medencébe nyomuló szovjet haderő megnyitotta az utat nemcsak az ország anyagi, hanem emberi erőforrásainak kihasználása előtt is.

A Magyarországról történő elhurcolások áttekinthetőségét megnehezíti, hogy időszakonként és térségenként változott mind az összeszedés módja, mind pedig a deportálást elrendelők és végrehajtók köre, valamint az áldozatok összetétele is. Összességében a szovjet fogolygyűjtő kampányoknak három formáját lehet, illetve érdemes elkülöníteni. A visszaemlékezésekben, korabeli dokumentumokban leírt esetekből kitűnik: valóban gyakran előfordult, hogy a szovjetek egy-egy település elfoglalása után rövid időn – sokszor napokon – belül összeszedték és elhurcolták a civil lakosság egy részét.

A polgári lakosság részleges elhurcolására legelőször Székelyföldön került sor. Kézdivásárhely városát például 1944. szeptember 11-én foglalták el a szovjet csapatok. A közigazgatás új, román vezetői feljelentették a helyi szovjet parancsnokságon a városban maradt férfiakat; azzal vádolták őket, hogy partizánháborúra készülnek a románok és a szovjet seregek ellen. Nem tudni, hogy a vádat elhitték-e a szovjetek, de tény, hogy a munkaképes magyar férfiakat gyorsan összegyűjtötték és a foksányi szovjet hadifogoly-átmenőtáborba szállították. A város hatezer lakójából csak másfél ezer maradt, a többiek elmenekültek a magyar csapatokkal, vagy „*hadifogságba estek*” a „*felszabadulás*” után. A román és szovjet fegyveresek 20–30 fős csoportokban szedték össze a környező falvak magyar fiataljait.¹

---

¹ Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*, München, Aurora, Aurora könyvek, 1976, 68–69.

A bevonuló szovjet csapatok a román rendfenntartók segítségével Tordáról 400, Kolozsvárról mintegy 5 ezer civilt hurcoltak el ugyanúgy, mint Kézdivásárhelyen, partizánvékenység vádjával. Maros-Torda vármegyéből 4 ezer embert vittek el.² A rendelkezésre álló dokumentumok szerint magyar területen itt használták először a lefogásnak azt a módját, amit a később elfoglalt területeken a leggyakrabban alkalmaztak. A hadköteles korban lévő férfiaknak igazoló papír, „dokument” megszerzéséért jelentkezniük kellett a helyi szovjet parancsnokságon vagy a román csendőrségen. A megszálló hatóságok előtt gyanútlanul megjelent férfi lakosságot nem engedték haza, hanem az igazolás ígéretével távolabbi helységekre, majd gyűjtőtáborba meneteltették. Napok teltek el, míg a jelentkező férfiak felfogták, hogy hadifogságba kerültek. A Kolozsvárra történő bevonulással egy időben, 1944. október 11-én vonult be a Vörös Hadsereg Szegedre, a következő napon pedig Nagyváradot vették birtokba. „*Béna volt eddig az élet. Aki megjelent az utcán, elhajtották munkára....*” – írta szerényen, de sokatmondóan a szegedi helyzetről visszaemlékezésében Vas Zoltán.³

A Tiszántúli deportálásokról rendelkezésre álló szórványos adatok, a szemtanúk beszámolóit azt sugallják, hogy azokon a területeken, amelyekre a szovjet csapatok gyorsan végigmentek, az elhurcolás szórványos volt. A jórészt kiürített Debrecenben például a polgári lakosság deportálása nem volt olyan nagy mértékű, mint a kemény harcokat megélt, többször gazdát cserélt Nyíregyháza térségében.

Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson és Nyíregyházán a szovjet alakulatok a harcok elültével házról házra járva szedték össze az embereket. Hajdúböszörménybe 1944. október 22-én ért a front. „*Három napja volt az orosz katonaság a városban, amikor kezdték összeszedni az embereket. De nemcsak a férfiakat, gyerekeket is. Volt közöttük több 16–17 éves, még 13 éves is. Hiába sírtunk, könnyöztünk, csak terelték őket kifelé a puskával, kit a házból, kit az udvarról egy szál ruhában, élelem nélkül, úgy, ahogy éppen voltak. [...] Nem tudtuk, hová vitték őket, mert anynyit mondtak: »kicsi robot«, »kicsi robot«. [...] Azt hittük, épp ésszel ezt nem lehet kibírni*” – mondta egy szemtanú.⁴

Hajdúnánásra 1944. október 31-én vonultak be a szovjet és román csapatok. A lakosságban meglévő kezdeti bizonytalanságot és félelmet a remény érzése váltotta fel, amikor a szovjet városparancsnok kidoboltatta, hogy az élet normalizálása érdekében a boltok nyissanak ki és mindenki vegye fel a munkáját. Ezek után mindenkit váratlanul ért a november 3-án hajnalban kezdődő akció, melynek során házról házra járva a szovjet katonák mintegy 500 férfit gyűjtöttek össze.

² Gál Mária–Gajdos Balogh Attila–Imreh Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenés atrocitásokról*, Kolozsvár, RMDSZ, 1995, 27–30.

³ Vas Zoltán: Cenzúrázott levelek, levél a cenzúráról. 1944, 1974, *História*, X. évfolyam, 1988/5, 27.

⁴ Szebeni Ilona: *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*, [Budapest], Széphalom Könyvműhely, 1991, 16–17.

Nyíregyházát 1944. október 31-én foglalták el véglegesen a szovjet csapatok. A november 2-án kezdődő fogolygyűjtési akció során mintegy 2300 embert szedtek össze és vittek el.⁵

A legtöbb civilt a fővárosból hurcolták el. Minél inkább szűkült az ostromgyűrű a végül a Várhegyre szoruló német–magyar csapatok körül annál több embert fogtak el. A civilek összegyűjtésére általában úgy került sor, hogy a szovjet csapatok körülvettek egy-egy háztömböt és végigjárva a bunkereket, búvóhelyeket „*kis munkára*”, oroszul „*malenkij robotra*” rendelték a munkaképeseket. A harcok után a hadköteles korban lévő férfiakat a külső városrészekben dobszó útján igazoltatás végett rendelték a helyi szovjet parancsnokságokra. A belső kerületekben rendszerint a házmegbízottaknak kellett összeírni és a szovjet parancsnokságon előállítani azokat a lakókat, akik korábban részt vettek a háborúban. Az elfogottak útja innen valamelyik gyűjtőpontra, majd a gödöllői, vagy a váci nagy gyűjtőtáborba vezetett. Az újabb hadtörténeti szakirodalom alapján a fővárosban fogságba esett civilek száma 50 ezer és 100 ezer fő közé tehető.⁶

A Központi Statisztikai Hivatal 1945 nyári felmérése szerint az 1945. évi tavaszi harcok során Székesfehérvárról és Szombathelyről is mintegy félezer, Győrből és térségéből közel 3 ezer civil esett „*hadifogságba*”.

A helység harcokat szórványosan követő elhurcolások mellett az ország háború alatti területén olyan fogolygyűjtő akciókra is sor került, amelyek esetében nem csupán a leendő kényszermunkások számának a növelése, hanem az adott régió „*pacifikálása*” és etnikai arculatának megváltoztatása volt a cél. A IV. Ukrán Front sávjába tartozó Kárpátalján, a Felső-Bodroghközben, az Ung-vidéken, valamint a Tiszahát térségében faluról falura járva szisztematikusan szedték össze a munkaképes magyarokat.

1944. november 13-án, azon a napon, amikor Munkácson megalakult a Kárpátalja szovjet bekebelezését előkészítő Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja, a IV. Ukrán Front Katonai Tanácsa kiadta a hírhedt 0036-os számot viselő rendelet, mely többek között kimondta: „*A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket külön osztagokban,*

⁵ Fazekas Árpád nyíregyházi kutatónak, a könyv lektorának a nyolcvanas évek végén az elhurcoltak közül 1088 személyt sikerült név szerint azonosítania. L. Ilyés Gábor (szerk.): *Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak*, Nyíregyháza, Városvédő Egyesület, 2010, 113.

⁶ A témakörben l. Hingyi László: Budapestben bekerített alakulatok, in Sipos Péter (főszerk.)–Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–Zs*, Magyar Hadtudományi Társaság–Petit Real, Budapest, 1996, 58.; Gosztonyi Péter: *Budapest lángokban 1944–1945*, Budapest, Móra, 1998, 166.; Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 1998, 67–71.; Számvéber Norbert (szerk.): *Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban*, Budapest, Petit Real, *Hadtörténelmi levéltári kiadványok*, 1999, 21.; Bognár Zsolt: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztése(i), *Studia Caroliensia*, 2000/1, 78–81.; Stark Tamás: A „malenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai, *Történelmi Szemle*, LIV. évfolyam, 2012/2, 279–314.

listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyekre kell irányítani.⁷ Az akció lebonyolításáról Fagyejev vezérőrnagy, a IV. Ukrán Front hátországát biztosító NKVD-csapatok parancsnoka, 1944. december 17-én a következőket jelentette: „...november 18-tól december 16-ig az NKVD osztagok a Kárpátalja területén összesen 22 951 személyt tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborokba [...] A tisztító akció folytatódik a hátországban”.⁸ Az elhurcolások szórványosan még 1945 tavaszáig folytatódtak.⁹

A deportálások harmadik típusa egy időben pontosan körülhatárolható és egész Kelet-Európára kiterjedő kampány keretében zajlott. Ez a kampány a német nemzetiségűek ellen irányult, de a Magyarországról „németként” elhurcoltak nagyobb része még csak német anyanyelvű sem volt, és ezzel mind a szovjet végrehajtók, mind a magyar segédkezők tisztában voltak.

Több tényezőtől függött, hogy honnan hány embert vittek el. Számos példa – így a budapesti is – bizonyítja, hogy súlyos harcok után nagyobb tere nyílt a veszteségek miatti bosszúnak, a kollektív felelősségre vonásnak, az erőszakoskodásnak és a civilek elhurcolásának, mint gyors előrenyomulás esetén. A civilek összegyűjtése és deportálása azonban nem csak a pillanatnyi hadi helyzettől függött. A szovjet csapatok különleges osztagai olyan terv megvalósításában vettek részt, amely kényszermunkások millióit bocsátotta a háborúban súlyos veszteségeket szenvedett szovjet gazdaság rendelkezésére. Az ismert esetek alapján úgy tűnik, hogy az elhurcolásoknál – Magyarország jelenlegi területén – a legfontosabb szempont a létszám volt. A kárpátaljaiak és felvidékiek elhurcolásának különböző hullámai, a „németek” elhurcolásának eseményei, valamint a lakosság szelektálásának lefolyása mind arra utal, hogy a szovjet belügyi csapatoknak területekre lebontott fogoly-kontingenst kellett kiállítaniuk és a Szovjetunióba szállítaniuk. Ha a kontingenst a német nemzetiségűekkel nem lehetett feltölteni, akkor összegyűjtötték a német nevű, majd pedig a magyar nevű magyarokat is. Ha azonban a kontingens már összeállt, akkor – úgy tűnik – „*terven felül*” már nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem. A létszám időnként még az összetételnél is nagyobb súllyal esett a latba. Ezt a feltételezést megerősíti az MKP egyik vezetőjének, Révai Józsefnek a levele, amelyet 1945. január 7-én írt a még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak a németek kitelepítésével kapcsolatban. Révai többek között leírja, hogy „...a munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre

⁷ Dupka György–Korszun, Alekszej: A „Malenykij Robot” dokumentumokban, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 1997, 71–73.

⁸ Dupka–Korszun: i.m., 29.

⁹ A téma első kutatója Dupka György 25–30 ezer főben adta meg az elhurcoltak számát. L. Dupka György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*, Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993, 286.

a dolgot, hogy családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudtak németül, bizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket.”¹⁰

Az alakulataikat el nem hagyó magyar katonák többsége Magyarország területén kívül, Németországban esett fogságba. A Honvédség szervezeteinek és csapattesteinek egy része már 1944 novemberétől megkezdte az áttelepülést Németországba. 1945. március végén, a szovjet csapatok gyors előretörésekor a szervezett visszavonulás meneküléssé vált. Német és magyar egységek, polgári menekülők a legnagyobb gyorsasággal igyekeztek elhagyni az országot, nehogy a szovjet katonák kezére kerüljenek. 1945. április végén a Németországba kitelepített alakulatok főfelügyelősege már 300 ezer katonát vett nyilvántartásba. A félmilliót is meghaladja a háborút német területen befejező és ott nyugati, illetve szovjet fogságba esett honvédek, leventék száma.

Akik a GULagra kerültek

A letartóztatottaknak és elhurcoltaknak egy körét nem gazdasági vagy etnikai megfontolásból, hanem tisztán politikai okokból vitték a Szovjetunióba. Az elfogások történetéből arra következtethetünk, hogy a Vörös Hadsereg nyomában járó NKVD-s különítmények listákkal érkeztek, amelyeket még ki is egészítettek a hadműveletek során szerzett új névsorokkal.¹¹

Az elfoglalt területeken, a polgári lakosság összeszedésével egy időben nagyszabású politikai tisztogatás is kezdődött. A szovjet katonai bíróságok tömegesen ítélték el magyar állampolgárokat, és ez a gyakorlat nem szűnt meg sem a háború befejezésével, sem a békeszerződés aláírásával. Politikai elítélteket még akkor is vitték ki az országból, amikor a táborokat túlélő „hadifoglyok” zöme már visszavért szülőföldjére. A letartóztatásokat kezdetben az NKVD tisztjei hajtották végre, de 1945 januárjától már egyes magyar szervek is részt vettek a szovjet szempontból megbízhatatlannak tekintett személyek felkutatásában és összegyűjtésében. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a Szovjetunióból hazatért partizánparancsnok Tömpe András vezetésével nyomozócsoportot küldött Budapestre az „antifasiszta”

¹⁰ Idézi Kun Miklós–Izsák Lajos (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*, Budapest, Századvég, 1994, 35.

¹¹ Feri Sándor az NKVD tisztjeként tért vissza a Szovjetunióból és az MKP Jogi Osztályának vezetője lett. Visszaemlékezésében leírta, hogy a szovjet szervek a hadműveletekkel egy időben gyűjtöttek személyekre vonatkozó terhelő dokumentumokat. Feri Sándor tevékenységéről l. Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*, Budapest, Zrínyi–Új Magyarország, 1991, 17.; Kahler Frigyes: *Hivatalos államigazgatás – szovjetvilág Magyarországon (1945–1956)*, in Kiss Dénes (szerk.): *Hódoltságban. I. magyar történelmi konferencia az elnyomás évtizedeiről*, Budapest, Zrínyi, 1992, 120.

megtörítés előkészítésére. A fővárosban már 1945. január 17-től működött Péter Gábor stábja, a politikai osztály, amely hivatalosan 1945. február 2-án alakult meg. A budapesti politikai osztály egyesítette a már korábban megszervezett nyomozócsoportokat, és március 1-jén felállította a Politikai Nyilvántartó Irodát. Az NKVD tevékenységét közvetlenül segítette a formálisan a Honvédelmi Minisztérium keretében működő, ugyancsak 1945 márciusában alakult Katonapolitikai Osztály is.

1945-ben a magyar elítéltek legnagyobb csoportját olyan levante fiatalok alkották, akik a háború végén valamilyen speciális alakulathoz csatlakoztak. Az 1944 novemberében meginduló kitelepítést sok fiatal úgy próbálta elkerülni, hogy a Kisegítő Karhatalomhoz (KISKA) és ifjúsági alakulatokhoz csatlakozott. De jelentős számban voltak olyanok is, akik a Bakonyi brigád, az Antibolsevista Tábor és más csapatok keretében meggyőződésből, önként vállalták a harcot a Vörös Hadsereggel. A visszamaradó, gyakran fegyvertelen fiatalokat a szovjet kémelhárítás (SZMERS – Halál a kémekre) potenciális partizánoknak tekintette és letartóztatta.

A politikai elítéltek másik nagy csoportjába azok a politikusok, közéleti és egyházi személyiségek tartoztak, akikről a szovjet hatóságok feltételezték, hogy tevékenységük vagy csupán jelenlétük akadályozhatja a szovjet hatalom magyarországi kiépülését. Közéjük tartoztak konzervatív és kiscgazda politikusok, mint például Bethlen István, Kovács Béla, Lajos Iván, Apponyi Károly és Mocsáry Dániel.

Az elítéltek harmadik csoportját a katonai vezetés tagjai, főtisztek, altisztek és csendőrök alkották, valamint azok a katonák, akik a keleti fronton a megszálló egységekhez tartoztak.

A szovjet hadbíróságok által elítéltek és a GULagba hurcoltak számával kapcsolatban nagy a bizonytalanság. 1960-tól a kilencvenes évek közepéig mintegy három és fél ezer mentesítési okmány érkezett a Szovjetunió, majd az Orosz Köztársaság Legfőbb Ügyészsége keretében működő Legfőbb Katonai Ügyészség rehabilitációs osztályától.¹² Bár a rehabilitáltak között kivégzett és a táborvilágban meghalt személyek is vannak, ebből a számból az elpusztultak nagy része hiányzik, és hiányoznak azok is, akik ügyében senki sem fordult a szovjet hatóságokhoz.

Az egykori GULag rab Rózsás János évtizedeken át gyűjtött adatokat rabtársai sorsáról. A GULAG Lexikon című, egyedülálló művében közel 5 ezer elítélt fogoly nevét és történetét adta közre.¹³ A magyar gulágosok másik kiemelkedő személyisége, Menczer Gusztáv, a Szovjetunióbeli volt politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének, valamint a Kárpótlási Hivatal mellett működő

¹² Menczer Gusztáv: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiirtásának színtere*, Budapest, Századvég, 2007, 27.

¹³ Rózsás János: *Gulag Lexikon*, Nagykanizsa, [Rajnai M.], *A magyar műveltség kincsestára*, 2008.

Kollégiumnak az elnökeként hosszas kutatást végzett a témakörben. A Gulág rabtelepei című összefoglaló művében szovjet forrásokra hivatkozva azt írta, hogy a szovjet bíróságok 1944–1952 között 40 129 magyart ítélték el.¹⁴

Az elhurcoltak, fogságba esettek száma

A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatósága (Upravlenijija Voennoplennih i Internirovannih–UPVI) által készített dokumentumok arról beszélnek, hogy a Szovjetunióban mintegy 530 ezer magyar foglyot regisztráltak.¹⁵ Sajnos egyetlen, rendelkezésre álló szovjet dokumentumból sem derül ki világosan, hogy kiket is takarnak a megadott számok. A Belügyi Népbiztosság adatai – a dokumentumok szerint – a magyar haderő tagjaira, illetve magyar internáltakra vonatkoznak. De vajon tartalmazzák-e a „magyarokra” vonatkozó szovjet források a hadseregben nem szolgált kárpátaljai, erdélyi és felvidéki civil deportáltakat, valamint a német nemzetiségűeket, vagy őket az ukrán, román, csehszlovák és a német foglyok között tartották nyilván? A fogságba esettek és elhurcoltak kihallgatására és nyilvántartásba vételére a szovjetunióbeli táborokban került sor. A fenti, mintegy 304 ezer fős regisztrált fogolylétszámban tehát nem lehetnek benne azok, akik már a táborokba történő megérkezés előtt, vagyis a gyűjtő- és tranzittáborokban, valamint a kiszállítás közben meghaltak. Nem regisztrálták a Don mentén 1943 januárjában fogságba esett és heteken belül elpusztult több tízezer magyar katonát sem.

Nem meglepő, hogy a korabeli magyar források a szovjet adatoknál nagyobb fogolylétszámot adnak meg. A párizsi tárgyalásokra a Magyar Béke delegáció Katonai Csoportja által 1946 szeptemberében összeállított „*Adatok a hadifoglyok kb. létszámáról*” című jelentés 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba esettek számát. A kormányiszervek dokumentumaiban is általában ez a szám szerepel. Ugyanakkor Nagy Ferenc miniszterelnök – moszkvai tárgyalásait követően – 1946. május 5-én 650 ezer fogolyról számol be Ravasz Lászlónak, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének.¹⁶ A témakörben publikált csekély számú kutató közül többen – így Füzes Miklós, Bognár Zalán, Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes – 600–700 ezres fogolylétszámról írtak. Kétségtelen, hogy a Kárpátalján, Észak-Erdélyben és az 1938-ban visszacsatolt felvidéki területsávban végrehajtott

¹⁴ Menczer: i.m., 159.

¹⁵ *Voennoplennijje v SZSZSZR, 1939–1956. Dokumentü i materialü*, Moszkva, Logosz, 2000. 295–297.; *Vengerszkije voennoplennijje v SZSZSZR. Dokumentü 1941–1953 godov*, Moszkva, Rosszpen, 2005, 304–307.

¹⁶ A dokumentumot közli Szabó Csaba: Szovjet–magyar viszony, 1946, *História*, XXII. évfolyam, 2000/8, 22–23.

elhurcolásokkal kapcsolatban – a közelmúltban folytatott helytörténeti kutatások alapján – a 600 ezret meghaladó számadatok is megalapozott becsléseknek tekinthetők a háború alatti területet figyelembe véve.

A civilek és a katonák megoszlását a foglyok között nehéz megállapítani. A jelenlegi területről civilként elvittek száma – a Külügyminisztérium Hadifogolyosztályára érkező egyéni és csoportos keresések, valamint a Budapestről elvittek számára vonatkozó becsült adatok figyelembevételével – 120 ezer és 200 ezer közé tehető. A helytörténeti kutatások szerint a Kárpátaljáról, az 1938-ban visszacsatolt felvidéki sávból és az Erdélyből elvittek száma meghaladhatja a félszázezretet. A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a civilként elvitt magyarok száma a teljes fogolynépesség mintegy harmadát teszi ki.

A táborvilágban

A magyar foglyok zöme a donyeci iparvidéken (a Rosztovi terület nyugati része, valamint a Vorosilovgrádi, Zaporozsszkiji, Sztalinszkiji területek), a Krím-félszigeten és Ogyessza környékén, az Uralban (Szverdlovszki és Cseljabinszki területek) a Volga mentén (Sztálingrádi és Szaratovi területek), valamint a Moszkvai, Minszki, Kijevi, Voronyezsi területeken és a Krasznodári kerületben, továbbá Azerbajdzsánban végezte kényszermunkáját. A szovjet adatok szerint jelentős számban dolgoztak Magyarországról elhurcolt foglyok az Ivanovi, Szumi, Leningrádi, Sztavropoli és Novgorodi területeken, továbbá Grúziában.

Sok elítélt magyar raboskodott a kazahsztáni Dzsezkazganban, Karagandában. Az Ural-vidéki nagy Gulag táborkörzetek közül Szverdlovszk és Karabas térségében dolgoztak magyar foglyok. Nagy tömegben kerültek magyar elítélteket is az északi sarkkörön túlra, a peccsori medencébe, Vorkutára, Norilszkba és a Kolima folyó térségébe. Dolgoztattak magyarokat Dél-Szibériában, Bratszk és Tajset környékén is.

A foglyok élet- és munkakörülményei függtek a parancsnokoktól, az őrszemélyzettől, és a helyi lakossággal való viszonytól, továbbá a jórészt mai is ismeretlen „felsőbb utasításoktól”. De a lágeréletre befolyást gyakoroltak a társadalmi és földrajzi környezet, az éghajlati viszonyok és a rabság időpontja is. A lényeges különbségek ellenére a lágerélet mindenhol a nyomort, a kiszolgáltatottságot, a reménytelenséget és a tömeges halálozást jelentette.

A Hadifogoly és Internáló Táborok Főigazgatósága részletes rendelkezéseket adott ki a munkaidő hosszával kapcsolatban. Az 1943. március 12-én kiadott utasítás szerint a foglyoknak havonta 4 pihenőnap járt és a munkaidő 8 óra volt, tehát megegyezett a „szabad” munkások munkaidejével. A munkaidőbe elvben beleszámított a munkahelyre történő kiszállítás, illetve kivonulás időtartama is. Az előírások és a valóság azonban nem fedték egymást.

A visszaemlékezésekből kiderül, hogy a munkahelyen eltöltött munkaidő valójában 8-12 óra volt. De van példa bőven 12 óránál hosszabb munkaidőre is. A Donyec vidéki szénbányákban időnként 16 órát kellett dolgozni. Sokszor előfordult, hogy a kényszermunkások csak akkor hagyhatták abba a munkát, ha teljesítették az aznapra előírt feladatot. Ez gyakorlatilag mindig munkaidő-hosszabbítást jelentett. A munkaidő számításánál a gyakorlatban nem vették figyelembe a munkahelyre való ki és bevonulás időtartamát.

A magyar foglyok többsége a munka során találkozott először a „norma” szóval. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy lágerenként és földrajzi térségenként is eltérő normákat határoztak meg. A norma függött a munkavezetőtől és a lágerparancsnoktól is. A munkahelyek között csupán abban nem volt különbség, hogy a normák teljesítése mindenhol nagy nehézségbe ütközött.

A Szovjetunióban a foglyok lépten-nyomon megtapasztalták az elvek és a valóság világa közötti ellentmondást. Nem volt ez másképp a teljesítmény elszámolásában sem. Az elvárt és a tényleges termelés közötti különbséget gyakran normacsalással hidalták át a munkafelügyelők, akik maguk is érdekeltek voltak abban, hogy az elszámolásban a tervezett normának megfelelő adatok szerepeljenek. A gyakori csalás és az előírások be nem tartása ezáltal a kényszermunkások kezére játszott. A rendszer kiszámíthatatlan volt. Volt olyan munkahely, ahol a normát minden körülmények között teljesíteni kellett, de számos helyen csak papíron létezett az előírt teljesítmény. Mivel a brigádvezetők és munkavezetők bére a norma teljesítésétől függött, érdekeltek voltak abban, hogy a teljesítetlen feladatokat is elvégzett munkaként számolják el. A normacsalás sok kiéhezett és legyengült fogoly életét mentette meg.

A külföldi kényszermunkások azt tapasztalták, hogy a Szovjetunióban a minőségi munkának nincs értéke. A normarendszer hanyag munkára ösztönzött és a hazájukban minőségi munkához szokott foglyok kezdetben értetlenül nézték ezt a szovjet gyakorlatot. Később levonhatták a következtetést, hogy a Szovjetunióban mindenhol tapasztalt nyomor nemcsak a háborúnak, hanem a rossz munkaszervezésnek és a pazarlásnak is „köszönhető”.

Mivel a magyar foglyok túlnyomó része 1945 második felében került a Szovjetunió táboraiba, így rájuk már a belügyi népbiztosság (NKVD) által 1945. május 19-én kiadott normák vonatkoztak. A 100 százalékos munkateljesítményt nyújtó hadifoglyoknak 600 gramm kenyéren kívül naponta 30 gramm hús, 100 gramm hal, 600 gramm krumpli, 300 gramm zöldségféle és 90 gramm kása járt. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy a foglyok legjobb esetben is csak a kenyérből kapták meg az előírt mennyiséget.

Reggelire általában 20 dkg kenyeret és fél liter híg levest vagy „*teának mondott forró vizet*” kaptak a foglyok. Az ebéd 20 dkg kenyérből, levesből és kevés kásából állt. Híg leves és 20 dkg kenyér volt a vacsora. A leves és a főzelék csalánból, lucernából, korpából, kölesből, káposztából, cukorrépából, zöldparadicsomból,

uborkából, krumpliból és gersliből készült. De az egyes táborokban nem volt ekkora „választék”, a táplálkozás rendkívül egyhangú volt, vagyis a foglyok hónapokig ugyanazt az ételt kapták. A mindig éhes foglyok mindent megtettek annak érdekében, hogy kiegészítő élelemhez jussanak és megettek mindent, amiről azt gondolták, hogy ehető.

A szumi lágerben a konyhai hulladékot átválogatták, a kikerült csontokat porrá zúzták és megettek. Megettek a krumpli héját. Sok visszaemlékező említi, hogy kutyákra, macskákra és varjakra is vadásztak. Kínai foglyok ízletes ételt tudtak készíteni kutyahúsból. Voronyezs mellett a Don mentén a békák jelentettek fontos kiegészítő táplálékot. A Fekete-tenger keleti partvidékére szállított foglyok partra vetett delfineket ettek. Húsukat megfőzték, zsírjukat kisütötték. Máshol a sündisz-nó és a patkány jelentette a kiegészítő táplálékot. Kazahsztánban a Dzsezkazgan város melletti tábor magyar foglyai közül ötven ember mindig útilapu és egyéb vadnövény gyűjtésével foglalkozott.

Az állandó éhezéstől, nehéz munkától legyengült és a hazamenetel reményét elvesztett foglyok könnyen megbetegedtek. Legtöbbjük szervezete nem bírta ellenállni az élősködők által terjesztett fertőzéseknek, így a gyakoriak voltak a járványok, amelyek tömeghalálhoz vezettek.

A leggyakoribb betegségek a krónikus gyomorbélhurut, fagyási sérülés, veré-si sérülés, tüdőgyulladás, végelgyengülés, skorbut és tífusz voltak. A legtöbb táborban volt „kórház-barakk”. Léteztek önálló lazarett táborok is. A rendszerint a foglyok közül kikerült orvos akkor írhatta ki betegnek a rabot, ha a láza 38,5 fok fölött volt. De a kimerüléstől járnai is alig tudó rabok hőmérséklete gyakran csak 35,4–35,5 fok körül mozgott.

Az élősködőktől a kórházak többsége sem volt mentes, de itt legalább a beteg foglyoknak nyugalmuk volt. A kórházak felszereltsége, ellátottsága azonban rendszerint két-háromféle gyógyszerre és néhány darab injekciós tűre, valamint gumicsőre korlátozódott.

A hiány miatt a szükségből egymást kezelő foglyok és az orvosok is a rendelkezésre álló alapanyagokból próbáltak gyógyszert készíteni. Mindenféle gyomorbántalom ellen „széntablettát” használtak. Fenyőt égettek, lekaparták róla a szenet, és azt ették. Elszenesedett kenyérdarabokat is rágcsáltak hasmenés ellen. Ugyancsak gyomorbántalmak ellen itták az égetett kenyérből és fából főzött teát. A rühességet kénnel kevert gépszírral gyógyították. Farkasvakság ellen nyers patkánymájat ettek.

A halál olyan állandó kísérője volt a foglyok életének, hogy például a cserepoveci körzetben lévő Vozsega tábor kórházbarakkjának parancsnoka minden reggel felhívta a foglyok figyelmét, hogy „*Mindenki tapogassa meg a szomszédját, hogy él-e még.*” Nemcsak a kórházakban, hanem a lakóbarakkokban is gyakori volt a halálozás. A foglyoknak hozzá kellett szokniuk ahhoz, hogy nem minden társuk éri meg a reggelt. A tömeges halálozás fásulttá tette a barakkok lakóit. Társaik halálát,

ha teheték, csak késve jelentették, hogy felvehessék ételadagjaikat. A halálozásokról elvben minden táborban készült nyilvántartás. Feljegyezték az elhunytak nevét és azonosítási számát. A halottak azonban sokszor felismerhetetlenek voltak, ezért adataikat gyakran hibásan vagy egyáltalán nem jegyezték fel. A halálozás valódi okát sohasem tüntették fel a halotti jegyzőkönyvekben. A halottakat a barakkok hátsó végébe, majd onnan a tábor halottasházába vitték. A rabok fásultságát jól tükrözi, hogy ezt a helyet a szumi táborban „koccintó”-nak hívták, mert télen az összefagyott állapotban odadobott testek jellegzetes hanggal ütődtek össze.¹⁷ A halandóság a tél végi járványos időszakokban volt a legnagyobb. A legtöbb táborban nem koporsóban temettek. A koporsót csak a halott szállítására használták. Ahol nem volt koporsó, ott általában deszkalapon húzták ki a halottakat a sírhoz. Előfordult, hogy még jelképes sír sem volt. Kelet-Karéliában télen léket vágtak a táborokhoz közeli tavak jegébe és az elhunytak földi maradványait abba dobták. Egyes temetőekben a sír fölé fejfát állítottak, de ezeken név helyett csak az elhunyt azonosítási száma volt feltüntetve. A táborvilág áldozatainak többsége jeltelen tömegsírokba került. De a szovjet táborvilág vezetői még a jeltelen sírokat is igyekeztek eltüntetni. A fogolytemetők fölé fákat ültetnek, vagy oda építettek valamit, hogy a foglyoknak még az emléke se maradjon fenn.

Küzdelem a túlélők visszaszállításáért

Közvetlenül a háború után, a jövő szempontjából meghatározó pártharcok és a gazdasági talpra állás közepette is a magyar társadalom számára az egyik legfontosabb kérdés a foglyok sorsa volt. Alig volt család, amelyet közvetve vagy közvetlenül ne érintett volna mindaz, ami a 600-700 ezernyi, fogságba esett, deportált magyarral történt.

A szovjet Állami Védelmi Bizottság (Goszudarsztvennij Komitet Oboroni) 1945. augusztus 10-én döntést hozott 412 ezer német, 30 ezer osztrák, 30 ezer román és 150 ezer magyar fogoly elengedéséről.¹⁸ A szabadon bocsátottak betegek és munkaképtelenek voltak, és egy részük még a szovjet megszállási övezetben lévő gyűjtőtáborokban tartózkodott. Elengedésükkel a szovjet vezetés felesleges terhektől szabadult meg. Az Állami Védelmi Bizottság döntését Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke augusztus 23-án közölte a Külügyminisztériummal. Az MKP lapja, a Szabad Nép 1945. augusztus 23-án úgy adta tovább a hírt, hogy a Szovjetunió humanitárius megfontolásból az összes magyar

---

¹⁷ Katona Lajos–Makó Imre: *A második világháború és a fasizmus hódmezővásárhelyi áldozatai*, Hódmezővásárhely, Emlékbiz. a II. Világháború Hódmezővásárhelyi Áldozatai Emlékének Megörökítésére, 1991, 233.

¹⁸ Voennoplennüje v SZSZSZR: i.m., 800.

hadifoglyot szabadon bocsátja még a békeszerződés megkötése előtt. 1945 nyarán és őszén párhuzamosan zajlott a magyarországi gyűjtőtáborokban lévő foglyok kiszállítása és a beteg, munkaképtelen foglyok szabadon bocsátása. Tehát a szovjet táborvilágból a tömeges repatriálás még nem kezdődött meg.

A hazaszállítás megindítását a hozzátartozók százazrei mellett az egyházak is követelték. Ravasz László református püspök 1945. május 29-én dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz címzett levelében a következőket írta: „...Tiszteletteljes megítélésünk szerint a demokratikus alapon újjáépülő országnak nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy mindazok, akik férjükért, fiukért, testvérükért aggódnak, a kínzó bizonytalanság érzete alól felszabaduljanak s teljes erkölcsi és fizikai erejükkel az újjáépítés szolgálatába állhassanak. Ismételten kérjük Miniszterelnök Urat, méltóztatásuk a Kormány minden erejét és tekintélyét latba vetve e kérdésnek mielőbb kedvező megoldást kieszközölni...”¹⁹

A katolikus egyház mindig is feladatának tekintette rabszolgák és foglyok kiszabadításának előmozdítását. A keresztes hadjáratok alatt fogolykiváltó rendek szerveződtek. A trinitárius rend tagjai négy évszázad alatt foglyok százazreit szabadították ki arab–török fogságból. Az 1945-ben és 1946-ban szervezett budapesti fogolyszabadító zarándoklatok – e hagyományra hivatkozva – a trinitáriusok makkosmáriai templomába vezettek. Különösen nagy aktivitást fejtett ki az elhurcoltak és a hadifoglyok érdekében az 1945 szeptemberében esztergomi érsekké kinevezett Mindszenty József. Az ország vezetőinek állásfoglalásaival ellentétben – amelyek félrevezetőek voltak, és a lakosság aggodalmát kívánták csupán leszelelni – az új prímás nyíltan beszélt és írt a foglyok valódi helyzetéről. Mindszenty minden alkalmat felhasznált arra, hogy felhívja a közvélemény és a politikusok figyelmét a hadifoglyok és elhurcoltak tragédiájára. Esztergomban mondott székfoglaló beszédében megemlékezett „a négy égtáj rabsóhajairól, külső, belső börtönökről”.²⁰ A Püspöki Kar 1945. október 17-én kiadott, a politikai zsarolás áldozatainak helyzetét bemutató körlevele többek között kimondja: „...lehetetlen hallgatni a mi népünk megsokasodott szenvedései felett is: főként azokat a megpróbáltatásokat értjük, amelyek nem a háború velejárói, hanem amelyeknek a harag, a gyűlölet, a bosszúállás és alantas indulat a szülői. Gondolunk itt a szabadságuktól megfosztottak nagy számára, fájlaljuk a hadifoglyok, elhurcoltak sorsát, övéik fájdalmas bánatát és éjjel nappal gyötrő aggodalmát.”²¹ A prímás 1945. december 31-i rádióbeszédében is szólt az üldözöttekről és hadifoglyokról.

Mindszenty nem elégedett meg a szavakkal, hanem valódi segítséget is keresett. Először a SZEB-hez fordult. 1945. október 27-i levelében arra kérte a Szov-

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály, XIX-J-1-q 25. doboz, 122.248/45.

²⁰ Mindszenty József: *Emlékirataim*, Budapest, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 2002, 90.

²¹ Mindszenty: i.m., 123.

jetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia képviselőit, hogy mozdítsák elő a fennhatóságuk alá tartozó területen lévő magyar foglyoknak még a tél beállta előtt történő hazaszállítását. Az 1945. november 26-án, majd 1946. április 13-án Nagy-Britannia budapesti képviselőjének, A. D. F. Gascoigne-nak küldött levelében – a visszatért foglyok elmondásai alapján – nyíltan feltárta a Szovjetunióba hurcolt magyarok tragikus sorsát. Az angol kormány azonban érdemben nem válaszolt Mindszenty kéréseire. Sem az Amerikai Egyesült Államoknak, sem Nagy-Britanniának nem állt érdekében, hogy a foglyok miatt újabb frontot nyisson a Szovjetunió ellen az éppen kezdődő hidegháború arcvonalán.

Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. áprilisi moszkvai útján felvetette Sztálinnak a foglyok repatriálásának az ügyét. Mint hazajövelekor a sajtó képviselőinek elmondta, *„Sztálin miniszterelnök úrral folytatott legelső megbeszélésünk alkalmával felvetettük a magyar hadifoglyok kérdését. A generalisszimusz úr a második beszélgetés alkalmával visszatért erre a kérdésre és kijelentette, hogy a magyar hadifoglyokat folyamatosan hazaszállítják.”*²² A SZEB elnöki tisztét 1946. februártól betöltő Vlagyimir Petrovics Szviridov tábornok júniusban be is jelentette, hogy az év végéig mintegy 30 ezer foglyot küldenek haza a Szovjetunióból.

A foglyok hazaszállítása nem volt folyamatos. A Szviridov tábornok által 1946 nyarán ígért 30 ezer foglyból 16 322 fő érkezett meg. A foglyok túlnyomó része 1947 júniusa és 1948 októbere között térhetett vissza Magyarországra. A kormányzat ekkor hivatalosan megoldottnak tekintette a hadifoglykérdést, mondván, hogy már csak a szovjet hatóságok által elítélt háborús bűnösök maradtak kint.

1948 után a Szovjetunióban még életben lévő foglyok ügyét a külföldre kényszerült katonák szervezete, a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK) karolta fel. Dr. Makra Zoltán – 1941-től 1944-ig HM miniszteri titkár – vezetésével 1949-ben létrejött a hadifogoly-szolgálat, amely több száz, a Szovjetunióban lévő foglyotábort derített fel és azonosított. Az MHBK megbízásából Palásthy Rezső egykori hadifogoly 1950-ben összeállította a Fehér Könyvet, mely a világ elé tárta a Szovjetunióba hurcolt magyar foglyok tragikus sorsát. A magyar nyelvű kiadáson kívül a kötet angol, spanyol, francia és olasz nyelven is megjelent, és az MHBK munkatársai számos kormányfőnek küldtek belőle példányt. Részben e kampány hatására 1951-ben az ENSZ létrehozott egy ad hoc bizottságot a világ különböző részén dolgoztatott kényszermunkások és hadifoglyok helyzetének feltárására. A bizottság évekig dolgozott és hatalmas mennyiségű adatot gyűjtött többek között a német, balti, román, finn és lengyel foglyokról, valamint a kelet-európai országokban végrehajtott belső deportálásokról. A Fehér Könyvet az ENSZ bizottsága 1952-ben tanulmányozta és hitelesnek ismerte el. Azonban elsősorban nem a nemzetközi közvélemény nyomásának, hanem Sztálin halálának köszönhető, hogy 1953-tól a még életben lévő elítéltek visszatérhettek Magyarországra.

---

²² Kossuth Népe, 1946. április 21.

A GULag táborrendszerből szabadultak jelentős részére ugyanakkor további kényszermunka várt a hazai internálótáborokban és börtönökben.

A visszatértek száma

A szovjet táborvilágból visszatértek száma nem határozható meg pontosan – mint ahogyan az elhurcoltak, hadifogságba esettek számát is csak hozzávetőlegesen ismerjük. A Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatóságának egy 1946. augusztusi jelentése szerint 1946. június végéig, vagyis a szervezett visszaszállítások megkezdéséig már 177 428 foglyot bocsátottak szabadon.²³ Rajtuk kívül, még magyar területen 21 805 hadifoglyot adtak át a magyar honvédségnek 1945 kora tavaszán, új hadosztályok szervezésére. A magyar források ellentmondásos adatokat tartalmaznak az átvett, illetve visszatért foglyok számáról. A Népjóléti Minisztérium hadifogoly-gondozó osztályának 1947 januárjában készült beszámolója „szórványosan” érkező hadifoglyokról tesz említést 1945-re vonatkozóan. Ugyanakkor a bukaresti magyar külképviselet 1945. december 20-i jelentése a Magyar Népi Szövetség adataira hivatkozva mintegy 190 ezer főre teszi a Románián átutazó magyar foglyok számát.²⁴ A Honvédelmi Minisztérium dokumentumaiban fellelhető adatok 110 ezer és 120 ezer, Keletről visszatérő fogolyról szólnak.²⁵ Az 1946 júliusa után érkezettekről már pontos kimutatás áll rendelkezésre. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság jegyzőkönyvei szerint 1946-ban 16 322 fő, 1947-ben 101 845 fő, 1948-ban 84 310 fő, 1949-ben pedig 5055 fő térhetett vissza.²⁶ 1946 és 1949 között tehát mintegy 207 ezren érkeztek Debrecenbe.

A szovjet adatok szerint a repatriáltak teljes számát 420 ezerre teszik.²⁷ A magyar források alapján 330-400 ezren szabadultak a fogságból. Figyelembe kell azonban venni, hogy sem a magyar, sem a szovjet adatok nem tartalmazzák a szülőföldjükre visszaszállított kárpátaljaiakat. A magyar forrásokban az erdélyi honos foglyok száma csak részlegesen szerepel. Nem állnak rendelkezésre megbízható adatok az 1950 és 1953 között visszatértekről. E tényezők figyelembevételével a szovjet fogságot túlélők száma valamivel meghaladja a fent említett, megfelelő forrásokból következtetett 330-400 ezret. A legoptimistább becslés szerint is a 600-700 ezer, szovjet fogságba esett magyarnak csak mintegy kétharmada kerülhetett vissza szülőföldjére.

A Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatósága iratai szerint 51 005 magyar fogoly halt meg a táborokban. A kilencvenes években a Voennije Memoriali szak-

²³ Vengerszkije voennoplennüje v SZSZSZR: i.m., 87. dok. 296.

²⁴ Hadtörténelmi Levéltár, HM. 1659 1946/el. n.

²⁵ Hadtörténelmi Levéltár, HM. 1945 el. n. 44014; HM Békeelőkészítő anyag, 2. doboz, A.I.94/4766 el. n.

²⁶ Hadtörténelmi Levéltár, HM. 1948. el. n. III. Tájékoztató.

²⁷ Voennoplennüje v SZSZSZR, 1939–1956: i.m., 332.

emberei az orosz Központi Katonai Irattár adatai alapján 65 170 a táborokban elhunyt fogoly nevét adták át a magyar Hadisírgondozó Irodának.²⁸ A 200 ezret meghaladó számú magyar eltűnt többségének a halálát nem lehet dokumentálni, mert gyűjtő- és tranzit-táborokban, illetve kiszállítás közben vesztették életüket. Nem, vagy csak elvéve regisztrálták azokat a haláleseteket, amelyek tömeges pusztulást okozó járványok miatt következtek be a szovjetunióbeli táborokban. Nem jegyezték fel azt sem, hogy az 1943 telén fogságba esett magyar katonák közül hányan gyáttak meg vagy váltak járványok áldozatává.

De áldozatok a túlélők is. A foglyok nagy része betegen tért vissza, és sokan végleg munkaképtelenné váltak. Tapasztalataikról, szenvedéseikről 1989 előtt nem beszélhettek. A korabeli iratokban nem szerepel, de a visszatérők leírják emlékirataikban, hogy 1947 nyaratól kezdve a debreceni táborban a fogadó tisztek szigorú titoktartásra szólították fel a hazatérő foglyokat. Figyelmeztették őket, hogy a Szovjetunióról csak jókat mondjanak, mert a fecsegőket elfogják és visszaszállítják oda, ahonnan jöttek. A megfélemlítés a foglyok többségének olyan traumát okozott, hogy sokan hosszú évtizedekig még a gyermekeiknek sem meséltek a táborvilágban szerzett tapasztalataikról.

A GULagot megjárt foglyok által a hatvanas évektől benyújtott mentesítési kérelmek túlnyomó részét a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága elfogadta, tehát az ítéletek alaptalanok voltak. Ennek ellenére az egykori politikai rabok a szocialista Magyarországon másodrendű polgárnak számítottak, karrierlehetőségük korlátozott volt. Gyötrő emlékeiktől életük végéig nem szabadulhattak.

IRODALOMJEGYZÉK

- BOGNÁR Zalán: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztése(i), *Studia Caroliensia*, 2000/1, 77–87.
- BÚS János: *Hadifoglyok a Szovjetunióban*, <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page6>, 2017. január 17.
- DUPKA György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*, Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993.
- DUPKA György–KORSZUN, Alekszej: *A “Malenykij Robot” dokumentumokban*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 1997.
- GÁL Mária–GAJDOS BALOGH Attila–IMREH Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*, Kolozsvár, RMDSZ, 1995.
- GOSZTONYI Péter: *Budapest lángokban 1944–1945*, Budapest, Móra, 1998.

---

²⁸ Bús János: *Hadifoglyok a Szovjetunióban*, <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page6>, 2017. január 17.

- ILYÉS Gábor (szerk.): *Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak*, Nyíregyháza, Városvédő Egyesület, 2010.
- ILLYÉS Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*, München, Aurora, *Aurora könyvek*, 1976.
- KATONA Lajos–MAKÓ Imre: *A második világháború és a fasizmus hódmezővásárhelyi áldozatai*, Hódmezővásárhely, Emlékbiz. a II. Világháború Hódmezővásárhelyi Áldozatai Emlékének Megörökítésére, 1991.
- KISS Dénes (szerk.): *Hódoltságban. I. magyar történelmi konferencia az elnyomás évtizedeiről*, Budapest, Zrínyi, 1992.
- KUN Miklós–IZSÁK Lajos (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*, Budapest, Századvég, 1994.
- MENCZER Gusztáv: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiértésének színtere*, Budapest, Századvég, 2007.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim*, Budapest, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 2002.
- RÉVAI Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*, Budapest, Zrínyi–Új Magyarország, 1991.
- RÓZSÁS János: *Gulág Lexikon*, Nagykanizsa, [Rajnai M.], *A magyar műveltség kincsestára*, 2008.
- SIPOS Péter (főszerk.)–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–Zs*, Magyar Hadtudományi Társaság–Petit Real, Budapest, 1996
- STARK Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai, *Történelmi Szemle*, LIV. évfolyam, 2012/2, 279–314.
- SZABÓ Csaba: Szovjet–magyar viszony, 1946, *História*, XXII. évfolyam, 2000/8, 22–23.
- SZÁMVÉBER Norbert (szerk.): *Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban*, Budapest, Petit Real, *Hadtörténelmi levéltári kiadványok*, 1999.
- SZEBENI Ilona: *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*, [Budapest], Széphalom Könyvműhely, 1991.
- UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 1998.
- VAS Zoltán: Cenzúrázott levelek, levél a cenzúráról. 1944, 1974, *História*, X. évfolyam, 1988/5, 26–28.
- Vengerszkije voennoplennüje v SZSZSZR. Dokumentü 1941–1953 godov*, Moszkva, Rosszpen, 2005.
- Voennoplennüje v SZSZSZR, 1939–1956. Dokumentü i materialü*, Moszkva, Logosz, 2000.

TAMÁS STARK, CSc

Hungarian prisoners in the Soviet Union

The penetration of the Soviet forces into the Carpathian Basin enabled the Soviets to exploit Hungary's material and human resources. Any survey of the deportations from Hungary is made difficult by the fact that both the manner of gathering prisoners and the circle of those ordering and those carrying out the deportation changed by period and by region, as did the composition of the victims. On the whole, three forms of Soviet prisoner-gathering campaigns may be usefully distinguished.

Cases described by reminiscences and contemporary documents indicate that soon after invading a given settlement – often within days – the Soviets would round up and deport part of the working-age civilian population. The most intense part of this campaign was the deportation of tens of thousands of citizens of Budapest, the capital of Hungary.

Deportations sporadically followed the local battles in the territories that belonged to Hungary during World War II and were later annexed by the neighbouring countries – primarily in Subcarpathian Ruthenia, incorporated by the Soviet Union, and its border region. In these regions prisoner-gathering campaigns designed not merely to increase the number of future forced laborers, but to “pacify” and change the ethnic profile of the given region.

The third type of deportation occurred as part of a campaign that can be precisely defined in time and extended to all Eastern Europe. While this campaign was directed against ethnic Germans, actually most of those deported from Hungary as “Germans did not even speak German as their mother tongue, and both the Soviets and their Hungarian assistances were aware of this. The mobilization of “Germans” commenced in the southern areas of the country, in Somogy, Baranya, Békés and Szatmár counties, largely all at once, in early 1945. In general, it was the members of the local administration who had to compile the list of those ordered to appear for “public works” on orders from the evacuated NKVD detachment.

The group of political prisoners was a special group of the prisoners of war. Most them were members of the “levente organisation,” a paramilitary youth organization. The Soviet “SMERSH” regarded these young men as potential partisans and arrested them. Anti-Communist politicians and high-ranking state officials were also arrested and taken to the Gulag.

According to contemporary Soviet sources, 540 thousand Hungarian citizens fell into Soviet captivity during World War II and the early postwar period. Since the prisoners were registered in the camps well after their arrival, this figure did

not include those who died in transit camps or during the transit. Taking into consideration the contemporary Hungarian statistics on the number of civilian internees, the total number of Hungarian prisoners in Soviet custody at the time may reach 600-650 thousand. About one third of these prisoners were civilians, who were captured in the framework of the above mentioned campaigns.

The living conditions in the Soviet Union were very poor, prisoners suffered from food shortage, and the mortality was also high in the camps.

Most of the survivors returned by the end of 1948. More than one third of the prisoners, however, perished in Soviet custody. Besides the Holocaust, Soviet custody became the second largest source of Hungary's human losses in World War II.

KOVÁCS ÁRON, PhD¹

Málenkij robotra hurcolás a Tiszáninneri Református Egyházkerület területéről

A front átvonulása és az azt követő néhány hónap rendkívüli nehézségeket hozott a Tiszáninneri Református Egyházkerület életében. *„Romok, kifosztottság, elszegényedés tárulnak mindenünnen szemeink elé. Érezzük azt is, hogy egy régi világ van letűnőben és a romok felett egy új világ van kialakulóban”*² – jellemzi Janka Péter alszóempléni esperes a közhangulatot rögtön a világháború után tartott első egyházmegyei gyűlésen felolvasott jelentésében. A szegénységen és a háborús pusztításokon kívül teherként hordozták a kor emberei a hadifoglyok ügyét, a trianoni határok visszaállítását, a kitelepítéseket, a 100 kataszteri hold fölötti területű földbirtokok lefoglalását, valamint az egyházkerület területéről a szovjet titkosrendőrség által elhurcolt civil lakosok sorsa fölötti aggodalmat is. A civil lakosság Szovjetunióba való elhurcolása – közkeletű nevén a málenkij robot – a legjobb tudásunk szerint 40, a mai Tiszáninneri Református Egyházkerület területén található települést érintett³, melyek közül csak három tisztán német lakosságú. A 40 település a kiadott listák, így Szebeni Ilona felsorolása és Bognár Zalán térképe, valamint az Tiszáninneri Református Egyházkerületi Levéltárban feltárt, publikálásra váró iratanyag, valamint öt, a tudományos közélet által eddig ismeretlen visszaemlékezés alapján a következő: Abaujszántó, Alsózsolca, Bekecs, Bodrogkisfalud, Bodrogszegi, Bodrogkeresztúr, Bócs, Csobaj, Erdőbénye, Felsőzsolca, Gesztely, Golop, Hejőbába, Hercegkút, Hernádcéce, Hernádnémeti, Hollóháza, Kenézlő, Kesznyéten, Mád, Mályi, Megyaszó, Ond, Ónod, Rátka, Sajóhídvég, Sajókeresztúr, Sajószöged, Sima, Szerencs, Taktabáj, Tállya, Tarcál, Tiszaladány, Tiszalúc, Tiszatardos, Tokaj, Vilyvitány, Zalkod, Zemplénagárd. A fenti települések közül csak kettőn, Hercegkúton és Rátkán nem éltek reformátusok.⁴

¹ A szerző ezúton fejezi ki köszönetét a Madaras Irmának, Csobaj református lelképásztornának, valamint a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára (Tiszáninneri Egyházkerületi Levéltár, továbbiakban: TiREL) munkatársainak: Szabadiné Jósvoi Klárának és Szentimrei Márknak segítségükért.

² TiREL Tiszáninneri püspöki irattár 1945: P-50 2211/1945.

³ A lista összeállításakor csak a szervezett elhurcolásokat vettük figyelembe.

⁴ A lista elkészítéséhez használt, már publikált források: Szebeni Ilona: *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*, [Budapest], Széphalom Könyvműhely, 1992, 10.; Bognár Zalán térképét l.: Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955*, *„Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung.”, Die Verschleppung deutscher und ungarischer Zivilisten*

Az elhurcolások számarányukban az egykori Alsózempléni és Alsóborsodi Egyházmegyéket érintették a legérzékenyebben a Tiszáninneri Egyházkerület mai területén. Az elhurcoltak számát, és ezek között a reformátusok arányát nehéz megbecsülni az események gyér dokumentáltsága miatt, melyet tovább bonyolít, hogy a korabeli források a hadifogoly, fogoly, internált, elhurcolt kifejezéseket nem használják konzekvensen. A helyzet súlyosságának érzéketetéséhez mindazonáltal mindenképp meg kell jegyezni, hogy Stark Tamás a mai Magyarország területéről 120 000–200 000 főben, Kárpátalját is beleszámolva 150 000–250 000 főben határozza meg a civil elhurcoltak számát, akiknek egy jelentős része a Zempléni Egyházmegye területéről származik.⁵

A fenti események súlyuknál, kiterjedtségüknél fogva nem hagyhatták, hagyták hidegen a Tiszáninneri Református Egyházkerületet sem. Habár az egyházkerület teljes területét érintő szisztematikus adatgyűjtés és közbenjáró munka több okból kifolyólag nem zajlott, több esetben találjuk nyomát az áldozatok érdekében történt fellépésnek. Jelen tanulmány a málenkij robotra hurcolás és az arra adott reakciók három aspektusát kívánja vizsgálni. Egy, a zempléni egyházmegyéhez tartozó Tisza menti település, Csobaj példáján keresztül bemutatja az elhurcolások menetét, az elhurcoltak sorsát, valamint az otthon maradtak Szakolczay Bertalan református lelkipásztor vezette közbenjárását a szovjet fogságban lévők érdekében. Dolgozatunk második része a GUPVI táborokba hurcolt egyetlen tiszáninneri református lelkipásztor, Kalmár András sorsát és hazatérését mutatja be, majd a tanulmány záró fejezete Enyedy Andor tiszáninneri református püspök az Ung-vidék elhurcoltjaiért folytatott közbenjárásáról szól.

A civil lakosság elhurcolásának módszertana a Zempléni Egyházmegye területén – Csobaj példája

A civil lakosság elhurcolása a Zempléni Egyházmegye területéről a települések többségén hasonló forгатókönyv alapján ment végbe. A frontot követő szovjet titkosrendőrség különítményei már begyakorolt módszerekkel írták és terelték össze az embereket – volt, ahol moziba, máshol alispáni meghallgatásra hívták őket⁶ –,

---

zur Zwangsarbeit in die stalinistischen Lager 1944/45–1955, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2011, 51. (illetve az interneten: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/images/004_Malenkij_robot_clip_image002_0005.jpg, 2016. november 16.); Levéltári és kéziratári források közül az alábbiakat vettük figyelembe: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtár (továbbiakban: SRK TGy Nagykönyvtár) An. 16,118/a-c; TiREL K.CS. II. 1. 138.

⁵ Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás könyvek*, 2006, 105.

⁶ Szebeni: i.m., 88, 200.

majd hurcolták őket előbb magyarországi gyűjtőtáborokba, ahonnan a Szovjetunióba szállították őket. A Zempléni Egyházmegye legjobban dokumentált málenkij robot történeteinek egyike a csobaji, melyen keresztül – köszönhetően a többféle rendelkezésre álló forrástípusnak – tökéletesen bemutatható az elhurcolás folyamata. Csobaj, a Taktaköz egy kistelepülése, Tokajtól 15 kilométerre, a Tisza folyó partján található. Az 1930-as népszámlálás szerint 1308 lakosa volt.⁷

A második világháború fegyveres harcai Szokolczay Bertalan lelkipásztor krónikájának tanúsága szerint 1944 novemberében érték el Csobajt. E hónap első napján érkezett a Vörös Hadsereg a Tisza vonalához Tiszalöknél. A folyón való átkelést öt napi tüzérségi előkészítés után, november 5-én kezdték meg Rázompusztánál, 7-én pedig már Csobaj egy részét is bírták. Ezután november 15-éig, a község elestéig folyamatos harcok dúltak a településen. A polgári lakosság egy része elmenekült, másik része pedig helyben keresett menedéket. A harcok során a település házainak nagy része megsemmisült. A harcok az anyagi veszteségeken kívül emberi veszteségekkel is együtt jártak. Természetes velejárójukként írta le Szokolczay Bertalan lelkipásztor a fosztogatást is, melyből azonban nem csak a szovjet és román csapatok, hanem egyes helyi lakosok is kivették a részüket. A front átvonulása utáni zaklatott helyzet néhány hétig tartott, majd 1945 januárjára lecsendesedett.⁸

Csobaj térségében január végén vette kezdetét az elhurcolások előkészítése, majd még ugyanebben a hónapban el is szállították az összeszedett civileket. A térség egyetlen falva, melyet nem érintett a málenkij robot, Prügy volt. Lenkeyné Semsey Klára visszaemlékezése szerint azért, mert a falu vezetői egy frissen vágott disznó húásával látták vendégül a faluba érkező szovjet tiszteket, megnyerve ezzel jóindulatukat a település számára. Később tudták meg, hogy ez a különítmény írta össze az elhurcolandó emberek névsorát.⁹

A szovjet titkosrendőrség emberei 1945. január 21-én, vasárnap kezdték meg a 18 évesnél idősebb civil lakosok összeírását, majd ennek a listának a felhasználá-

⁷ Dormándi László–Juhász Vilmos (szerk.): *Uj Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Dante–Pantheon, 1936.

⁸ TiREL SE III. 3/20. ff. 85–86.

⁹ „Azán jött egy másik csoport orosz katona Taktabáj felől. Akkor az én keresztapám, a főjegyző, Sanyi bátyám, a falu bírója és édesapám tanácskozni kezdtek és kitalálták, hogy a mi lakásunkban, ahol volt egy nagy ebédlőasztal, megvendégelik ezeket a Taktabáj felől jövő orosz tiszteket. A vendégiség jó soká tartott, egészen hajnalig, akkor pedig már igyekeztek is továbbmenni Szerencsre. Utólag tudtuk meg, hogy ez az a csapat volt, amelyik a környező falvakban ún. »málenkij robot«-ra gyűjtötte össze az embereket. A szomszéd községekből – Bájón is meg Tiszaladányon is, amarról meg Tarcalon is – mindenünnen elvitték »málenkij robot«-ra a lakosság egy részét. Én azt mondom, hogy a Gondviselés adta édesapáméknak, a falu vezetőinek ezt a gondolatot, hogy ott van az a jó nagy szoba szépen berendezve, csináljanak egy jó vacsorát számukra. Éppen előzőleg volt nálunk az a soron kívüli, szokatlan disznóvágás, ők pedig addig ettek-ittak, míg eljött a hajnal, és tovább kellett menniük.” in Lenkeyné Semsey Klára: *Prügytől Sárospatakon át Debrecenig. Életinterjú*, [az interjút kész. Bartha Ákos], Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Károli könyvek Monográfia, 2014, 25.

lásával január 24-én az emberek összeszedését. Ennek a napnak a hajnalán kollaboráns rendfenntartók – ún. policok – járták be a községet, és házról házra járva verték fel az alvó embereket. Hat órára főbelövés terhe alatt népgyűlésre terelték össze az embereket a községházára. A parancssal szembeni ellenállást meg sem kísérelték a csobajiak. Mint az egyik elhurcolt, Dusik Margit leírta, fegyveres oroszok járőröztek a faluban, megfélemlítve a helyieket. A községházán kóborló orosz katonákról, az általuk elkövetett fosztogatásokról kérdezték az embereket. Miután nem válaszoltak a feltett kérdésekre, név szerint kezdték kiszólítani az embereket. Őket külön terembe terelték, a többieket pedig hazaengedték. Az elhurcoltak hozzátartozói délig kaptak időt, hogy kétheti élelemmel és meleg ruhával lássák el hozzátartozóikat, mert, mint a szovjet katonák mondták, Debrecenbe viszik őket kétheti munkára.¹⁰

További kérdésként merül fel az elhurcoltak szovjetek által használt listájának összeállítása. A kiválasztás mikéntjét homály fedi. Dusik Margit emlékezete szerint Gönde Miklós, Publik János, Szilágyi Ferenc, Vékony Mihály, Dusik András vettek részt ebben a munkában a helyi előjárók mellett.¹¹ Kollaborációjukat a falu sosem bocsátotta meg nekik.¹² Szokolczay tiszteletes egykorú leírása árnyalja ezt a képet: ő rögtön három verziót is felvázol Bereczky Albert vallás- és közoktatásügyi államtitkárnak szóló jelentésében. Az egyik Csobajon terjedő hír szerint a bíró írt alá egy papírt, mely alapján önkéntesként vitték el a csobajiakat. Egy másik verzió szerint partizánok végezték a lista összeállítását. A harmadik közkezen forgó történet szerint egy helyi politikai ellenőr személyes bosszútól vezérelve állította össze a listát a szovjet titkosrendőrség számára.¹³

Az összegyűjtött 57 főt még aznap, katonai őrizet alatt Tiszaladányba hajtották. Tiszaladányban az iskolában és a templomban szállásolták el őket.¹⁴ Ide kerültek a taktabájiak és a tiszatardosiak is, az akkor már három napja fogva tartott tiszaladányiak mellé. Itt két napot várakoztak a foglyok, majd Tarcalon keresztül Szerencsre indították mindnyájukat. Az út során a szovjet örök három főt hazaengedtek cigány származásuk miatt, további 2-3 embernek pedig sikerült figyelmüket kijátszva, egy bunkerben elbújva megszöknie még az út során.¹⁵

A Szerencsre terelt embereket több épületben helyezték el. Bár legtöbbször szerencsi gyűjtőtáborról beszélünk, a laktanya épületén kívül más épületet, így a járásbírószágot és egy forrás szerint más középületeket is használtak táborként.

---

¹⁰ TiREL SE VII 4/8.; Magyar Sámuelné Dusik Margit visszaemlékezése. SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

¹¹ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

¹² TiREL SE VII 4/8.

¹³ TiREL SE VII. 4/8.

¹⁴ Virág Józsefné Szalai Erzsébet visszaemlékezése szerint a lányokat helyezték el az iskolában, a fiúkat a templomban. Vö. SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/a.

¹⁵ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

Mivel a fennmaradt csobaji, báji és tiszaladányi visszaemlékezések nem minden ponton egyeznek, feltételezhető, hogy Szerencsen kisebb csoportokra bontották a csoportot. A csobajiak, taktabájaiak és tiszaladányiak egy részét a járásbíróóság épületébe, többek viszont a laktanyába kerültek.¹⁶ A bíróság épületéből is sor került egy ember szökésére, azonban ennél jóval nagyobb volt a tiszaladányiak, feltételezhetően a laktanyában megtörtént szökésének esete. Ennek során a 96 ottani elhurcoltból 44 ember tért haza, az őrzésükért felelős tisztet pedig kivégezték.¹⁷

Mind a járásbíróóságon, mind a laktanyában lévőket gyalog indították el a bevonulóhoz. A menet erős fegyveres kíséret mellett haladt, néptelen utcákon, Szalai Erzsébet szerint a következő dalt énekelve:

*„A szerencsi pályaudvar indulási oldalán,
könyves szemmel búcsúzik el a sok magyar lány.
Szomorúak a leányok, könnyes az orcájuk.
Vágyódás és keserűség látszik az anyákon.
Ne sírj anyám, én mint hőš
a mennyországba szállok,
engem látsz, ha nézed majd
a sápadt holdvilágot.”¹⁸*

A csobajiakat – velük együtt a taktabáji, tokaji, rakamazi elhurcoltakat – marhavagonokba terelték a szerencsi állomáson, és február 2-án indították útnak a Szovjetunió irányába. Egy ezzel a szerelvénnel szállított nő úgy emlékszik vissza, hogy egy vagonba 40 embert tereltek be. A vagonok alját szalmával szórták be, inni egy hordó vizet tettek be, fűtésre és főzésre pedig egy kis kályha szolgált, melyhez viszont tűzifát az elhurcoltak maguk gyűjthettek a megállók alatt.¹⁹ Enni az otthonról vitt élelemből tudtak.

A szerelvény Erdélyen keresztül haladt a Donbász²⁰ felé. Az út Szerencsről több visszaemlékezés szerint három hétig tartott.²¹ Az úti célhoz közeledve a szerelvényt Magyar Sámuelné Dusik Margit visszaemlékezése²² szerint kétfelé osztották, így a csobajiak is minimum két lágerbe kerültek. Egy részüket egy német hadifoglyok számára épített lágerben helyezték el Sztalino²³ mellett. Amikor a csobajiak

¹⁶ SRK TGY Nagykönyvtár An. 16,118/a.; An. 16,118/b; Szepeni: i.m., 281.

¹⁷ Dobozi Eszter: „Csak a napnyugtát néztük...”, *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*, Debrecen, Csokonai, 1991, 43.

¹⁸ SRK TGY Nagykönyvtár An. 16,118/a.

¹⁹ Ezt erősíti egy másik elhurcolt is: Szepeni: i.m., 254.

²⁰ Az ukrainai Donyec-medence közismert rövidítése a korszakban.

²¹ SRK TGY Nagykönyvtár An. 16,118/a.; Megerősíti: Szepeni: i.m., 34, 64.

²² Az övé az egyetlen írásban fennmaradt visszaemlékezés Csobajról.

²³ Ma Donyeck (Ukrajna).

odakerültek, ez már egy többségében nők által lakott tábor volt. A tábor maga több téglapületekből állt, melyeket egy szögesdrót kerítés vett körül. Az épületeket szobáiban kétemeletes fa priccsek voltak. Magyar Sámuelné Dusik Margit visszaemlékezése szerint a priccseken szalmazsák volt, egy priccsen ketten aludtak. Az általa ismertetett körülmények az általánosaknál jobbakként voltak.²⁴ Van olyan visszaemlékezés, melyben szobánként negyven emberről írnak. Olyan zsúfoltságról, hogy az elhurcoltak a padlón állva sem fértek el.²⁵ Stark Tamás kutatásai alapján ez a jelenség közel sem volt ritka. Kötete szerint az is gyakran előfordult, hogy a priccseken a foglyok csak egyszerre tudtak megfordulni a zsúfoltság miatt.²⁶

A Dusik Margit-féle visszaemlékezés a tisztálkodás kapcsán is az általánosan ismerttől eltérő képet mutat. A Stark Tamás kutatásai szerint leggyakrabban hente, tíz naponta vagy ritkábban engedélyezett fürdés és ruhafertőtlenítés helyett Dusik Margiték naponta, katonai felügyelet alatt tisztálkodhattak, kiirtva ezzel az utazás során összeszedett tetveiket, melyek más táborok lakóinak folyamatosan keserítették a mindennapjaikat.²⁷

Különleges volt a helyzetük abban a tekintetben is, hogy fizetést és munkásruhát – a vajúrok gumiruhát – is kaptak. A csobajiak egy része egy brigádban dolgozott. A bányabalesetek veszélye a rossz munkakörülmények miatt óriási volt: a tárnák 2–300 méteres mélységben voltak, és csak függőleges létrán voltak megközelíthetőek. Odalent néhol csak 50 cm magasak voltak a vajúatok, ahol így sokszor csak fekvé lehetett dolgozni, vagy épp vízben állva kellett a szenet fejteni. Gyakori volt a gázveszély is. A vajúrok fekvé, térdepelve termelték ki a szenet, és rakták azt csillékbe. Így készítették elő a robbantás helyét is, mely után a tárnát megerősítették, a brigád pedig kilapátolta a szenet. Dusik Margit beszámolója szerint kirgizekkel, tatárokkal és oroszokkal is együtt dolgoztak. Ez utóbbiak nem foglyként, hanem bányászként éltek a Donyec-medencében.²⁸

Eltért az átlagostól a fenti csoport ételmezése is: a bányászként kiemelt fejadagot, 1,2 kg kenyeret kaptak naponta. Ugyancsak az idézett forrás jegyzi meg, hogy a nem bányában dolgozók fejadagja napi 600 g kenyér volt. Reggelire burizsleves vagy teát osztottak, délben káposztaleves, gerslit, paradicsomleves, csalánleves kaptak a foglyok. Dusik Margit beszámol még arról, hogy halat, elvétve pedig szalonnát és cukrot is kaptak. Mindez – összevetve a Stark Tamás által írtakkal – az átlagosnál jobb ételmezést jelentett.²⁹

Egy másik, taktabáji elhurcolt, a már korábban említett Szalai Erzsébet – mivel ugyanazzal a transzporttal került a Szovjetunióba és egyszerre értek haza Dusik

---

²⁴ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

²⁵ Szebeni: i.m., 114.

²⁶ Stark: i.m., 137.

²⁷ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

²⁸ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/b.

²⁹ Stark: i.m., 179.

Margittal, valamint a szállás és higiéniai körülményeket is megegyezően írják le – feltételezhetően ugyanabban a táborban volt. Ő rossz fizikai kondíciója miatt először a házépítőkhöz, majd a téglagyárba került, később a fűrésztelepen, építkezésen, és a kolhozban dolgozott. A kolhozban termésköveket pakolt kocsikra, a téglagyárban 30 kilogrammos téglákat emelt polcokra. Építkezéseken ugyanezekből a 30 kilós téglából kellett kettőt cipelni párosával, vagy pedig normál téglából 32 darabot fordulónként. Az ő kenyér-fejadagja napi 70 dkg volt. A halat és szalonát kivéve, a menü minden másban követi a Dusik Margit által leírtakat.³⁰

Mindkét általam használt visszaemlékezés 1946 októberére teszi a hazaérkezést. A csobajiak együtt érkeztek haza. Sztalinótól marhavagonon, Magyarország területén pedig már személykocsiban utaztak. Október 29-re érkeztek Debrecenbe, Nagyváradon és Kolozsváron keresztül. Itt fürdés és orvosi vizsgálat következett, mely után vasúton indultak tovább Tiszalökre, onnan pedig éjszaka, a tiszatardosi révén tovább Csobaj, a bájiak pedig Taktabáj irányába. Mindkét elhurcolt kiemeli a másnapi október 31-i istentiszteletet, mely a reformációra való emlékezésen túl mindkét közösség számára hálaadást is jelentett az Úrnak a hazatértékért.³¹ Fontos, ugyanakkor a legkevesebb figyelmet kapó szempont, hogy mi történt a gyülekezetekben az elhurcolások után, hogyan élte meg egy-egy közösség, tagjai egy részének elvitelét? Kitűnően örökítette meg ezt Szakolczay Bertalan a csobaji gyülekezet iratanyagában.

Szakolczay munkájának egyik erénye a presbiteri jegyzőkönyvek pontos vezetése. Az 1940–1972 között született jegyzőkönyvbe bemásolt egy *Emlékezetül* című, 14 oldal terjedelmű írást, mely a gyülekezetben 1944 őszétől 1945. szeptember 2-ig történeteket rögzíti. Ennek része egy másik *Emlékezetül* című írást is, melynek eredetijét 1945. szeptember 2-án, a megrongálódott templomtorony javításakor a gömbben helyezte el. Ez utóbbi a Csobaji Református Gyülekezet történetét írja le a kezdetektől. Mindkét írás pontos dokumentációját adja a front átvonulásának és a málenkij robotra való elhurcolásnak is.³² Nyolc nappal ezután datálta – feltételezhetően a püspöki hivatal felhívására – 14/1945 iktatási számú jelentését a háborús károkról, melyben a gyülekezet állapota mellett a 4. pontban említést tesz az elhurcoltakról is.³³

A gyülekezet iratanyagából kiderül, hogy Szakolczay Bertalan nem csak az események krónikásaként tekinthető, hanem gyülekezete pásztoraként igyekezett közbenjárni a csobaji lakosokért. Bereczky Albert államtitkárnak 1946. február 9-én írt beszámolójából kiderül, hogy a csobaji gyülekezet már az elhurcolás napján jelentette az eseményeket a járási főjegyzőnek, aki továbbította a híreket az

³⁰ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/a.

³¹ SRK TGy Nagykönyvtár An. 16,118/a.; An. 16,118/b.

³² TIREL SE. III. 3/20. ff. 85–98.

³³ TIREL SE VII 4/8.

ideiglenes kormányhoz. A kormánytól származó igazolással a főjegyző igyekezett a késleltetni az elhurcolást. Megkereste vele a területileg illetékes szovjet katonai parancsnokot, aki részegen fogadta, visszautasította a megkeresést és elhurcolással fenyegette meg a jegyzőt is.

A fent már említett, 1946. február 9-én datált, Bereczky Albertnek szóló levél a gyülekezet második ismert, az elhurcoltak kiszabadítása érdekében történt közbenjárási kísérletének bizonyítéka. Bereczkyt államtitkári minőségében keresték meg ezzel a dokumentummal egy, az 1945. novemberi választások előtt megjelent körlevélre hivatkozva.³⁴ Ebben a levélben Szakolczay Bertalan több más kérdés mellett referált az elhurcolások körülményeiről, valamint az elhurcolások után a településen uralkodó hangulatról is, valamint felvilágosítást kér tőle, hogy mit tehetnek a csobajiak a málenkij robotra hurcoltak kiszabadítása érdekében.³⁵ Bereczky Albert titkársága február 19-i válaszában a helyi Nemzeti Bizottsághoz, és azon keresztül a főispánhoz irányította a Csobaj Református Egyházközseget.

A csobaj elhurcoltak végül 1946 októberének végén kerültek haza Magyarországra.

Kalmár András református lelkipásztor elhurcolása

3. kép Kalmár András református lelkész

Az egyházkerület területén két református lelkipásztor elhurcolásának kísérletéről van tudomásunk a fennmaradt levéltári adatok alapján. Ezek közül egy embert még a bevonás előtt elengedtek. Janka Péter eszperes jelentéséből derül ki, hogy Soltész Kálmán bodrogkeresztúri lelkész gyülekezete több tagjával – a település lakosságának 12%-át hurcolták el a szovjetek – együtt tartották fogva Szerencsen, és csak a bevonás előtt néhány órával engedték el. Gyülekezetének tagjai nem voltak ilyen szerencsések.³⁶ A másik – végül el is hurcolt – lelkipásztor a belsőbócsi Kalmár András. Az 1913-ban született, 32. életévét még be nem töltött Kalmárt

³⁴ Szakolczay minden valószínűség szerint Vorosilov marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének, a Népszavában 1945. augusztus 23-án megjelent, az összes magyar hadifogoly hazabocsátására vonatkozó ígéretére hivatkozik. Vö. Bognár Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében, *Aetas*, XXV. évfolyam, 2010/1, 132.

³⁵ TiREL SE VII 4/8.

³⁶ TiREL Tiszáninnyi püspöki irattár 1945: P-50 2211/1945.

Belsőbőcsről hurcolták el 1945. január 24-én 57 hívével együtt Tiszalúcra, állítólagos német származása miatt. Az elhurcolás tényéről magától az elhurcolttól értesülünk. 1945. január 24-én az alábbi levelet írta Enyedy Andor püspöknek:

„Semmi politikummal nem vádolhatnak

Főtiszteletű uram!

Most kieresztettek az iskolából, hogy 20 napi élelmet és két rend fehéreneműt csomagoljak. Tehát messzire visznek bennünket. Eddig behívtak az iskolába vagy 30 férfit, nőt, leányt, de még többet is fognak.

Arra kérném Püspök urat, tessék valamit tenni az érdekeemben. Beteg vagyok. Vesebajra orvosilag kezelnek. Diétán élek. Ezen a hurcolási életmódon el fogok pusztulni. Jelenleg kilátástalannak látom a helyzetet. Ha Isten azt akarja, hogy másfelé kell mennem, ott is Istennek fogok szolgálni. Mindig baj közepette Isten ebben az Igében ad erőt: »Elég néked az én kegyelmem.« legyen úgy, ahogyan Ő akarja. Itthon már se pap, se tanító nem maradt.

A főtiszteletű Urat Isten oltalmába ajánlva maradok tisztelettel

Belsőbőcs, 1945. jan. 24.

*Kalmár András*³⁷

A tiszalúci iskola épületében felállított gyűjtőtáborból Szerencsre vitték Kalmár Andrást. Már a szerencsi gyűjtőtáborban sor került orvosi vizsgálatára, melynek során egy orosz orvos munkára alkalmatlannak találta. Hogy mégis a Szovjetunióba vittek közé került, az annak köszönhető, hogy a szerencsi bevagonírozásakor nem volt meg a kellő létszámú elhurcolt. A csoportba való visszaszorítása után február 2-án éjszaka indították el egy vonatszerelvényen Debrecen irányába, majd innen a Szovjetunióba.³⁸

Kalmár András a bőcsi elhurcoltakkal együtt Ukrajnába került. A Szebeni Ilo-na által megszólaltatott elhurcolt, Kolozsi Imre visszaemlékezéséből derül ki, hogy a Dnyepropetrovskhoz tartozó Sevcsenko-telepi szénbányában dolgozott. Kolozsi „egy nagyon érdekes, karakteres férfinként” írta le Kalmárt, akit a más vallású, és még az ateista emberek is tiszteltek. Különösen kedvelték vigasztaló szavaiért, valamint azért, mert magával vitt hegedűjén rendszeresen játszott társainak.³⁹

A munkatábori körülmények, melyek közt Kalmár András élt, nem tértek el a szovjet táborokban megszokottaktól. A fertőzött ivóvíz, a tisztálkodási lehetőségek és az orvosi ellátás teljes hiánya rontották az elégtelen táplálkozás miatt amúgy is legyen-

³⁷ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 43/1945.

³⁸ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 83/1945.; 385/1945.

³⁹ Szebeni: i.m., 67–68.

gült elhurcoltak túlélési esélyeit. Munkahelyükön, a Sevcsenko-bányatelepen is folyamatos életveszélyben végezték munkájukat. Bányarobbanások, csille- és liftbalesetek fenyegették a bányamunkában járatlan elhurcoltak életét.⁴⁰

Kalmár András kedélyessége az ugyancsak vele raboskodó Labancz Béla szerint nem tartott ki végig. Ő valószínűsíti, hogy a hitének felvállalásáért elszenvedett bántalmazás⁴¹ motiválhatta az egyébként súlyos büntetéssel, több esetben halállal megtorolt szökését is. Molnár József ónodi bíró társaságában, orosz vasutasok segítségével, a rakomány közé bújva sikerült Besszarábiáig eljutniuk, ahonnan Románián keresztül tértek haza.⁴² Visszaérkezésének dátumát nem ismerjük pontosan, azonban egy 1945. november 3-án kelt kérvény alapján bizonyos, hogy ekkor már ismét Belsőbőcsön tartózkodott.⁴³

Az egyházkerület az elhurcolás hírének megérkezésétől igyekezett mindent megtenni lelkipásztora érdekében. Kalmár közbenjárást kérő levelére válaszul Enyedy Andor tiszáninneri református püspök igyekezett kieszközölni kiszabadítását, és ebben Révész Imre segítségét is kérte. Szabadon engedését ő sem tudta elérni. Február 10-i válaszában a sikeres közbenjárás és a gyors eredményre jutásnak még a lehetőségét is elvetette Révész.⁴⁴ Kalmár András és 14 másik elhurcolt és a szovjetek által internált⁴⁵ lelkész, hitoktató lelkész, segédlelkész ügye az Egyetemes Konventen keresztül eljutott a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez is. A Konvent 221/1945. szám alatt, 1945. május 7-én kelt előterjesztésében kérte a miniszter közbenjárását az említett 15 személy szabadon bocsátása érdekében. 1945. június 22-én pedig Ravasz László lelkészi elnök felkérte Enyedy Andor püspököt az adatgyűjtésben való közreműködésre.⁴⁶ Az Egyetemes Konvent ezen kísérletének eredményéről nem tudunk.

Kalmár András hazatérte után egy ideig még Belsőbőcsön szolgált, majd az államhatalommal történt többszöri összeütközés után fegyelmi eljárással távolították el gyülekezetéből.

⁴⁰ uo.

⁴¹ A hit megélésének lehetőségei táboronként változtak. Egyes táborparancsnokok Stark Tamás kutatásai szerint engedélyezték a táborokban istentiszteletek tartását, más helyen azonban akár még Istenről beszélni is tilos volt. Vö. Stark: i.m., 214.

⁴² Szebeni: i.m., 67–68, 154.

⁴³ TiREL Tiszáninneri püspöki irattár 1945. P-50. 2123/1945.

⁴⁴ „Többrendbeli érdeklődésemre mind mostanig csak azt a nagyon fájdalmas választ kaptam, hogy kiszabadításuk érdekében akciót indítani lehetetlen. A kormánynak egyik főgondja ez, mindent megpróbál, a jövőre nézve nem is reménytelenül, de gyors eredményt egyelőre nem lehet várni. Hozzám az ilyen panaszok napról-napra szívzaggató tömegben érkeznek, és az a legszomorúbb, hogy szegény testvéreink azt képzelik, hogy nekem több lehetőségem van a segítségre, mint másnak, pedig ez bizony egyáltalában nem így áll.” in TiREL Tiszáninneri püspöki irattár 1945 P-49. 166/1945.

⁴⁵ A dokumentumokban használt terminológia nem minden esetben egyértelmű. Többször használták szinonimaként az elhurcolás és internálás kifejezéseket. Jelen dokumentum esetében ismert olyan említett személy is, akit magyarországi internálótáborban tartottak fogva.

⁴⁶ TiREL Tiszáninneri püspöki irattár 1945: P-49. 858/1945.

A Tiszáninneri Református Egyházkerület közbenjárása a határon túli területek érdekében

A harmadik, dolgozatunk által tárgyalt kérdéskör a Tiszáninneri Református Egyházkerület a Bodroghköz északi részéről és az Ung-vidékről elhurcoltakért történt közbenjárása. 1945 eleje a közigazgatás története szempontjából egy igen nehezen átlátható periódus. Kárpátalja egyes területei 1945 tavaszáig még a Tiszáninneri Egyházkerület egyházfőhatósága alá tartoztak⁴⁷, a világi kormányzat feladatait azonban már nem Budapest látta el. Bár hivatalosan csak az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti egyezményvel vesztette el újra Magyarország Kárpátját, befolyása az országrészen 1944 októberétől – a pillanattól, hogy az I. Ukrán Front elfoglalta a területet – megszűnt. Annak ellenére, hogy 1944 májusában a Szovjetunió hivatalosan elismerte Csehszlovákia 1938 előtti határait, már 1943 végétől megindultak az előkészületek a terület megszerzésére. Ennek megfelelően a két ország közigazgatása párhuzamosan kezdett el berendezkedni Kárpátján. Nemes csehszlovák kormánybiztos 1944 októberétől igyekezett újjászervezni az 1938 előtti közigazgatást Eduard Beneš megbízásából, miközben Kárpát-Ukrajna Kommunisták Pártja párhuzamosan – erős szovjet támogatással – népi és nemzeti bizottságokat szervezett a területen. Miután a nemzeti bizottságok által delegált Kárpát-Ukrajna Népi Tanácsa szovjet nyomásra 1944. november 27-én kihirdette az Ukrajnával való újraegyesülést, a csehszlovák adminisztráció fokozatosan szorult ki Kárpátjáról. A népi tanács decemberben felszólította Nemes-et a terület elhagyására. Ezzel párhuzamosan, 1945. január 23-án a Szovjetunió hivatalosan is bejelentette igényét a területre, melyről hamarosan kétoldalú csehszlovák–szovjet tárgyalások indultak, és a Kárpátalja átengedéséről szóló, 1945. június 29-én aláírt szerződés kereteiben öltöttek formát.⁴⁸

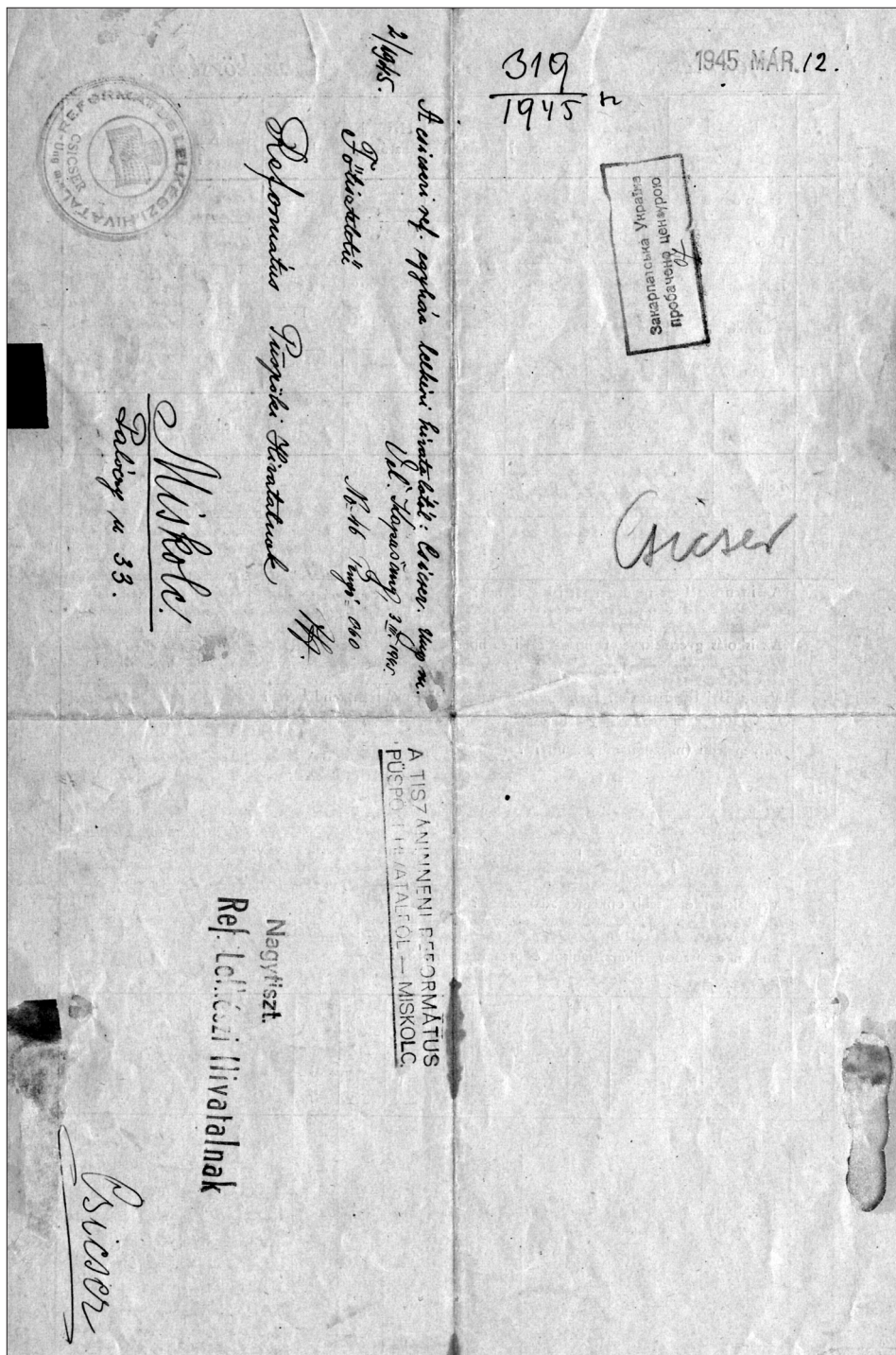
Ugyanez a helyzet a mindennapokban komoly bizonytalanságot jelentett. Jól illusztrálja a határok és a közigazgatás képlékenységét a csicseri⁴⁹ református lelkész által 1945. február 26-án Miskolcra küldött éves jelentés. Ez ugyan még a Magyarországon székelő egyházfőhatóság számára készült, a feladó címe azonban már csehül van feltüntetve, a dokumentumon pedig szerepel a Kárpánton túli Ukrajna cirill betűs cenzori bélyegzője.⁵⁰

⁴⁷ A dolgozat szerzője ide sorolja az alább felsorolt, végül Csehszlovákiához került településeket is, melyeknek későbbi hovatartozása a leírt események idején még nem dőlt el.

⁴⁸ Vida István–Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátjáról, *Külgügyi Szemle*, 2004/1, 232–238. Az impériumváltásról l. még: Fedinec Csilla: A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete (1944–1946), in Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 220–223.

⁴⁹ Csicsér, ma Čičarovec (Szlovákia).

⁵⁰ TiREL Tiszáninneri püspöki irattár 1945: P-49. 319/1945.

4. kép

A fenti helyzetben a civil lakosság érdekvédelve egyik legstabilabb pontjaként tekintett a református egyházra. Mint Révész Imre a Tiszáninnenről elhurcolt Kalmár András lelkész és több református tanító ügyében Enyedy Andornak írt levelében írja, „*napról napra szívszaggató tömegben érkeznek*” segélykérések hozzá.⁵¹ Ezen képviselő a Tiszáninenni Református Egyházkerület trianoni határon kívül eső részein nem korlátozódott kizárólag a passzív közvetítésre. A rendelkezésre álló forrásokból a kerület szisztematikus adatgyűjtő munkája rajzolódik ki az Ung-vidék és a Bodrogtörzs északi részének egyes településein, a mai szlovák-ukrán határ szlovák oldalán található településeken. 1945 tavaszán – hónapokkal azután, hogy Magyarország a fegyverszüneti egyezmény aláírásával hivatalosan is elvesztette ezeket a területeket – Enyedy Andor püspöki körlevélben szólította fel a kárpátaljai és felvidéki gyülekezeteket az elhurcolt civil lakosság névsorának összeállítására.⁵² Maga a bizalmasan kezelt körlevél nem áll rendelkezésre, azonban több arra érkezett válaszból kiderül, hogy az egyházkerület vezetője a civilek összeírására, valamint a kérvények írására kérte a gyülekezeteket, melyeket a magyar Külügyminisztériumhoz továbbított.⁵³

Az összeírásba az egyetlen fennmaradt lista alapján a név, foglalkozás, születési idő, születési hely, honnan vitték el, mikor vitték el, hová vitték el rovatokat szerepeltették.⁵⁴ Az adatgyűjtés kiterjedtségének mértékéről nem áll rendelkezésünkre pontos információ, ugyanakkor arra következtetünk, hogy az elhurcolásokban érintett kárpátaljai és észak-zempléni települések jelentős részére kiterjedt és azt több helyen a katolikusok plébánosok is összegyűjtötték az elhurcoltak neveit.⁵⁵ Az adatgyűjtésben dokumentálhatóan részt vevő települések a következők: Abara, Bés, Csicsér, Deregyő, Hegyi, Imreg, Iske, Kisdobrony, Kistráska, Nagyráska, Szürnyeg, Tiszaágtelek, Ungvár, Vaján, Zápszony.

Abaráról 19, Bésről 75, Csicsérről 84, Imregről 34, Iskéről 26, Kistráskáról 24, Nagyráskáról 32, Szürnyegről 12, Vajánból 19 embert hurcoltak el. Az Észak-Bodrogtörzsből 1790, az Ung-vidékről 654, a két területről összesen 2444 embert hurcoltak el Dobos Ferenc kutatásai alapján.⁵⁶

Kisebbségi településeken, ahogy ez az ágteleki és zápszonyi lelkészek jelentéseiből kiderül, nem okozott problémát az elhurcolt gyülekezeti tagok összeírása, Ungvá-

⁵¹ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 166/1945.

⁵² Erre utal: TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 561/1945.

⁵³ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 565/1945.; TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 650/1945.

⁵⁴ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 791/1945.

⁵⁵ *uo.*

⁵⁶ Dobos Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málénkij robot” a kelet-szlovákiai Bodrogtörzsben és Ung-vidéken, *Regio – Kisebbségi Szemle*, III. évfolyam, 1992/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/07.pdf>, 2017. január 11.

ron azonban ez nem volt zökkenőmentes.⁵⁷ Az összeírást nem lehetett a szószék-ről hirdetni, a gyülekezeti tagok egymás között adtak hírt róla. Gönczy Miklós missziói segédlelkész ezután diákok segítségével, házról házra gyűjtötte össze az adatokat.⁵⁸ Már Gönczy is hangsúlyozza, hogy az összeírás nagyon hiányos. Sok elhurcolt hozzátartozója Magyarországra menekült, többen az elhurcoltak közül meghaltak, vagy a gyűjtőtáborból hazakerülve besorozták őket a magyar hadseregbe vagy a cseh légióba.⁵⁹

Enyedy Andor püspök az összegyűjtött kérvényeket és listákat a Külügyminisztériumhoz továbbította. Mint Erdei Ferencnek írja, a végső kétségbeesés kergeti ezeket az embereket. A trianoni határokon túl élőként más ország állampolgárai, azonban ott sem meghallgatást, sem közbenjárást nem remélhetnek, már csak a kialakulatlan közigazgatás miatt sem. Ezért kérte Enyedy Andor, hogy legalább az információszerzésben igyekezzen a Külügyminisztérium az elhurcoltak hozzátartozóinak segítségére lenni.⁶⁰

Mint az Dobos Ferenc a Regio folyóiratban megjelent *Magyarok a történelem senkiföldjén* című írása is alátámasztja, Enyedy közbenjárása az Ung-vidékről elhurcolt magyarokért nem volt indokolatlan. A területre Kárpátalja sorsának rendezése után visszatérő Csehszlovák adminisztráció ellenezte szabadon bocsátásukat. Dobos kutatásai alapján a prágai kormány 1948 júliusáig csak olyanok hazatérését és repatriálását engedélyezte, akik mind nemzeti, mind politikai szempontból megbízhatónak minősültek. Többek közt ennek is köszönhető az elképesztő, 36%-os veszteségi arány, mely az érintett területekről elhurcoltak között mutatható ki⁶¹

IRODALOMJEGYZÉK

BOGNÁR Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében, *Aetas*, XXV. évfolyam, 2010/1, 131–143.

BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”, Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955,*

⁵⁷ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 561/1945.; TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 616/1945.

⁵⁸ A forrásként idézett Gönczy Miklós az ungvári reformátusok kérvényének másolatában leírja, hogy a római katolikus plébános nem vállalta a névsor összeállítását, és ezt – feltételezhetően a kérvényben és a jelentésben leírt nehézségek miatt – ő sem vállalta.

⁵⁹ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 561/1945.; TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 971/1945.

⁶⁰ TiREL Tiszáninenni püspöki irattár 1945: P-49. 650/1945.

⁶¹ Dobos: i.m.

- „Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung.“, *Die Verschleppung deutscher und ungarischer Zivilisten zur Zwangsarbeit in die stalinistischen Lager 1944/45–1955*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2011.
- DOBOS Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ung-vidéken, *Regio – Kisebbségi Szemle*, III. évfolyam, 1992/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/07.pdf>, 2017. január 11.
- DOBOZI Eszter: „Csak a napnyugtát nízttük...”, *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*, Debrecen, Csokonai, 1991.
- DORMÁNDI László–JUHÁSZ Vilmos (szerk.): *Uj Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Dante–Pantheon, 1936.
- FEDINEC Csilla: A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete (1944–1946), in BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 220–223.
- LENKEYNÉ SEMSEY Klára: *Prügytől Sárospatakon át Debrecenig. Életinterjú*, [az interjút kész. BARTHA Ákos], Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, *Károli könyvek Monográfia*, 2014.
- STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás könyvek*, 2006.
- SZEBENI Ilona: *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*, [Budapest], Széphalom Könyvműhely, 1992.
- VIDA István–ZSELICZKY Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról, *Külügyi Szemle*, 2004/1, 232–238.

ÁRON KOVÁCS, PHD

Deportations of Civilians to Malenkij Robot from the Territory of the Cistibiscian Church District

Malenkij robot – meaning little work, the original Russian term describes the forced labor of Hungarian civilians in the Soviet Union. In the last year of the Second World War, beginning with the end of the year 1944, several hundreds of thousands of civilians were deported from the Central European region to the Soviet Union, and some of them were kept there even until the 1950's. One of the most highly affected regions by the deportations was the territory of the Cistibiscian Reformed Church District. The article examines three aspects of the events that took place in this area, based mostly on unpublished primary sources. The first part of the text gives a detailed microhistorical analysis of the events in Csobaj, a tiny village, situated in the North East of Hungary. Based on two oral history interviews and the archives of the congregation, the article describes the fate of the inhabitants, starting with the listing process, through their transportation to the Szerencs lager, to arriving to the Soviet Union. It gives a summary of their working and living conditions in the USSR, too. On the other hand, this part of the article gives a detailed description of the attempts of Bertalan Szokolczay, the pastor of Csobaj, to intercede for the deported people.

The second part of the text describes the short biography of András Kalmár, the only pastor in the Cistibiscian Church District who was deported to malenkij robot. The correspondence of Andor Enyedy, the bishop of the church district, gives a detailed account of the case of Kalmár – including even the letter of Kalmár to Enyedy, in which he asks for help – and also of the process of intervening in order to rescue him. Based on some other sources – on two oral history interviews – the article gives a description of the life of a pastor in a GUPVI camp, and also of his adventurous escape from the USSR to Hungary.

The last part of the article highlights the secret interceding work of Andor Enyedy for the Hungarians of the Upper-Bodrozköz and Ung region. The Hungarian government lost both of these regions at the end of 1944, and the fate of these was under negotiation for half a year. None of the parallel working administrations were interested in the fate of the Hungarians who were deported from the region. This is the reason, why Andor Enyedy, the bishop of the Cistibiscian Church District, secretly encouraged several congregations in the region to list the deported people and to write pleas to the Hungarian Ministry of Foreign Affairs, which were supported by him there.

A 4300/1944. sz. körlevelemmel elrendelt adatszolgáltatás mindeddig az egyházkerület egyházközségeinek csak egy részéből érkezett be. Jól tudom, hogy a jelentés elkészítésének sőt hozzám eljuttatásánál is sok helyt mind e mai napig súlyos és csaknem legyőzhetetlen akadályai vannak. Mindemellett is fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ennek az adatszolgáltatásnak nemcsak történelmi fontossága van, hanem az egyházközségeknek és beltisztviselőiknek, jelen és jövő érdekeit is nagymértékben szolgálja az. Komolyan és felelősségükre figyelmeztetéssel intem tehát a lelkipásztorokat, illetőleg helyettes lelkészeket, hogy mindenünnen, ahol ennek teljesen leküzdhetetlen akadálya nincs, juttassák el hivatalunkba f. évi július hó 1-ig a kért jelentést. A jelentésben, fent idézett körlevelem szerint, össze kell állítani, hogy a 1944 szeptember eleje óta bekövetkezett hadiesemények folytán az egyházközség emberáldozatokban, épületkárokban, klenódiумokban, más egyéb anyagi értékekben, levéltárában stb. mit és mennyit szenvedett. Az elérhető legnagyobb hitelességgel összeállítandó a sorsdöntő események helyi krónikája, az egyháztagok s különösen egyházi tisztviselők egyéni sorsa, megpróbáltatásai. Jelentendő, hogy mikorra és mennyiben sikerült az egyházközségben a normális állapotot helyreállítani, a tisztviselőket munkába állítani, iratanyagot s egyéb értékeket visszaszerezni, illetőleg biztonságba helyezni stb. Ez a jelentés három példányban készítendő el, egy a helyi egyházközség, egy az egyházmegye, és egy az egyházkerület levéltára számára.

P ü s p ö k.

6. kép

Révész Imre tiszántúli püspök utasítása megjelent: Debreceni Protestáns Lap, LXV. évf., 4. sz., 1945. máj.

NAGY KÁROLY ZSOLT, PhD

„Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat...” Teológiai reflexiók a fogság kérdésére¹

A vallás társadalmi funkciói között talán legfontosabbként a társadalmi integrációban betöltött szerepét szokás kiemelni.² E funkció megvalósulása szempontjából kiemelkedő jelentőségű az a valóságkonstrukció, melyet egy-egy vallás a tagjai számára felmutat, illetve gyakorlatilag szinte kizárólagos érvényűvé tesz, hiszen ebben a konstrukcióban nyernek értelmet az olyan fogalmak, mint a jó és a rossz, a bűn és az erény, melyek az emberi létezés alapvető koordináta-rendszerét meghatározzák, s amelyeken keresztül tulajdonképpen maga a transzcendens, az „egészen más” mutatkozása is megragadhatóvá válik. Amint az egyes vallások és felekezetek különböző dolgokban és eseményekben vélnek felfedezni a transzcendens mutatkozását, úgy e mutatkozás kifejezésére is sajátos nyelvet alakítanak ki, melyben a hétköznapiól eltérő kifejezéseket használnak vagy a hétköznapi kifejezéseket többletjelentéssel ruházzák fel. A közös tapasztalat és nyelvhasználat pedig sajátos jelentésközösséget alakít ki, aminek jól kidolgozott formáit a hitvallási, felekezeti közösségek jelentik. A vallás jelentős részben ennek, a vallási szocializáció során elsajátított belső nyelvnek a fogalomrendszerén keresztül valósítja meg társadalmi funkcióit. Ez a belső nyelvi rendszer azonban nem csak felekezeti sajátosságokat mutat, hanem érzékeny a történeti tapasztalatokra is, vagyis változik, a benne kódolt jelentések módosulhatnak. „Az ember életének – beleértve anyagi életét is – minden eseménye visszhangra talál vallásos tapasztalatában”³, így egy-egy történeti esemény olyan revelációkat tehet lehetővé egy-egy vallásos közösség számára, melyekre ezek nélkül nem tehetne szert. Egyértelmű, hogy ezek a történeti változások „önmagukban nem szolgáltatnak magyarázatot a vallási jelenségekre, ám az anyagi szférában bekövetkezett átalakulások (...) következtében az ember új módon képes felfogni a valóságot.”⁴ Mindez akkor válik leginkább kitapinthatóvá, amikor megváltozik az a társadalmi rendszer, melyre a vallás reflektál.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² L. például Parsons, Talcott: A modern társadalmak rendszere, in Felkai Gábor–Némédi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*, 2. kötet, Budapest, Új Mandátum, 2000, 40–61.; Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer, in Niedermüller Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég–Osiris, *Századvég könyvtár Antropológia*, 1994, 63–105.

³ Eliade, Mircea: *Vallástörténeti értekezés*, [ford. Sujtó László], Budapest, Helikon, 2014, 663.

⁴ Eliade: i.m., 664.

A társadalmi változások, traumák feldolgozására általában minden közöségnek vannak olyan rutinjai, melyeket a közösségi identitás valamilyen módon rögzít. Ezeket a rutinokat legtöbbször a „*mi ilyenkor ezt vagy azt szoktuk csinálni*” típusú mondatokkal kezdődő narratívák, mint identitásprogramok – többé vagy kevésbé részletezett – cselekvési tervekként tartalmazzák. Vannak azonban olyan szituációk, olyan „*revelatív traumák*”, melyekben a változások miatt a tapasztalat már nem értelmezhető a szokásos fogalmi hálóval és az identitás megszokott, rutinos narratívái mentén. A második világháború, majd a kommunista diktatúra kiépülése, s ezekhez kapcsolódva a fogság és a málenkij robotra elhurcoltak visszatérésének kérdése ilyen tapasztalatokat jelentett a magyar reformátusság számára. Jóllehet a magyar református azonosságtudat több fontos identitásprogramot is tartalmazott az ilyen helyzetek kezelésére, azonban az általunk tárgyalt korszakban – az 1940-es évek második felében – ezeknek olyan alternatív értelmezései jelentkeztek, melyek szakítottak az ilyen identitásprogramokban kódolt hagyományos cselekvési mintákkal. Mindez szoros összefüggésben állt azzal a folyamattal, melynek keretében az egyház egy – többé-kevésbé jól körülhatárolható – köre megpróbálta az egyház és a kiépülő diktatúra viszonyát, előbb a legitim egyházvezetéssel fokozatosan szembefordulva, majd annak helyére állva újrafogalmazni. Ehhez eszközként a valóságról kialakított, s a református vallási nyelvben kódolt kép megváltoztatását is felhasználta. A következőkben ebbe a folyamatba próbálunk röviden betekintést nyújtani, bemutatva az egyház belső kommunikációjának azon folyamataiból néhányat, melyekben a nyelvi kódok átértelmezése megindult.

A kommunikációs folyamatok megértéséhez azonban először nagyon röviden szólnunk kell arról a környezetről, melyben lejátszódtak s azokról az ágensekről, akik alakították. Gombos Gyula szerint a magyar református egyházon belül 1945-ben három nagy véleményformáló csoportot lehetett megkülönböztetni:⁵ A legnagyobb, ám legpasszívabb csoportnak Gombos a régi egyházi elitet tartja. A második, magában is roppant heterogén csoportot ébredési reformereknek nevezi, hiszen mindegyik irányzata a két világháború közötti, s 1945-ben újraindult ébredési mozgalomból jött, s mindegyik valamilyen reformprogrammal állt elő. Ennek az irányynak az egyik nagy múltú szereplője volt a Bethánia Egylet, melyhez kezdetben a Ravasz által felkarolt, majd vele szembe forduló, s 1948-ban őt a püspöki székben váltó Bereczky Albert is tartozott. A különböző felfogásban, különböző módokon missziói munkát végző csoportokat az egyházvezetés már 1945-ben, az egyház intézményi életének újraindulásától megpróbálta összefogni. Miután az e célból összehívott bizottság elgondolásaikat nem támogatta egyöntetűen, e radikálisabb reformokat sürgető csoport Bereczkyhez és a korszak egyik kiemelkedő teológusához, Victor Jánoshoz fordult, akik számos ponton egyet is

---

⁵ Gombos Gyula: Szűk esztendők: a magyar kálvinizmus válsága, in *Uő: A történelem balján*, 2. kötet, Budapest, Püski, 1992, 5–106., 17.

értettek velük. Találkoztukra 1945 novemberében került sor, melyen még velük együtt vettek részt a Bethánia Egylet képviselői, s azok, akiknek szellemi és lelki horizontját a – Ravasz és Muraközy Gyula által fémjelzett – Református Élet hetilap fogta össze. A megbeszélés után azonban ezek az utak is különváltak, Bereczky pedig a Magyar Református Ébredés című lap szerkesztőségi körével⁶ elhatározta egy országos konferencia összehívását. A találkozóra a nagy történelmi református központok helyett Nyíregyházán került sor, Országos Református Szabad Tanács néven, 1946. augusztus 14–17. között. A Szabad Tanács több szempontból is fordulópontot jelentett, ugyanis egyfelől „végtelenül kiélezte az egyházban régóta lappangó teológiai, valamint egyházpolitikai, kegyességi irányzatok közötti ellentétet”, másfelől egyértelműen megrajzolta az egyház belső erővonalait. A Szabad Tanács volt az első alkalom, ahol Bereczky és köre, az egyház harmadik nagy csoportja – akiket Gombos „jobb híján” nevez balszárnyának – szervezeten lépett fel.

E szereplők – s a Gombos által nem említett „perifériák” – diskurzusainak vizsgálatát legalább négy – egymással szorosan összefüggő – szinten lehet elvégezni. Az első a teológiai diskurzusokat meghatározó véleményformálók, egyházvezetők megnyilatkozásainak vizsgálata az egyházi nyilvánosság különböző szinterein, elsősorban a jelentős médiumokban. A másodikat „közvetítő” szintnek nevezhetjük. Itt az egyházi nyilvánosság olyan szintereiről van szó, melyek elsősorban nem országos, hanem regionális jelentőségűek, jellegzetesen egy-egy egyházkerület közössége vagy egy egyházi központ vonzáskörzete felé közvetítik és értelmezik egyfelől az eseményeket, másfelől azok legfelső szintű interpretációit, ugyanakkor befogadhatják és a nagyobb közösség diskurzusaiba emelhetik a lokális szintről érkező üzeneteket is. A harmadik szintet a lokális közösségek, vagyis egy-egy gyülekezet vagy intézmény nyilvánosságának szinterei jelentik. Itt egyértelműen megkülönböztethető a prezentáló és a befogadó oldal, vagyis például a helyi lelkész és az egyházközség tagjai. E szint vizsgálatát a különböző lokális szintereken zajló kommunikatív aktusok dokumentumain, pl. a lelkész által elmondott prédikációkon, a gyülekezeti újságokon illetve a különböző presbiteri, egyházlátogatási jegyzőkönyveken keresztül lehet elvégezni. Végül a negyedik az individuális szint, ahol az alapvető kérdés az, hogy az egyén hogyan reflektál a felsőbb szintek által közvetített üzenetekre, hogyan építi be azokat a mindennapi (vallási) életét meghatározó gondolatok közé, vagy éppen hogyan áll ellent azoknak. Ezen a szinten a legfontosabb módszer az interjú lehet, mely természetesen a többi szinten is alkalmazható. Tanulmányomban e szintek közül csupán az első kettőt vizsgálom, vagyis a véleményformálók és a közvetítők néhány kiemelt szereplőjét, illetve diskurzusát fogom tárgyalni – s nem szólok az elhurcoltak vagy veszélyeztetettek reflexióiról, ami egy, a többivel természetesen összefüggő, de önálló elemzést igénylő

⁶ Melyhez rajta kívül Békefi Benő, Draskóczy László, Fekete Sándor, Karácsony Sándor, Mészáros Gábor, Nagy Gyula és Victor János tartozott.

problémakör – és ezek összefüggésében próbálom nagy vonalakban bemutatni egy hagyományos identitásprogram átértelmezésének néhány lépését.

Problémánk szempontjából az egyik meghatározó, véleményformáló szereplő Bereczky Albert⁷. Gondolatmenetének lényegét általában a „*keskeny út teológiája*” néven szokás emlegetni, jóllehet az nem tényleges teológia, inkább teológiaként tálalt, a transzcendensre hivatkozva a társadalmi jelenségek közti összefüggést magyarázó ideológia volt. Mindez összefügg azzal, hogy – mint Bogárdi Szabó István is megállapította⁸ – Bereczky alapvetően nem teológus volt a szó tudományos értelmében, hanem szónok, s e szerepe teljes mértékig illett az 1944–1949 közötti időszakhoz, melynek legfontosabb műfaja a prédikáció volt, így most én is elsősorban a prédikációk alapján igyekszem körvonalazni a vizsgált diskurzust.

Bereczky gondolatmenete szerint:

a) 1945 után Isten igazságos ítélete teljessé vált be rajtunk a korábban elkövetett közösségi bűnökért. Az egyház és az ország jelen állapota Isten büntetése a múltban elkövetett bűnökért. Isten megítélte az egyházat, mert az „*nem mert Istentől látást kérni, és nem mert Isten közelgő ítéletét tisztán és világosan meghirdetni.*”⁹ Ez lett volna az egyház prófétai szolgálata, de miután ezt nem töltöttük be, „*a szabad és engedelmes prófétai szolgálathoz múltunk miatt elveszítettük az erkölcsi alapot és ezt csak részletes, mentegetőzésmentes és valóságos összetöretetésünkig menő bűnbánattal könyöröghetjük ki Istentől.*”¹⁰

b) Az egyháznak hálával kell tudomásul vennie, hogy Isten az ítélettel nem elpusztítani, hanem magához téríteni akart bennünket;

c) ezért az egyház egyetlen magatartása az ítélettel kapcsolatban csak a közösségi bűnbánat lehet.

⁷ Bereczky Albert református lelkész (1893–1966). Az 1920-as évek második felétől jelentős az egyházi sajtóban végzett tevékenysége: Tildy Zoltánnal együtt alapította a Sylvester Irodalmi Nyomdai Intézet Rt.-t, 1927-től a Református Igehirdető című lelkészi folyóirat szerkesztője és kiadója, 1928-tól a Református Figyelő, majd a Keresztény Család és a Református Élet szerkesztője. Ravasz László támogatását élvezte, a német megszállás alatt bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba és jelentős szerepet játszott a zsidók mentésében. 1945 elején belépett a Független Kisgazdapártba, kisebb-nagyobb megbízatások mellett 1945. május 1-jétől 1946. május 20-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt. Fokozatosan fordult szembe Ravasszal és a korábbi egyházvezetéssel, míg 1948-ban Rákosi támogatásával ő lett a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. (L. Kiss Réka: Bereczky Albert lelképásztori, püspöki működése, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanaszék, 2006, 601–620.)

⁸ Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen, Ethnica, 1995, 85–86.

⁹ Bereczky Albert: *Két ítélet között*, 1. kötet, Budapest, Sylvester Ny., *Evangeliumi Megújulás Munkaközössége könyvei*, 1947, 255.

¹⁰ Bereczky: i.m., 290.

d) Isten kegyelme az, hogy az új rendben újrakezddhetjük az életünket, ezért ebben a rendben őt kell szolgálnunk. A bűnbánat része az Isten ítéleteként előállt új hatalmi helyzet elfogadása, az, hogy az egyház felajánlja magát az Isten céljai és tervei számára eszközül.¹¹ Ez pedig megelőlegezi azt a gondolatot, amit az 1950-es években hirdetett, mely szerint az egyház számára a szolgálat – annyi, mint: „*megmutatni azt, hogy a keresztyén ember jó és hasznos ember (...) és hogy egy újjáépülő társadalomnak ígéretes ajándéka: az ilyen keresztyénekből álló egyház*”¹² – s ez az egyetlen keskeny, de járható útja annak, hogy az egyház só és világosság legyen a kommunizmus felé haladó népi demokráciában.

Bereczky érvelése – bár erről vitatkoznak a teológusok – jelentős mértékben épített a bibliai Bírák könyve logikájára, mely a zsidó-magyar sorspárhuzam narratívájában szinte minden történelmi trauma református értelmezésének egyik alapvető paradigmáját, identitásprogramját jelenti. Eszerint az idegen, istentelen hatalom uralma felettünk Isten büntetése az ellene irányuló társadalmi bűnökért. A paradigma folytatása az lenne, hogy a bűnös bűnbánata és megtérése elhozhatja számára a szabadulást. Bereczky azonban a Szabad Tanács utáni időtől – látva a kegyelemként egyre nehezebben interpretálható belpolitikai helyzetet, és tevékenysége vegyes fogadtatását – egyre határozottabban arról írt, hogy láthatóan nem tértünk meg, nem vettük komolyan az ítéletet, s ezért Isten tovább ítél. Mindaz, ami a kommunista diktatúra kiépülésével kapcsolatban történik, lényegében Isten további ítéletének része. Ahhoz, hogy a még súlyosabb ítéletet, a nemzethalált elkerüljük, nem tehetünk mást, mint hogy némán és engedelmesen alávetjük magunkat Isten ítéletének.¹³ Bereczky érvelésében itt már egy másik bibliai példa, Jeremiás prófétának a fogságba hurcolt zsidókhoz írt levele tapintható ki. A hivatkozott bibliai szövegben a próféta Isten nevében arra szólítja fel a száműzötteket, hogy munkálkodjanak annak az országnak jólétén, amelybe száműzettek: „...és fáradozzatok annak a városnak a jólétén, ahová fogságra küldtelek benneteket, és könyörögjétek érte az Úrhoz, mert annak jóléte a ti jóléteket is!”¹⁴

Bereczky jelentős mértékben erre a gondolatra építi a szolgálat szükségességét, bár nála nem ez a hangsúlyos elem, hanem a közösség – saját, prófétai szerepértelmezéséből következő – prófétai megszólítása, bűnbánatra vezetése. Ebben az összefüggésben az ítélet elmúlása lényegében a Magyar Kommunista Párt hatalmának ideiglenességére, illetve az ezzel kapcsolatos reményekre vonatkozó eufémizmus,

¹¹ Bereczky: i.m., 262.

¹² Bereczky Albert: *A keskeny út. Igehirdetések, előadások, cikkek*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953, 323.

¹³ Ezt a gondolatot részletesen kifejti a „*Még súlyosabb ítélet felé*” című dokumentum, mely a Szabad Tanács Általános Bizottsága 1946. augusztus 17-én tartott ülésének gyorsírási jegyzőkönyve. Közli Bereczky: i.m., 279–282.

¹⁴ Jeremiás 29,7

így ezért imádkozni bűn. Ezekben a „tovább ítélő” Istent felmutató szövegeiben egyre radikálisabb gondolatokat fogalmaz meg és hangja is egyre agresszívebb.

Bereczky és a „balszárny” legfontosabb fóruma az 1946 júniusában, a Szabad Tanács szervezése és az egyház ellen meginduló nyílt politikai támadások idején újrainduló, prédikációkat, elmélkedéseket és ideológiai karakterű cikkeket is közlő Református Igehirdető nevet viselő lelképásztori folyóirat lett, melyet ő maga szerkesztett.

Egy hónappal korábban azonban, a trianoni határok között tulajdonképpen periférián, a kerület lelkészeinek sürgetése nyomán a Tiszáninneri Református Egyházkerületben is elindult egy – a lehetőségekhez képest országos terjesztésű – folyóirat, a Sárospataki Igehirdető. A lap szerkesztését pataki teológus diákok végezték, akiket a Bereczkynél egy nemzedékkel fiatalabb helybeli lelkész és teológiai tanár, Darányi Lajos¹⁵ vezetett. Darányi szerepe és hatása azonban ennél jóval nagyobb volt. Azon túl, hogy egyike volt a legtöbbet publikáló szerzőknek, meghatározta a lap szellemiségét is, hiszen Bereczky mellett nemcsak a korszak egyik legjelentősebb prédikátora volt, hanem vele ellentétben a nemzetközi teológia történéseiben tájékozott, kiváló *teológus* is. Nyelvezete saját korában nagyon modern, éppúgy távol állt Ravasz retorikájától, mint Bereczky impulzív érzelmességétől.

A két Igehirdető első látásra sokszor meglepően hasonló módon értékeli az eseményeket, ugyanakkor több kérdésben érzékelhető a két kör, mint két véleményáramlat közötti különbség, melynek egyik legfontosabb területe a mindennapi történések vallásos-teológiai értelmezésének eltérő perspektívája, s ebből következően ezek közösségi hatásainak értékelése volt.

Bereczky egyik kedvelt témája – saját prófétai, vagyis „látó” szerepéből következően is – a vakság, és a téma egyik klasszikus bibliai hivatkozása, a vak Bartimeus evangéliumi története.¹⁶ Egy Bartimeus szavait idéző „Mester, hogy lássak” címmel 1946 nyarán megjelent írása szerint egy szegedi konferencia előt-

¹⁵ Darányi Lajos (1905–1971): gimnáziumi és teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, majd a hallei és a bonni egyetemen tanult. Hazatérve előbb hitoktató, majd 1933–1964 között lelkész Sárospatakon. Az 1930-as évek második felétől rendszeresen homiletikát tanít a pataki teológián. 1948 szeptemberétől a Sárospataki Református Kollégium ügyvezető lelkész-gondnoka. Az 1952-ben felszámolt, és a Tiszántúli Egyházkerületbe olvasztott Tiszáninneri Egyházkerület önállóságának helyreállításától, 1957-től annak püspöke. Hivataláról folyamatosan romló egészségi állapota miatt 1964-ben mondott le. (L. Sándor Endre: Darányi Lajos az igehirdető, *Sárospataki Református Lapok*, XLVIII. évfolyam, 1995/3, 11–12.)

¹⁶ „és mikor ő és az ő tanítványai és nagy sokaság Jerikóból kimennek vala, a Timeus fia, a vak Bartimeus, ott üle az úton, koldulván. És amikor meghallá, hogy ez a Názáreti Jézus, kezde kiáltani, mondván: Jézus, Dávidnak Fia, könyörülj rajtam! És sokan feddik vala őt, hogy hallgasson; de ő annál jobban kiáltja vala: Dávidnak Fia, könyörülj rajtam! Akkor Jézus megállván, monda, hogy hívják elő. És elhívják vala a vakot, mondván néki: Bizzál; kelj föl, hív tégedet. Az pedig felső ruháját ledobván, és felkelvén, Jézushoz méne. És felelvén Jézus, monda néki: Mit akarsz, hogy cselekedjem veled? A vak pedig monda néki: Mester, hogy lássak. Jézus pedig monda néki: Eredj el, a te hited megtartott téged. És azonnal megjött a szemevilága, és követi vala Jézust az úton.” Mk 10,46–52.

ti éjszakán az előadók hosszas vitát folytattak az ún. „látásbeli különbségekről”. A „látás” a korabeli vallásos megújulási mozgalmak nyelvének egy sajátos fogalma volt, a profétaságra utalva Istentől nyert felismeréseket értettek alatta, ugyanakkor jelentése a profán „szubjektív vélemény” tartalmát is hordozta. Kiválóan alkalmas volt tehát arra, hogy a szakrálisra hivatkozva vallási köntösbe öltöztessen privát véleményeket. Bereczky e megbeszélést summázva azt írja: „*rájöttünk, hogy nem »látásbeli különbségek« hanem látás és vakság mérkőznek egymással s ha a vak azt mondja, hogy lát, akkor a bűne megmarad.*”¹⁷ Bereczky itt összeköti a látás profán és szakrális jelentéssíkjait, s azt mondja, hogy aki más lát, az lényegében nem lát, az bűnös. A látás arra irányul, hogy „elfogadjuk-e valamennyien Isten ítéletét *ítéletnek*”. A két szó dőlt betűs kiemelése Bereczkytól származik, s gondolkodásának két fontos fókuszpontjára irányítja a figyelmet. Egyrészt szerinte „*vitathatatlan tény, hogy egymással összetartozunk. Nem lehet külön egyéni megtéréssel elintézni az életünket...*”¹⁸ Bereczky itt a kollektív felelősségvállalást, közös sors alá rekesztettséget hangsúlyozza – visszatérő eleme prédikációinak az, hogy Isten most nem egyénként, hanem csakis közösségként szólít meg bennünket – s ezt a kollektív logikát alkalmazva azt írja, hogy mielőtt bármilyen segítséget kérnénk Istentől, „*kérjünk először tőle látást*”¹⁹. Erre a sorrendre és a kollektív felelősségre hivatkozva pedig leértékeli az egyéni hittapasztalatokat. Ezért beszél már korábban is, „*Velünk van-e az Isten?*” című írásában „*megvetéssel a hívők hálaadásáról, szabadulás-élményeiről, gondviselés-csodáiról, mert keresztyén mezbe öltöztetett önzést, keresztyén mezbe öltöztetett felelőtleniséget, és szeretetlenséget...*”²⁰ érez mögötte. Az egyéni megtapasztalások számára nem jelentenek többet, mint a hívők – s a konzekvensen immár pejoratív értelemben vett – „*kegyesek*” önmagukkal valló könnyű megbékélését, látszat-bűnbánatát, az Isten ítélő keze alóli kibújás jeleit, vagyis azt, hogy még mindig vakok, mert képtelenek felfedezni azt, hogy Isten kollektív szinten tartja csak megoldhatónak a helyzetet. Ebből következik, hogy – mint a „*A vakság ítélete*” című írásában fogalmaz – „*a vakság bűn és bűnhődés egyszere*.”²¹ Először ez alól az ítélet alól kell megszabadulni, ami nem megy más képp, mint az Isten folyamatos ítéletének felismerésével. „*Nincsen tegnap, ma és holnap, hanem a tegnap van ma és a holnap is készül ma*”²², vagyis a múlt megítéléséhez hozzá tartoznak a jelen problémái, így például a fogság és az elhurcoltak kérdése. Az ítélet alól kibújók számára ezek a problémák folyton panaszra adnak okot, és azért imádkoznak, hogy segítsen rajtuk Isten. Ezért azonban nem szabad imádkozni, mert ez bűn, mégpedig a vakságból, Isten ítéletének fel nem

¹⁷ Bereczky: i.m., 143.

¹⁸ Uo, 144.

¹⁹ Uo.

²⁰ Bereczky: i.m., 128.

²¹ Bereczky: i.m., 139.

²² Bereczky: i.m., 143–144.

ismeréséből következő bűn. Amikor ugyanis ezek az emberek imádkozva valami jót akarnak, akkor valójában nem jót, hanem mást akarnak, mint az Isten. Pedig – mint a „*Valóban ítélet?*” című szövegben írja – „*nem szabad »jót« akar- ni, amikor Isten »rosszat« akar. Aki akarja, értse félre.*”²³ Más „jő” pedig nincsen, csak a megalázkodás, a minket verő Istenhez megtérés, és csak ennek az engedelmességnek az útján érhető el a szabadulás a foglyok számára. Bereczky szerint ez az egyetlen dolog, amit tehetünk, és a látás az egyetlen, amit kérhetünk, hiszen egyébként sincsen semmi jogunk arra, hogy mást – segítséget – kérjünk tőle. Majd ha akarja, s úgy, ahogyan akarja, megmutatja a szabadulást, ám „*a bűnbánat ruhájába öltözködött panasz és lázongás nem fogja Istent megteveszteni.*”²⁴ Az ébredés felől érkező Bereczky gondolkodásából itt már hiányzik az ébredés egyik legfontosabb üzenete, a feloldozás. A klasszikus evangélikációs gondolkodás – ahogy a Bírák könyve gondolatmenete is – feloldozással zárul, vagyis a bűnbánat és megtérés útja elvezet a szabaduláshoz. Annak, hogy Bereczky szakít ezzel a gondolkodással és elveszi, vagy legalábbis a messze jövőbe helyezi a „*szabadulást*”, a legsúlyosabb következménye az, hogy jóllehet ezt tartja az egyetlen lehetőség útnak, elveszi a megtérőktől a reménységet, és passzivitásra kárhuztatja őket.

A Sárospataki Igehirdető 1946. július–augusztusi számában jelent meg Szabó Lajos²⁵ taktaszadai lelkész „*Hozd vissza a mi foglyainkat!*” című prédikációja, mely Bereczkyvel radikálisan ellentétes álláspontot fogalmaz meg. Szerinte a foglyok szabadulásáért tennünk kell, s a legtöbb, amit tehetünk az, hogy „*élő reménnyel és bizonyos hitttel*” szent sürgetéssel és forró óhajtozással fordulunk Istenhez. Majd

²³ Bereczky: i.m., 150.

²⁴ Bereczky: i.m., 145.

²⁵ Szabó Lajos (1908–1996): Losoncon született, iskoláit Sárospatakon végzi, itt szerez lelkészi diplomát is. Segédlelkészi szolgálatát 1930-ban Putnokon kezdte. 1933-ban bodrogi missziói lelkésznek nevezték ki. 1935-ben jelent meg első országos visszhangot kiváltó munkája az Antikrisztus a Tiszánál, amelyben bodrogi munkáját és az ennek során megismert nyomorúságos állapotokat mutatta be. Ettől kezdve folyamatosan jelentek meg írásai az országos református sajtóban. 1938-ban az Országos Református Szeretetszövetség lelkésze lett, ahol országos utazótitkári feladatokat látott el. E munkájához és írásaihoz kapcsolódóan még ugyanebben az évben a Belügyminisztériumtól megbízást kapott Hajdú-Bihar megyében szociális tanácsadói feladatok ellátására. 1940-ben védte meg az egyháztörténet tárgykörében benyújtott doktori értekezését a debreceni Tisza István Tudományegyetem Teológiai Karán. A következő évben Sárospatakon magántanári vizsgát tett. 1942-től kassai lelkész, azonban mint 1938 után beköltözőt, teljes vagyonek Kobzár mellett kiutasították Csehszlovákiából. Hazatérve előbb rövid ideig vajdácskai, majd taktaszadai lelkész. 1950/51-ben, Marton János nyugdíjba vonulása után, Makkai Lászlóval együtt felkérést kapott az egyháztörténeti stúdiumok vezetésére a sárospataki teológián. Ezt a feladatot azonban a teológia megszüntetése miatt csupán egy évig tudta ellátni. 1956-ban és azután vállalt tudatos szókimondása miatt a Kádár-rendszerben végképp nem nyílt lehetősége magasabb egyházi állások betöltésére. Élete utolsó éveiben az újraindult sárospataki teológián ismét az egyháztörténet tanára lett. (L. Baráth Béla: Szubjektív egyháztörténelem, *Zempléni Múzsza*, II. évfolyam, 2002/2, 85–88.)

felteszi a kérdést: „*de vajjon van-e joga a hívőnek ahhoz, hogy ilyen szent sürgetéssel forduljon az ő Istenéhez? Hátha megérdemelt büntetés az rajtunk, hogy a miéink fogságban sínylődnek, hátha a mi bűneinkért van rajtunk az, hogy tőlünk elszakítottak, hátha az ítélet idejét előre elhatározó Isten nem hozza vissza őket úgysem addig, amíg az ítélet ideje el nem múlik teljesen?*”²⁶ Szabó ezeket az egyértelműen Bereczkyre utaló kérdéseket több bibliai példára hivatkozva úgy válaszolja meg, hogy a kegyelmes Istenre utalja a hívő embert. Felidézi többek közt a Krisztussal együtt szenvedő latort, „*akinek semmi joga nem volt, és mégis mert kérni, még az ítélet alatt üdvösséget.*”²⁷ Szabó Bereczkyvel szemben konzekvensen az Újszövetség példáira hivatkozik, legfőképp Jézusra, akin mint közbenjárón keresztül kérhet az Újszövetség népe, az Egyház Istentől mindent.

Ez a szemléletbeli különbség különösen jól tetten érhető, ha a vak Bartimeus elbeszélésének alternatív olvasatát vizsgáljuk meg. Barcza József²⁸ dögei lelkész a Sárospataki Igehirdető 1947. júniusi számában megjelent prédikációjában számos ponton egyetért Bereczkyvel. Ő is azt írja, hogy „*amikor Isten vakokból látókká tesz bennünket, akkor meglátjuk Őt a ma eseményei mögött is és hála adunk azért, hogy még nincsen végünk. Meglátjuk a dolgok és az események összefüggését, felismerjük az ok és az okozat törvényét és fölsóhajtvá csak ennyit tudunk mondani: megérdemeltem.*”²⁹ Itt azonban nem áll meg. Szerinte „*a látást nyert ember nem aggodalmaskodik, nem kételkedik, nem él tovább félelemben, rettegésben, hanem rábízta magát arra az Istenre, aki elvette vakságát.*”³⁰ Barcza mondandója itt is közel áll Bereczkyhez, nála azonban az aggodalmaskodástól való megszabadulás a látás következménye, míg Bereczkynél a panaszkodástól való megszabadulás a bűnbánat része, vagyis a látás feltétele. A legnagyobb különbség a két értelmezés között az, hogy míg Bereczky szerint a látás értelme

²⁶ Szabó Lajos: „Hozd vissza a mi foglyainkat!”, *Sárospataki igehirdető*, I. évfolyam, 1946/3–4, 16.

²⁷ Szabó: i.m., 17.

²⁸ Barcza József (1932–2004) Kunszentmártonban született református lelkészcsaládban. Érettségét Patakon tett 1951-ben, és az ottani Teológiai Akadémiára iratkozott be, de az már politikai intézkedések következtében nem nyithatta meg a tanévet. Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte, ahol Török István professzor tanítványai közé tartozott. Első lelkészképző vizsgáját (1956) követően Dögen volt segédlelkész, majd Sárospatakra került. A Kollégium diktatórikus lefejezése után egyházi kézben maradt Tudományos Gyűjtemények Nagykönyvtárának munkatársa lett. Az edényi egyházközség meghívta lelképásztornak 1966-ban, ahol 1975-ig szolgált. Makkai László professzor révén kerül Debrecenbe, ahol a Közép-kelet európai Reformáció-történet Kutató Intézetet vezette. 1995–1996-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója, 1994-től nyugalomba vonulásáig, 1998-ig a Sárospataki Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének vezetője. (L. Kozák Péter: Barcza József, <http://nevpon.hu/view/2612>, 2017. január 17.) Kósa László kutatásai szerint 1968-ban az állambiztonsági szervezet beszervezte, ám 1970-ben a „*munkát megtagadta*” (Kósa László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején, *Théma*, XII. évfolyam, 2010/1–2, 16.).

²⁹ Barcza József: Mester, hogy lássak, *Sárospataki Igehirdető*, II. évfolyam, 1947/6, 54.

³⁰ Uo.

az ítélet elfogadása, a beletörődés és a lázadozás nélküli elhordozás fontosságának felismerése, addig Barcza érvelése szerint a vakságból való szabadulás kötelez: „minket is kötelez a megnyert látás. (...) Bizonyosságot kell tennünk arról, akitől a látást nyertük, akármennyire »időszerűtlennek«, »népszerűtlennek«, vagy »kockázatosnak« is látszik ez. Ne szégyelljük azért Krisztus evangéliumát 1947-ben sem...»³¹

Míg tehát Bereczky 1947-ben egyre erősebben és radikálisabban a befelé fordulást és megalázkodást hirdeti, s tulajdonképpen azt próbálja elérni, hogy a reformátusság identitása több fontos elemét is feladja, addig a Sárospataki Igehirdető ezzel épp ellenkezőleg a hívők aktivitását szorgalmazza. Ezt fogalmazza majd meg 1948 szeptemberében, a lap egyik utolsó számában egészen egyértelműen Pap Béla³², aki szerint „...a múlttal való leszámolás még nem a cél. A bűnbánat az első, de nem a befejező lépés. Nem arra való, hogy ebben minden energiánkat felemésszük s minden többre való igyekezetünket kiéljük. (...) a jövő nagyobb mint a múlt! A tegnap, a testben való bizakodás minden hazugságával és hiábavalóságával éppen azért kell leszámolnunk, hogy tekintetünket egészen a jövőre függeszthessük, erőnket maradék nélkül az előttünk való feladatokra összpontosíthatjuk.»³³

1948 novemberében a Sárospataki Igehirdető, számos más egyházi médiummal együtt megszűnt. Az utolsó szám példányai még eljutottak az előfizetőkhez. A lap által megvalósított közvetítő diszkurzív funkciók csatornáit a református egyházi nyilvánosságban jelentősen beszűkültek, illetve átrendeződtek. A Sárospataki Igehirdető igehirdetői, azok a lelkészek, akik a megjelent prédikációkat az

³¹ Uo., 55.

³² Pap Béla (Gyalu, 1907. január 23. – valahol a Bakonyban, 1957. augusztus 10.) református lelképásztor, publicista. 1919-ben költözött át családjával Erdélyből Budapestre. 1925-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatója, párhuzamosan a pesti egyetem Bölcsészkarán magyar-latin szakon, és a Tanárképző Intézetben is tanul. Két évet töltött Amerikában. Lancasterben és Pittsburgben Bachelor of Divinity és Master of Theology diplomákat szerzett. 1931-ben bekapcsolódott az SDG szövetség munkájába, aminek előbb elnöke, majd utazó lelkésze, végül 1933-ban főtítkára lett. 1933 nyarán az Országos Református Szeretetszövetség utazó titkárának, majd átminősítve missziói lelkészének nevezik ki. 1937-ig dolgozott ebben a munkakörben. Folyamatosan publikált a Református Diákmozgalomban, az Új Magyarországon, mint felelős szerkesztő. 1935-ben alapította a Magyar Út című lapot. Ennek főszerkesztője, majd tulajdonosa lett a lap 1944-es betiltásáig. 1938-tól váci, 1942-től karcagi lelkész. A „szövetkeztetés” idején beadvánnyal fordult az Egyetemes Konventhez, melyben kérte az egyház közbelépését. 1947-től a Zsinat tagja, kerületi missziói előadó és egyházmegyei jegyző; 1948-tól az Országos Református Presbiteri Szövetség főtítkára. 1950-től a Zsinati Tanács póttagja lett. 1951-ben szembefordul az egyházi vezetéssel. Az ÁVH 1951. november 27-én Szolnokra, majd Budapestre hurcolta. Koncepciós perben négy és fél évi börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. A váci fegyházból 1956. május 15-én szabadult, de egyházi munkáját nem folytathatta. 1956-ban a forradalom alatt többször szóba került, hogy egyházi vezető tisztségre kéri föl. 1957. augusztus 10-én a Bakonyban kirándult, és máig tisztázatlan körülmények között, nyomtalanul eltűnt. (L. Kovács Bálint: Pap Béla, a mártírsorsú lelképásztor (1907–1957), *Confessio*, XIV. évfolyam, 1990/2, 84–94.)

³³ Pap Béla: Egyet cselekszem, *Sárospataki igehirdető*, III. évfolyam, 1948/8, 64.

itt felvázolt szellemiségben írták, azonban tovább szolgáltak a gyülekezetekben. Így részesei voltak annak a folyamatnak, melynek során a hallgatás évtizedei alatt, az itthon maradtak és a hazatérők a fogság és a málenkij robot élményét teológiai, illetve vallási értelemben is feldolgozták. Ennek a folyamatnak a feltárása és elemzése azonban jobbra még előttünk álló feladat.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARÁTH Béla: Szubjektív egyháztörténelem, *Zempléni Múzsza*, II. évfolyam, 2002/2, 85–88.
- BARCZA József: Mester, hogy lássak, *Sárospataki Igehirdető*, II. évfolyam, 1947/6, 54.
- BERECZKY Albert: *A keskeny út. Igehirdetések, előadások, cikkek*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953.
- BERECZKY Albert: *Két ítélet között*, 1–2. kötet, Budapest, Sylvester Ny., *Evangéliumi Megújulás Munkaközössége könyvei*, 1947.
- BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen, Ethnica, 1995.
- ELIADE, Mircea: *Vallástörténeti értekezés*, [ford. Sujtó László], Budapest, Helikon, 2014.
- GEERTZ, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer, in NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég–Osiris, *Századvég könyvtár Antropológia*, 1994, 63–105.
- GOMBOS Gyula: Szűk esztendő: a magyar kálvinizmus válsága, in Uő: *A történelem balján*, 2. kötet, Budapest, Püski, 1992, 5–106.
- KISS Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése, in KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 601–620.
- KOVÁCS Bálint: Pap Béla, a mártírsorsú lelkipásztor (1907–1957), *Confessio*, XIV. évfolyam, 1990/2, 84–94.
- KOZÁK Péter: *Barcza József*, <http://nevponth.hu/view/2612>, 2017. január 17.
- KÓSA László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején, *Théma*, XII. évfolyam, 2010/1–2, 1–47.
- PAP Béla: Egyet cselekszem, *Sárospataki Igehirdető*, III. évfolyam, 1948/8, 64–65.
- PARSONS, Talcott: A modern társadalmak rendszere, in Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*, 2. kötet, Budapest, Új Mandátum, 2000, 40–61.
- SÁNDOR Endre: Darányi Lajos az Igehirdető, *Sárospataki Református Lapok*, XLVIII. évfolyam, 1995/3, 11–12.
- SZABÓ Lajos: „Hozd vissza a mi foglyainkat!”, *Sárospataki Igehirdető*, I. évfolyam, 1946/3–4, 16–17.

ZSOLT KÁROLY NAGY, PhD

“Bring back, O Lord, our prisoners...”

Theological reflections on the issue of captivity

Religion mostly performs its social functions accordingly to the conceptual system of its internal language, which is acquired through religious socialization as a whole. This internal language shows denominational particularities and, even more, it is sensitive to historical representation. It changes at times, also changing its encoded meanings. All communities have particular routines, maintained by the collective identity, to process social changes and traumatic events. Still, there are situations, “relative traumas”, where the changes are no longer interpretable through the accustomed conceptual framework and the regular narratives of identity.

This is how the experiences of WWII, the establishment of the communist dictatorship, and the closely connected captivity known as the “malenkij robot” had to be interpreted by the members of the Hungarian Reformed community. Although the Hungarian Calvinist identity has had many programs to deal with these kind of situations, there were many alternative variations generated in the discussed period, in the second half of the 1940’s, that overcame the customary patterns of action. These seem to be closely linked to the contemporary attempt, by a more or less clearly defined party of churchmen and theologians, to redefine the relation between the slowly emerging dictatorship and the Reformed Church. This party turned against the legitimate leadership first, and also took its place later. They also changed the image encoded in religious language.

This paper tries to discuss these issues through some of the cases in the internal communication of the Church, where the reinterpretation of the religious language codes occurred. It introduces some of the major opinion leaders, mediators, and their discourse. It does not wish to discuss here the reflections of deportees or people at risk. Still, it is based on the effort to, at least, showcase some steps of the change in the traditional identity program. The main individuals of the discussion include bishop Albert Bereczky, the theologians – or, rather, spokesman – of the “Narrow Way”. His attempts to interpret the communist oppression as God’s punishment for the sins of the Hungarians became challenged by the authors of the Journal *Sárospataki Igehirdető*, mostly students of the Theological Academy of Sárospatak, who were tutored by pastor Lajos Darányi. The authors of the articles introduced include Lajos Szabó, pastor of Taktaszada, József Barcza, pastor of Döge, and Béla Pap, member of the Synod, pastor of Karcag.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF, PhD

Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra

Kevés olyan kedvező időszak volt eddig a magyar történetkutatás számára, mint az utóbbi két esztendő. A magyar történelem eseménydús évszázadai olyan kerek évfordulók kereszteződésére adtak lehetőséget, amelyeknek kapcsán napjainkban egymást érik az ún. emlékévek. Még tart a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve, amely a hetven évvel ezelőtti kollektív tragédiát dolgozza fel, de máris elkezdődött az 1956-os forradalom és szabadságharc hatvanadik évfordulója kapcsán meghirdetett emlékév. Ezekhez a nagyszerű kezdeményezésekhez pedig hozzákapcsolódik a 2017-ben immár ötszáz éves reformáció nemzetközi emlékéve.

Mindez igen megfelelő körülményeket teremt arra, hogy a történész kiterjedt kutatásokat folytathasson és különösen jó lehetőséget nyújt a szélesebb összefüggések vizsgálatára, a múlt történéseinek akár interdiszciplináris megközelítéseire is. Ebből kiindulva, tanulmányomban az 1944–1945-ben szovjet fogságba vetett erdélyi magyar civilek tragédiáját úgy mutatom be, hogy egyben annak keretében kitérek az erdélyi magyar református közösség veszteségeire is. Utóbbit elsősorban a nagy múltú kolozvári Református Kollégium elhurcolt tanárainak és diákjainak sorsát górcső alá véve érzékeltetem.

A Kárpát-medence magyarsága egységesen volt elszennvedője a szovjet fogságnak. Nem csak a mai Magyarország területéről vitték el málenkij robotra a magyar polgári lakosságot, hanem ugyanúgy Kárpátalján, a Felvidéken, a Délvidéken és Erdélyben is. Az összesen mintegy 250 000 orosz fogságba esett magyar civil¹ nagy részét ugyan a trianoni határokon belül eső területekről hurcolták el, de a környező, kisebbségi létben élő magyar közösségek is jelentős veszteségeket szenvedtek el. Különösen igaz ez elsősorban Kárpátaljára és Erdélyre vonatkozóan. A kárpátaljai térségben ugyanis az 1945-ben bekövetkező Szovjetunióhoz való csatolás előtt, etnikai tisztogatással felérő akció során ritkították meg 1944 őszén, az amúgy is kis létszámú, helyi magyarságot.² Erdélyben pedig a szovjet hadse-

---

¹ Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*, Budapest, Kairosz, 2012, 24.

² Egyebek mellett lásd erről részletesebben: Dupka György: „Málenkij robot”-ra hurcolás Kárpátaljáról, in Bognár Zalán (főszerk.)–Márkus Beáta (szerk.): *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015, 67–87.

reg nyomában, 1944 szeptember–októberében visszatérni készülő román adminisztráció közreműködésével vetettek fogságba több tízezer magyar civilt, egyebek mellett így állva bosszút román részről a második bécsi döntésért a szovjet szemszögből is ellenségesnek minősülő, mégis védtelen magyar polgári lakosságon.³ Mivel a kárpátaljai és az erdélyi magyar közösségek keretében a legnagyobb lélekszámú felekezet a református, a körülmények összejárásán folytán e régiók református magyarságát tizedelte meg leginkább a szovjet foglyul ejtések sorozata.

Erdélyben az 1944. augusztus 23-i román átállás után, augusztus 26-án kezdődtek meg a hadműveletek.⁴ A civilek foglyul ejtése pedig még a harcok ideje alatt, vagy közvetlenül azok véget érése után, razziaszerű akciók keretében zajlott le. Az akkor még a magyar állam területét alkotó, 43 492 km² kiterjedésű Észak-Erdélyben⁵ két teljes hónapig, 1944. október 25-éig tartott a frontátvonulás.⁶ A magyar polgári lakosság tömeges elhurcolása is e két hónap alatt ment végbe, elsősorban azokban a térségekben, ahol jelentősebb katonai ellenállás bontakozott ki az előrenyomuló szovjet és román csapattestekkel szemben. Így a magyar civilek legnagyobb tömegű fogságba ejtésére a szalárd-palotailvai, illetve a görgényüvegcsúri feltartóztató harcok, valamint a tordai csata után, azok körzetében került sor.⁷ Növelte a veszteségeket, hogy a második bécsi döntés után mintegy 200 000 magyar menekült, vagy telepedett át a Romániánál maradt Dél-Erdélyből a magyar államhoz visszacsatolt Észak-Erdélybe.⁸ Így a harcok során elfoglalt észak-erdélyi területen ekkor igen jelentős, mintegy 1 580 000 fős magyar közösség élt,⁹ akik közül legalább 20 000, de inkább valamivel több ember

³ Murádin János Kristóf: „A magyarokat meg kell büntetni!” Elmondhatatlan történet. Erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953, *Rubicon*, XXVII. évfolyam, 2016/5–6, (294–295.), 54–56.

⁴ Az 1944. őszi erdélyi hadműveletek kezdeti napja vitatott, a források egy része augusztus 24-re, mások 25-re, vagy 26-ra teszik. A szerző ez utóbbit tekinti hitelesnek. L. erről részletesen: Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon*, Budapest, Petit Real, 2002, 78–82.

⁵ Thirring Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség, *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évfolyam, 1940/8–9, 663.

⁶ Illésfalvi Péter–Szabó Péter–Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*, [Nagykovács], Püedlo, [2005], 163–164.

⁷ L. erről bővebben: Murádin János Kristóf: Erdélyi magyarok a Szovjetunió kényszermunkatáborában, in Egyed Emese–Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 416–417.

⁸ L. Balogh Béni–Bárdi Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően, in Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 162.

⁹ Az 1941. januári magyar népszámlálás adatai szerint összesen 1 380 506 magyar nemzetiségű lakos élt a visszacsatolt észak-erdélyi területeken. L. erről: Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben, *Magyar Statisztikai Szemle*, XXII.

került szovjet fogságba.¹⁰ Az elhurcoltak ugyan csak kb. 1,5%-át alkották a teljes erdélyi magyarságnak, mégis, mivel elsősorban fiatal fiúk és férfiak voltak,¹¹ elvételük a későbbiekben érezhető demográfiai veszteséget okozott a kisebbségi magyar közösségnek. Mindehhez pedig még hozzá kell tenni az erdélyi harcok során mintegy 20 000 szovjet fogságba esett magyar honvédet,¹² akiknek jelentős része erdélyi, elsősorban székelyföldi, kolozsvári, nagyváradi és nagykárolyi származású volt, hiszen az Erdélyben harcoló magyar 2. hadsereg és a székely határvédelmi alakulatok toborzási körzete túlnyomórészt ezekre a vidékekre terjedt ki.¹³

A hadifoglyokkal együtt már legalább 40 000 Szovjetunióba hurcolt erdélyi magyar fogolyról lehet beszélni. De a végleges szám még ennél is nagyobb, ugyanis 1945 januárjában, egy második nagy elhurcolási hullám keretében, újabb mintegy 5–10 000 magyar identitású erdélyi ember került a szovjet GUPVI lágerendszerébe. Azokról a jórészt elmagyarosodott szatmári svábokról van szó, akiket német származásuk miatt, a kollektív bűnösséggel vádolt és egyszerűen csak „*fasisztának*” tekintett erdélyi szász és sváb lakosság deportálásakor, 1945. január 10. és 16. között, jól szervezett, átfogó akció keretében internáltak és kényszermunkára a Szovjetunióba deportáltak. A szovjet lágerekbe kiszállított mintegy 70–90 000 német¹⁴ jelentős részét, kb. 8–12%-át alkották a Szatmárnémetiből, Nagyváradról, Margittáról, Nagykárolyról, Tasnádról,¹⁵ illetve az e partiumi városok közelében lévő falvakból elhurcolt magyarok. Velük együtt már mintegy 50 000-re rúg a má-

---

évfolyam, 1944/1–3, 4. A mintegy 200 000 Dél-Erdélyből átmenekülő magyarral együtt, 1944-re kb. 1 580 000 főre növekedett a magyar nemzetiségű lakosok száma Észak-Erdélyben.

¹⁰ Murádin János Kristóf: Az erdélyi magyar és német civil lakosság „málenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben, in Dupka György–Zubánics László (szerk.): „Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Uristen, segíts haza minket!...” Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján. Nemzetközi emlékkonferencia a GULAG-GUPVI Emlékév alkalmából a Szolyvai Emlékparkbizottság és a Kárpátaljai Művelődési Intézet szervezésében (Beregszász, 2015. november 20.) A konferencia anyagai, Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet–Intermix, Kárpátaljai Magyar Könyvek 252., 2016. 21.

¹¹ Egyebek mellett l. erről részletesebben: Murádin János Kristóf: Kolozsváriak keresztútja az Urálban 1944-ben, *Rubicon*, XV. évfolyam, 2005/2–3, (152–153.), 118–119.

¹² Pontos adatok híján az Észak-Erdélyben szovjet fogságba esett honvédek számára vonatkozóan csak becsléseink lehetnek. A 20 000 fős hadifogoly létszám reális lehet a rendelkezésre álló, szórványos adatokat figyelembe véve. Ezekről l. részletesebben: Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás Könyvek*, 2006, 24–25.; Bognár: i.m., 41–42.

¹³ Illésfalvi–Szabó–Számveber: i.m., 94, 162.

¹⁴ A Szovjetunióba deportált romániai németek pontos száma ismeretlen. A különböző becslésekről l. bővebben: Rusnac, Mircea: *Deportarea germanilor în Uniunea Sovietică (1945). Cu referire specială la Banat*, http://www.banaterrea.eu/romana/files/rusnac_mircea_deportarea_germanilor.pdf, 2017. január 8.

¹⁵ Az 1945 januári tasnádi deportálásokról l. bővebben: Pék Sándor: *A tasnádi római katolikus plébánia 20. századi története*, Államvizsga-dolgozat. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Római Katolikus Teológia Kar, Kézirat, 2012, 64–68, 99–116.

sodik világháború végén szovjet lágervilágba kerülő erdélyi magyarok összesített száma. Ez pedig a teljes akkori erdélyi magyarságnak már legalább 3%-át teszi ki. Súlyosbítja a veszteséget, hogy az 1945 januárjában, német származásuk alapján internáltak – s így a velük együtt elhurcolt magyarok – között nem csak férfiak, hanem nagy számban fiatal nők is voltak.¹⁶ Sokszor egész családokat vittek el,¹⁷ ami nem csak a romániai német lakosság megroppanásához, de a németek által nagyszámban lakott partiumi térségekben, az ott élő magyarság jelentős mértékű megfogyatkozásához is vezetett.

A foglyul ejtések természetesen nem voltak tekintettel a felekezeti hovatartozásra, hiszen a döntő az etnikai identitás volt. Ezért a magyar voltuk miatt, válogatás nélkül elhurcolt emberek tömege nagyjából tükrözte az erdélyi magyarság felekezeti megoszlását. Eszerint az 1944 szeptember–októberében fogságba vetett magyarok több mint fele, legalább 10 000, de inkább 11 000 ember református lehetett. Mintegy 1000-re tehető a Háromszéken 1944. szeptember elején foglyul ejtett magyar reformátusok száma. A Maros völgyében, szeptember második felében elfogottak között pedig legalább 2000 magyar református volt. A tordai csatát követően, 1944. október 6-a és 10-e között Tordáról elhurcolt több mint 700,¹⁸ és a környékbeli falvakból összeszedett kb. 200–300 ember¹⁹ közül minden ötödik, megközelítőleg 200 fő volt református.

Az 1944. őszi foglyul ejtési razziák közül kiemelkedik a Kolozsváron 1944. október 12. és 15. között, alig négy nap alatt lezajlott akció, melynek keretében 5000 magyar embert ejtettek fogságba a szovjet járőrök a városban.²⁰ Többségük – ahogy akkor a kolozsvári teljes magyar lakosság is – református volt. A Kolozsvár környéki falvakból elhurcolt megközelítőleg 1000 emberrel²¹ együtt az itt fogságba esettek mintegy 60%-a, kb. 3400 fő lehetett református.

Az észak-erdélyi magyar–német utóvédharcok során, 1944. október 11. és 25. között Bonchida és Dés körzetében, Szeretfalva és Beszterce vidékén, valamint Varsolcon, Szilágysomlyón, Szilágynagyfaluban, Sarmaságon, Nagysomkúton,

¹⁶ L. erről a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án kiadott, a németek deportálásának megkezdését elrendelő 7161. sz. határozatának szövegét, in Polian, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest–New York, CEU Press, 2004, 250.

¹⁷ Egyebek mellett I. erről a Benkő Levente által készített interjú Bontóiné Brenner Agneth Teresia (sz. 1920), egykori német elhurcolttal, Köhalom, 2001. február. Benkő Levente tulajdonában.

¹⁸ Papp Annamária: *Szögedsrót*, Sepsiszentgyörgy, Háromszék, 2001, 156.

¹⁹ A Torda környéki fogolyszedésekről egyebek mellett I. a szerző által készített interjú Kiss László (sz. 1923. március 1.) egykori elhurcolttal, Tordaszentmihály, 2016. október 22. A szerző tulajdonában.

²⁰ Murádin János Kristóf: *Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949*, *West Bohemian Historical Review*, VI, 2016/1, 81.

²¹ A szerző által készített interjú id. Dáné Tiborral (1923–2006), az egykori foglyok kártérítési igénylését összeállító kolozsvári jogággal, Kolozsvár 2004. április 6. A szerző tulajdonában.

és Nagybánya környékén összefogdosott mintegy 6000 magyar civil férfi²² nagy többsége, legalább 4000 ember tartozott a református hitfelekezethez. Igaz ugyan, hogy az 1945 januárjában, német származásuk okán deportált partiumi magyarok nagy része római katolikus volt, mégis mintegy harmaduk, legalább 3000 fő a magyar reformátusság soraiból került ki.

Összességében tehát elmondható, hogy Erdélyben, 1944–1945-ben, két hullámban, kb. 13–14 000 magyar református civil került szovjet fogságba. Ők az akkori teljes erdélyi magyar református közösség mintegy 840 000 főt számláló tagságának²³ nem egészen 2%-át tették ki. Az erdélyi harcok során a fronton szovjet hadifogságba esett erdélyi magyar honvédeknek is majdnem fele, kb. 10 000 fő lehetett református. Az elhurcolt civilekkel együtt így már 24 000-re duzzadt, szovjet fogságban sínylődő tömeg az erdélyi magyar reformátusság megközelítőleg 3%-át adta.

Katonák és civilek között – további sorsukat illetően – nem volt különbség, hiszen Moszkva egységesen hadifoglyoknak tekintette őket.²⁴ Ezért mindegyikük a szovjet GUPVI (Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság) táborrendszerébe került. Túlnyomó többségüket előbb Délkelet-Európa legnagyobb gyűjtőtáborába, Focșani-ba vitték,²⁵ majd ott transzportokba szervezve, a széles nyomtávú orosz vasút szerelvényein jutottak ki a Szovjetunióba. Kutatásaim a civilként elhurcoltakra korlátozódnak, akik a GUPVI 12 táborába és az azokhoz tartozó 72 altáborba kerültek. Legtöbben az Urál-hegység déli lábainál, Magnyitogorszk, Cseljabinszk, Asa és Ufa környékén elterülő erdei lágerekbe jutottak. Néhány foglyot az Azovi-tenger melletti Taganrogba irányítottak. Másokat ukrainai munkatáborokba, elsősorban Nyikolajevbe vagy a Donyeck-medence szénbányaiba szállítottak. De volt olyan, aki a Krím-félsziget nagy kikötővárosai Szevasztopol, Szimferopol, vagy Feodoszija munkatáborába került.²⁶

Az elhurcoltak hozzátartozói mindent megtettek a foglyok szabadonbocsájtásáért. Több elvetélt kísérlet után, kolozsvári magyar anyák, hitvesek és árván maradt gyermekek egy csoportja a református egyházhoz fordult segítségért. Szeretteik mielőbbi szabadon bocsátása érdekében, Vásárhelyi János kolozsvári református püspököt kérték fel közbenjárásra. Meghatóan őszinte sorokban fejezték

²² Murádin János Kristóf: „Málenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről, in Bognár Zalán (főszerk.)–Márkus Beáta (szerk.): *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015, 88–89.

²³ Az erdélyi magyar reformátusok száma az 1941-es magyar- és román népszámlálási adatokból származik. L. erről: Fogarasi: i. m., 16.

²⁴ Murádin János Kristóf: Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on, in Kovács Csongor–Székely Ibolya–Székely Tünde (szerk.): *RODOSZ Konferenciakötet 2009*, Kolozsvár, Romániai Magyar Doktorandusok és Fialat Kutatók Szövetsége (RODOSZ)–Clear Vision, 2009, 305.

²⁵ A szerző által készített interjú Varga Márton (1926–2005) egykori kolozsvári elhurcolttal, Kolozsvár, 2004. április 16. A szerző tulajdonában.

²⁶ Murádin: „A magyarokat meg kell büntetni!” i. m., 57.

ki hónapok óta tartó, szomorú helyzetüket, 1945. március 2-i keltezésű levelükben:
„A mi fájó lelkünk, szívünk régóta megérezte és tudja, hogy minő sorban szenvednek a szerencsétlenek, de ha sírva, jajgatva, kétségbeesve valahol felszólaltunk

A handwritten letter on aged paper. At the top right, it is dated 'Kolozsvár. 1945. márc. 2.'. In the center, there is a large, bold stamp of the Roman numeral 'VII'. Below the stamp, the recipient is addressed as 'Dr. Vásárhelyi János' and 'ev. ref. püspöknek.'. The letter is written in cursive and contains several paragraphs of text, including a plea for help for Hungarian mothers and children, and a statement about the writer's own situation.

Kolozsvár. 1945. márc. 2.

117-1945

Nagyméltóságára

Dr. Vásárhelyi János
ev. ref. püspöknek!

Az összes kolozsvári magyar női nevelési,
- síri és kétségbeesett magyar anyák, hitvesek
és árván maradt gyermekek nevelési feladatulunk
nagy méltóságadhoz segítségért, általában és párt-
fogásért aróknak a szerencsétlen elhurcolt
magyar embereket, kiket minden ok nélkül,
ártatlanul elrabáltak családjaikból, otthonaikból
hogy kőgölelőül kínorálják és halálba vigyék őket.

A mi fájó lelkünk, szívünk régóta
megérezte és tudja hogy minő sorban szenvednek
a szerencsétlenek, de ha sírva, jajgatva, kétség-
beesve valahol felszólaltunk éretekükben, vagy
paraszkoztunk, elhallgattattak bennünket arról
hogy: mincsenek rossz sorban, vagy pedig jönnek
már hára, stb."

Hogy minő sorban vannak, most már
nyilvánosságra került, hisz még az újságok is hoz-
ták, - jönni pedig még mindig nem jönnek, hanem
tovább szenvednek, s mindennapi, minden óra sok

7. kép

Kolozsvári magyar anyák, hitvesek és árván maradt gyermekek segélykérő levele Vásárhelyi János református püspökhöz (1945. március 2.)

érdekükben, vagy panaszkodtunk, elhallgattattak bennünket azzal, hogy: »nincsenek rossz sorban, vagy pedig jönnek már haza« stb.»²⁷ A püspök azonban mit sem tehetett értük.

ember életébe kerül ott a táborban, hol éheznek, fáznak és elgyengülve, összetörve, megkínosva tovább siyglódnak.

Hagy méltóságod jól tudja, mert itt volt és van a mi körünkben, hogy hány ember meg ezer embert szeretek vissza csak ebből a városból is, így átérvelni a mi rettenetes lelki fájdalomunkat is kérem kérsük mint a jó Istenünket amint kérsük, tegye meg értük, tegye meg ember társaiért, mindnyájunkért és szolgájon fel a Magyar Kormányánál hogy intézkedjen, tegyen valamit lépéseket is hozrál haza azokat a szerencsétlen, elhurcolt magyar embereket, kik a fokszíni és a többi táborokban szenvednek.

Haza hozataluk siygos, mert odaát mindennapi vesélyesebb a helyzet, s lehet ezáltal őket is nagyobb vesély fenyegeti mint eddig. Megfelelő kísérettel, hogy vissza legyenek hozrál haza őket, hozrál fiainkat, hozrál feleségeinket, hozrál a gyermekek apját vissza!!

Isten nevében, az Ur Jézus nevében, sírva, könyöröggve kérsük hallgassa meg kérésünket és segítség szejtünk is szejtük!! Erre kérsük mi, az összes kolozsvári magyar anyák, hitvesek és elárvult szerencsétlen gyermekek.

8. kép

Kolozsvári magyar anyák, hitvesek és árván maradt gyermekek segélykérő levele Vásárhelyi János református püspökhöz (1945. március 2.)

²⁷ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levéltára. Kolozsvár. 1945/147.

A szovjet táborvilágba kiszállított foglyok nagyon nehéz körülmények közé kerültek. Az addig ismeretlen, szélsőséges klimatikus viszonyok, a civileket végsőkig legyengítő, folytonos nehéz fizikai munka (vasútépítés, hídépítés, fakitermelés, bányakitermelés stb.),²⁸ az állandó alultápláltság, sőt néhol már-már krónikussá váló élelmiszerhiány,²⁹ illetve a járványos betegségek sorozata³⁰ nagy számú fogoly életét követelte. Az átlagosan négy évig, de egyes esetekben akár kilenc évig is tartó fogság ideje alatt a civil foglyok legalább harmada esett áldozatul. Az 1944 szeptember–októberében elhurcolt 10–11 000 erdélyi magyar református közül kb. 3500–4000 ember, az 1945 januárjában deportált mintegy 3000 református közül pedig megközelítőleg 1000 pusztult el a szovjet fogságban. Az összességében maximum 10 000 főre becsülhető erdélyi magyar civil áldozatok számának tehát hozzávetőlegesen felét a reformátusok tették ki.

A számadatok azonban nem tükrözik a teljes veszteség mértékét, hiszen emellett, hogy tömegek pusztulásáról volt szó, az erdélyi magyarság, és azon belül a református felekezeti közösség számos közéleti személyisége, a vezető értelmiségi réteg színe-java veszett oda. Az 1940 és 1944 közötti időszakban Észak-Erdély politikai és egyházi életében jelentős szerepet vállaló helyi magyar értelmiségiek közül sokak neve került fel a Bukarestben összeállított „*legveszélyesebb magyar fasiszta elemek*” listájára.³¹ Ennek alapján pedig őket – gyakran helyi román lakosok segítségével³² – névszerint kutatták

9. kép

László Dezső 1940-ben, négy évvel szovjetfogságba ejtése előtt

²⁸ A foglyokkal végeztetett munkákról egyebek mellett l. bővebben: Zsigmond József: *Apám nyomán Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944–1948*, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 131.; Szabó Zsigmond: *Hol vagy iskolám?* in *Reményfüzetek*, 1998, 28.; Vincze Sándor: *Pokoljárás, Szabadság*, III. évfolyam, 1991/18. (1991. január 29.), 3.

²⁹ L. erről bővebben: Fleischhacker, Hedwig: *Die Deutsche Kriegsgefangenen in der Sowietunion. Der Faktor Hunger*, in *Zur Geschichte der Deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, III. kötet, München, 1965, XXX–XXXI.

³⁰ A különböző táborbeli betegségekről, többek között l.: Szabó György: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*, Kolozsvár, Komp-Press-Korunk Baráti Társaság, 1994, 68, 73.; Zsigmond: i. m., 47–48, 56, 72, 81.; Papp: i. m., 41.

³¹ A hírhedt névlista létezéséről lásd: Nagy László: *Szovjet felszabadítás, hadifoglyok, munkaszolgálat*, *Szabadság*, XIV. évfolyam, 2002/135. (2002. június 17.), 3.; Nagy Károly: *Tanúság, Szabadság*, XXVI. évfolyam, 2014/234. (2014. október 10.), 3.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a, 61. doboz, IV-138. csomó. 40.821/Bé. Csutak Béla 1945. október 10-i levele dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz.

fel a szovjet járőrök. A legtöbb magyar értelmiségit a harc nélkül 1944. október 11-én birtokba vett Kolozsvárról³³ hurcolták el. A foglyul ejtett református vallású értelmiségiek között sok egyházi személy volt. László Dezső, az 1940 és 1944 között működő Erdélyi Párt egyik vezető politikusa, országgyűlési képviselő egyben a híres Farkas utcai református templom lelkésze volt, és az esperesi hivatalt is ellátta.

Nagy András egyházi író, szerkesztő, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református Karának későbbi dékánja ugyancsak lelképásztori szolgálatot látott el Kolozsváron. Különös módon szabadultak mindketten a fogságból és térhettek vissza családjukhoz. A kolozsvári törvényszék épületében ugyanis – ahova az összes a városban foglyul ejtett embert összegyűjtötték – az első kihallgatáskor nyíltan vállalták lelkészi mivoltukat.³⁴ Több társuk úgy vélte, hogy az alapvetően ateista szovjet rendszer elsősorban az egyházi személyek elhurcolására, vagy éppen elpusztítására törekszik, ezért félelmükben nem vallották be azt, hogy lelképásztorok. Őket, többezer sorstársukkal együtt, a szovjet munkatáborokba hurcolták, amelyeknek poklát többségük nem élte túl. Így lett a szovjet táborvilág áldozata az 1944-ben alig 25 éves Petri József kolozsvári református segédlelkész és a Református Kollégium több lelkész tanára is.³⁵

A nagy hírű kolozsvári egyházi tanintézet hatalmas véráldozattal adózott a szovjet fogságnak. Eddigi kutatásaim alapján megállapítható, hogy a kolozsvári Református Kollégium legalább 10 tanárát és 17 diákját hurcolták el 1944 októberében az alig pár napos fogolyszedő akció idején. A tanárok közül négyen 1944-ben is tanítottak a kollégiumban,³⁶ míg hatan az iskola korábbi oktatói voltak. Legtöbbjüket otthonaikból, a Farkas utcai tanári lakásokból vitték el. A foglyul ejtett tanárok nagy része, hat oktató elpusztult a fogságban. Az elhurcolás évében oktatási tevékenységet kifejtők között találjuk Fazakas Gyula német-román szakos helyettes tanárt, aki mindössze 4 hónapig bírta a fogság szörnyű körülményeit és az Urál-hegységbeli Asa városa melletti fogolytáborban, számos sorstársával együtt, vérhasjárvány áldozata lett.³⁷ A valamivel idősebb, elhurcolásakor 40 év körüli dr. Bartalis József matematikatanár, egyben református lelkész, tíz hónapi fogság után, 1945 augusztusában hunyt el. Magnyitogorszk nagy, központi lágereből a belebeji táborba szállították felerősítés végett, azonban a kórházbarakk-

³³ Murádin János Kristóf: Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron, in Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 43.

³⁴ Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete*, Kolozsvár, Polis, 2004, 246.

³⁵ A szerző által készített interjú László Ferenc (1930–2009) kolozsvári újságíróval, Kolozsvár, 2003. február 11. A szerző tulajdonában. (A továbbiakban: László).

³⁶ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága. A Kolozsvári Református Kollégium levéltára. Fond 289. 157. sz., 1/1944. Tanárkari jegyzőkönyv. 1944. december 20.

³⁷ Kolozsvári József (szerk.): *Litteris et Pietati Sacrum. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez, I. kötet*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2007, 386–388.

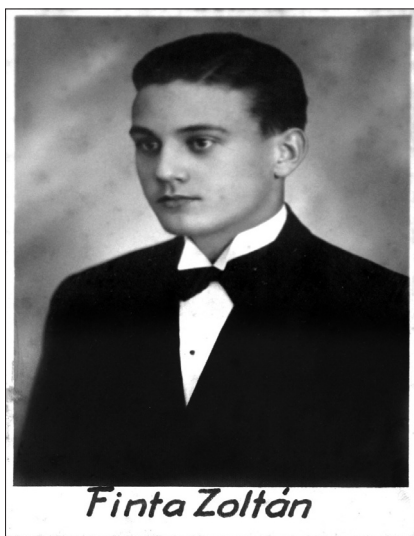

ban, gyomorsikulás következtében kiszorított. ³⁸ Különösen tragikus volt az alig 35 éves Bodrogi János református lelkipásztor és egyben a kollégium természetrajz tanárának halála, akit a végsőkig legyöngült és így hasznavehetetlennek tekintett foglyok csoportjával, több mint egy év fogság után, 1945. október 31-én indítottak haza Belebej lágerkórházából. Három heti út után, 1945. november 23-án, egy kötelező fürdés alkalmával kapott tüdőgyulladás végzett vele az ukrainai Lembergben (ma Lviv). ³⁹ A Református Kollégium 1944-ben tanító tanárai közül így egyedül Kovács Zoltán matematikatanár, igazgatóhelyettes tért haza élve a szovjet fogságból, 1948-ban.

A Kollégium korábbi oktatói közül a fiatal, alig 31 éves Ádám Zsigmond román irodalom szakos tanár, nyelvész, író, műfordító sikeresen megszökött Focşani hatalmas gyűjtőlágeréből, ⁴⁰ Fejér Miklós és Maklári Ernő viszont kikerült a Szovjetunióba és csak 1948-ban, négyévi fogság után térhetett haza. Szerettei viszontlátásának öröme azonban nem adatott meg az idős dr. Illés Gyula latin–görög szakos tanárnak, a Kollégium régi oktatójának, aki 1944-ben kolozsvári tankerületi főigazgató volt. Szovjetunióbeli halálának sem idejét, sem helyszínét nem sikerült kideríteni, de valószínűleg már a lágerbe való kiszállításkor elpusztulhatott. ⁴¹ Ugyanúgy áldozata lett a hírhedt táborvilágnak, a szerencsétlen módon, a kolozsvári foglyulejtési akció utolsó napján, 1944. október 15-én, lakásáról elhurcolt Finta Zoltán is. Az alig 28 éves, 1940 és 1942

10. kép
Kovács Zoltán a Kollégium
1943-as tablóján

11. kép
Finta Zoltán diákként a Kollégium
1933-as tablóján

³⁸ Uo., 388.

³⁹ Uo., 388.

⁴⁰ László.

⁴¹ Kolozsvári: i. m., 390.

között a Református Kollégiumban magyar és francia nyelvet tanító helyettes tanár egyike volt az első áldozatoknak. Ismeretlen helyen nyugszik a Szovjetunióban.⁴² Korábbi kollégiumi tanártársa, Máthé János Magnyitogorszk lágerének egyik tömegsírjában lelt végső nyugalomra.

Megdöbentő, mai világunk nézőpontjából már-már felfoghatatlan a nagyon fiatal, tizenéves diákok elhurcolása. A Református Kollégium 1944 októberében foglyul ejtett diákjainak majdnem fele vált a szovjet kommunista rendszer áldozatává. Az egyházi tanintézet tíz diákját és hét közvetlenül azelőtti években érettségizett, így még igen fiatal, korábbi diákját ejtették fogságba, akik közül kilencen elpusztultak.

A tíz, 1944-ben még tanulmányait végző, kollégiumi diák közül elfogásukkor néhányan még annyira fiatalok voltak, hogy őket – mint munkavégzésre alkalmatlan gyermekeket – maguk az orosz örök engedték szabadon a focsani-i gyűjtőlágerből. Így térhetett haza az alig 14 évesen elhurcolt Magyar Tibor és a 16 évesen foglyul ejtett Csorba László 1944 novemberében. Nem volt azonban ilyen szerencsés az ugyancsak 16 éves korában, az utcán elfogott Bakó József, aki Focsani lágerében lelte halálát.⁴³ Családjának leírhatatlan fájdalomra volt a két Kerekes testvér, Endre és Mihály elhurcolása, akik iskolájukhoz mélységesen ragaszkodó diákokként, a fennén hirdetett, Vörös Hadsereg általi „felszabadítás” utáni napokban, egyik reggel iskolába indultak. A nyílt utcán fogták el őket. A 14 éves Endrét ugyan hazaengedték Focsaniból, 16 éves bátyja, Mihály azonban bekerült az egyik Szovjetunióba irányított transzportba, és az Urál-hegység valamelyik erdei lágerében, vérhasjárványban nyomorultul elpusztult.⁴⁴

A 18 éves Losonczy István bár túlélte a járványhullámokat, de fizikailag annyira megviselték a nélkülözések, hogy három hónapi fogság után, 1945 januárjában az Urál-beli Salasovában, végelgyengülés következtében elhunyt.⁴⁵ Egyik sorstársa, az ugyancsak 18 évesen fogságba esett Ercsey Gyula visszaemlékezésében így írta le barátjának halálát:

„Beteglátogatni jöttem az OK-sok⁴⁶ barakkjába. Olyan tömény a bűz, hogy vágni lehetne. Óvatosan araszolok a mocsoktól, füsttől, vizeletgőzről, száradó kapcától bűzös levegőben. [...] Az emeletes pricc alsó helyének egyik zúgában, elnyúlva fekszik barátom, Losonczy Pista. Haldoklik, de nincs még tudatában.

Vértelen, fehér ujjai hidegek voltak és erőtlenek. A mennyezet gyér elektromos fénye az arcára esett, amely már a közelgő halál jegyeit viselte. Az ilyenre mondtuk: »Nincs már arca szegénynek...«

⁴² Uo., 391.

⁴³ Uo., 388.

⁴⁴ Uo., 390.

⁴⁵ Uo., 388.

⁴⁶ Legyengült, nehéz fizikai munkára képtelen foglyok, akik külön koszon, elkülönített barakkban éltek. Közülük a járóképesek a tábor területén adódó könnyebb munkákat, napi négy órán át végezték.

Jöttömmre életre kelt, és vágyai támadtak. A kenyere után sóvárgott, amit elloptak a feje alól az örökre éhes, élni akaró sorstársai.

– A kását nincs erőm kikanalazni, kimártom mégis, hogy erőre kapjak – fogadkozik, és lassú mozdulatokkal mutatja, hogy csoszogott ki tegnap a latrinára⁴⁷ és nem volt már ingere, úgy hiszi elmúlt a krízis. Kéri, hogy hozzak még dohányt, mert most már kívánja, és sőt is szerezzek, az biztosan jót tesz. Az ösztön szűk ösvényén ment már a halálba. Nem volt több kívánsága. [...]

Egy nap vittem az áhított sőt és dohányt is Pistának. Feküdt súlytalanul, aztán feleszmélt a szóra. Ujjait rákulcsolta az áhított anyagra.

– Várj még.

– Majd később visszajövök – szóltam.

– Később? – kérdezte halkán... és lehunyta szemét...

Pár nap, és meghalt...

Salasován dobbant fiatal szíve utoljára. Halála megdöbbsentett, letört még egy darab régi életéből, amely amúgy is egy hajszálon függött, és még jobban egyedül maradtam. Ott találtam rá a halottas kamrában, fagyott tetemek halmazában, és a tapasztalat nem készített fel az iszonyú látványra. Tátongó szemeödrök és szájuüregek, csupa orr meg merev halálfejek néztek rám vissza. [...]

A tetemeneken patkányok nyüzsgöttek, és a foglyok vadászták őket, hogy pótolják élelmüket. Valóságos kannibáltanya volt a hullakamra, ahol a patkányok révén megették társaikat. Ha már meghalt, neki már mindegy – érveltek.”⁴⁸

Ugyancsak végelgyengülésben halt meg a kolozsvári Református Kollégium másik, 18 éves diákja, Berger László, aki alig néhány hónappal élte túl sorstársát. Öt Asa lágerében érte utol a végzet, 1945 egyik augusztusi délutánján.⁴⁹ Ercsey Gyula emlékiratából:

„Esténként, ha vacsora után leheveredtünk, elpanaszolta a szénégetőben szenvedett kínokat, hogy szabadulna onnan, de neki nincs akkora bátorsága. [...]

Ilyenkor kiöntötte a lelkét, panaszai napról napra csak szaporodtak, és fordított arányban álltak fizikai állapotával. Láttam, hogy egyre gyengül, a lágerporció kalóriái nem pótolták a hajszolt munkában felélt energiáit. Nem volt más baja, csak az, hogy a szénégetőben végzett robot miatt halálosan kimerült. Elfogyott az ereje az utolsó cseppig. Csak lágeri koszton élt, semmi pótlás, városi fiú volt, kissé életterlen. [...]

A nyár vége felé már csak háltni járt belé a lélek. Olyan volt mint egy kísértet. [...] Láttam, hogy bevégeztetett. Elmondta, mennyire sajnálja, hogy szomorúságot okoz szüleinek, hogy soha nem láthatja viszont családját: »Majd vidd haza a szemüvegem« – hagyakozta.

---

⁴⁷ A WC német nyelvből származó elnevezése a tábori szóhasználatban.

⁴⁸ Ercsey Gyula: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006, 74, 76, 78–79.

⁴⁹ Kolozsvári: i. m., 389.

Vigasztaltam, bátorítottam: »ne hagyd el magad«, de csak ennyire tellett. Láttam, amint lassan kiszáll belőle az élet, és nagy szomorúságot éreztem. [...]

Egy nap aztán láza lett Lacinak és felvették az ambulanciára, de már nem segíthettek rajta. Amikor meglátogattam, csak mereven nézett a semmibe.

Nyár végi délután halt meg Berger Laci, amikor az alkony sugarai megnyúltak és elkísérték a másvilágra.

Sírhelye ott van egy erdőszélen az asai fogolytemetőben. Nem őrzi senki, senki sem vigyázza, csak az emlékezet. Csupán az erdő fái borítanak rá árnyat. Se kereszt, se sírkő, se felirat.»⁵⁰

A Református Kollégium azon diákjai, akik túléltek a fogságot, általában 1948-ban térhettek haza Erdélybe, amikor a legtöbb magyar foglyot szabadon engedték. Így érkezett vissza 1948 nyarán a 16 évesen, légoltalmi óvóhelyről elhurcolt Kovács Károly, a 17 éves korában elvitt Kovács Zoltán és a 18 évesen foglyul ejtett Halmágyi Béla. Mindannyian a Református Kollégium diákjai.⁵¹

Az iskola 1944 októberében elhurcolt hét korábbi tanulója közül azonban csak ketten térhettek vissza: Nagy Sándor 1945 októberében és Csetri Elek 1946 februárjában. Hazaérkezésükig sorsuk sok mindenben egyezett. Mindketten 1943-ban érettségiztek a Református Kollégiumban, és fogságba esésükkor mindössze 20 évesek voltak, az I. Ferenc József Tudományegyetem hallgatói. Fogságukat egyaránt az Urál-hegység déli lábainál levő Magnyitogorszk töltötték.⁵² Hazatérésük után azonban életük nagyon eltérően alakult. Csetri Elek elismert történész lett, s 2010-ben bekövetkezett haláláig

12. kép

Kovács Károly
néhány héttel foglyul ejtése előtt Kolozsváron

13. kép

Csetri Elek 1945-ben készült,
vésett feliratos, virágmintás, fa dohányszelencéje
a magnyitogorszki 257. sz. lágerből

⁵⁰ Ercsey: i. m., 116–117.

⁵¹ A szerző által készített interjú Kovács Jolánnal, az elhurcolt Kovács Károly leányával, Kolozsvár, 2004. március 31. A szerző tulajdonában.

⁵² A szerző által készített interjú Csetri Elek (1924–2010) kolozsvári egyetemi tanárral, egykori elhurcolttal, Kolozsvár, 2004. április 22. A szerző tulajdonában.

egyike volt a szovjet fogság emlékét állandóan ébren tartó erdélyi közéleti személyiségeknek. Az 1944-ig orvosi tanulmányokat folytató Nagy Sándor sorsa viszont tragikus fordulatot vett. Hazatérte után nem sokkal, 1945. november 15-én gége TBC végzett vele.⁵³

14. kép

*Csetri Elek végzős diákként
a Kollégium 1943-as tablóján*

15. kép

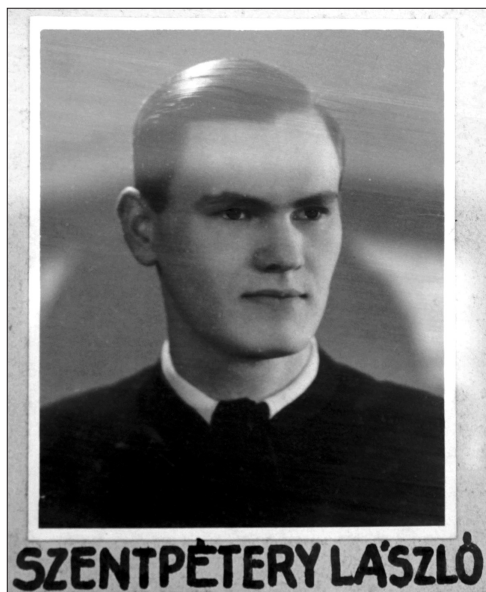
Dr. Csetri Elek az 1990-es években

Rajtuk kívül, a kollégium fogságba vetett korábbi diákjai közül mindenki meghalt a szovjet kényszermunkatáborokban. A 20 évesen elhurcolt Szentpétery László már 1944 decemberében vérhasjárvány áldozata lett a magnytogorszki lágerben, s szomorú sorsában osztozott a 19 évesen elvitt Bíró Pál, a 22 évesen foglyul ejtett Csöregi Ferenc, a 23 éves Papp Lajos és a 26 éves Makkai Ernő is.⁵⁴

---

⁵³ Kolozsvári: i. m., 391.

⁵⁴ Uo., 391–392.

16. kép

Szentpétery László végzős diákként a Kollégium 1943-as tablóján

17. kép

Papp Lajos érettségi tablófényképe (1939)

A szovjet fogság iszonyatát túlélő erdélyi magyar civilek több lépcsőben érkeztek vissza a Szovjetunióból. Legkorábban az 1944 szeptember–októberében elhurcoltak közül azon kevesek jöhettek haza, akiket munkaképteleneknek nyilvánítva, maguk az orosz örök zavartak el még a kiszállításkor, Brassó, vagy Focşani gyűjtőlágeréből. Legalább 800 erdélyi magyar civil, köztük mintegy 4-500 református kerülhetett haza ilyen hamar.

Ezt követte azon foglyok hazaengedése, akik 1945 tavaszára a végletekig legyöngülve, munkaképtelenek lettek. Az 1945 januárjában deportált „német származásúnak” tekintett magyarokkal együtt, az összes hazatérőnek azonban ez is alig 20%-át tette ki. Megközelítőleg 4000 erdélyi magyar civil, köztük kb. 2000 református így érkezett haza 1945 késő nyarán, kora őszén. Közülük sokan a fogságban szerzett betegségek miatt, pár hét, egy-két otthon töltött hónap után meghaltak.

A foglyok túlnyomó többsége – mint korábban szó volt róla – csak 1948-ban térhetett vissza.⁵⁵ A túlélők 60%-a, legalább 12 000 erdélyi magyar, köztük mintegy 5–6000 református jöhetett haza ebben az időszakban.

Az utolsó nagy fogolytranszport 1949 októberében érkezett Erdélybe,⁵⁶ a hazatérők mintegy 7%-át hozva vissza. Összesen majdnem 1000 erdélyi magyar civil, köztük kb. 500 református tért ekkor haza szereteteihez.

⁵⁵ Szabó: i. m., 125–127.

⁵⁶ Papp: i. m., 148, 156, 161.

A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között.⁵⁷ Ők együtt is a túlélők alig 6%-át tették ki, és számszerűleg nem lehettek többen 2000-nél, nagyjából felük pedig református vallású lehetett.

Függetlenül attól, hogy mikor érkeztek haza, a szabadon engedett foglyoknak, visszatérésük után azonnal jelentkezniük kellett a román rendőrség lakóhelyükhöz legközelebbi őrsnél, ahol kihallgatták őket és részletesen be kellett számolniuk fogságukról. A kommunista rendszer rendőri szervei ezután – központi utasításra – minden túlélőt hallgatásra köteleztek. Fogságukról nyilvánosan még említést sem volt szabad tenniük. Ha pedig mégis elkerülhetetlenné vált, hogy arról beszéljenek, akkor azt csakis a Szovjetunió kötelező dicsőítésével egybekötve tehették meg. Ellenkező esetben korábbi fogságuk helyszínére való újbóli elhurcolással fenyegették meg őket. Nem csoda hogy sokan saját maguk és családjuk védelmében, fogságukról évtizedeken át mélyen hallgattak.⁵⁸

A kommunizmus 1989-es bukását az egykori foglyoknak már csak egy része érte meg. Sokan a beléjük sulykolt félelemből eredően, a romániai forradalom után sem beszéltek az ifjúkorukat oly tragikusan érintő fogságról. A kilencvenes években, azon kevesek, akik mégis megírták visszaemlékezéseiket, könyv formájában, sorra megjelentették azokat.⁵⁹ Több írás azonban így is kéziratban maradt. A felélenkülő lágerirodalom hulláma pedig rövid életűnek bizonyult. Az ezredfordulót követően lassanként ismét visszatért a hallgatás kora. Pontosabban az annál sokkal rosszabb közönyé. A túlélők száma ugyanis nagyon megfogyatkozott az idők során, s a fiatal generációt a közelmúlt e nyomasztó, agyonhallgatott fejezete már nemigen érdekli. A kommunizmus bukását és a Szovjetunió 1991-es szétesését követően, napjaink fiatalsága számára a fogságért felelős politikai rendszer és a fogolytáborokat egykor működtető állam egyaránt múltba vésző, körvonalazhatatlan ideológia és entitás. Már-már a szovjet fogság léte is megkérdőjeleződik. Mindez akkor, amikor már elenyésző számban ugyan, de még mindig élnek közöttünk a szovjet fogságot megjárt magyarok. Közöttük többen reformátusok is.

A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére – bár viszonylag későn lett meghirdetve – a hetvenedik évforduló tájékán lehetőséget ad arra, hogy a történeteket visszahozzuk az egyetemes magyarság kollektív emlékeze-

⁵⁷ Murádin: Az erdélyi magyar és német civil lakosság „malenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben, i. m., 31.

⁵⁸ Ez a Magyarországra hazatért foglyoknál is hasonlóan történt, vö. Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”, *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955, Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung.*., *Die Deportierung der ungarischen und deutschen zivilen Bevölkerung zur Zwangsarbeit „Malenkij robot” in die stalinistischen Lager, 1944/45–1955*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009, 72.

⁵⁹ Többek között: Ercsey: i.m., Nagy Károly: i.m., Szabó György: i.m., Szabó Zsigmond: i.m., Vincze: i.m., Zsigmond: i.m.

tébe. Ennek jegyében Erdélyben is számos program valósult meg az utóbbi két évben, amelyek közül kiemelkednek a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem (továbbiakban: EMTE) Kolozsvári Karának sikeres projektjei. Az egyetem által, „Magyarok szovjet fogságban 1944 és 1953 között” címmel szervezett előadásorozat (2016. május – 2017. február) keretében a téma elismert történész szakértői havi rendszerességgel tartanak előadásokat a szovjet fogság aspektusairól, lefedve a Kárpát-medence különböző régióit. A kárpátaljai, erdélyi és magyarországi kutatók nagyközönség számára nyilvános előadásai a téma iránti érdeklődés fenntartását szolgálják, és hosszú távon a szovjet fogság emlékezetének rögzítését szeretnék elérni.⁶⁰ Ugyanez a célja a Sapientia EMTE média szakos oktatója, Tóth Orsolya által rendezett „A szovjet fogság emlékeinek nyomában Kolozsváron” című dokumentumfilmnek is, amelynek első nyilvános bemutatóját 2017. február 25-re, a kommunizmus áldozatainak emléknapjára időzítették, ami egyben az emlékév zárónapja is.

A szovjet fogság témájának tudományos feltárásában alapvető fontosságú a kutatók újabb és újabb generációinak kinevelése. Ezt az erdélyi magyar egyetemi ifjúság kutatómunkába való bevonásával lehet elérni, amire a Sapientia EMTE Kolozsvári Karán folytatott kiterjedt csoportmunka is törekszik. A diákok egyrészt könyvtári, illetve levéltári kutatásokat, másrészt valódi terepmunkát folytatnak, a még közöttünk lévő túlélőkkel interjúkat készítenek, és azok feldolgozását végzik. A kolozsvári Református Kollégiummal való sikeres együttműködés előrelendíti az elhurcolt református oktatók és diákok sorsának részletesebb feltárását is.

A legnagyobb jelentőségű projekt azonban a fogságból hazahozott emléktárgyakból álló múzeumi gyűjtemény létrehozása, és az annak anyagából szervezett állandó kiállítás az egyetemen.

18. kép

19. kép

A „Meghalni könnyebb, mint elválni” című emléktárgykiállítás megnyitója (Kolozsvár, 2016. október 12.)

⁶⁰ A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán szervezett előadásorozatról l. bővebben: Erdélyi magyarok a Gulagon http://foter.ro/cikk/20160506_erdelyi_magyarok_a_gulagon, 2017. január 8.

A 25 családi hagyatékot, s azon belül 450 darab emléktárgyat felvonultató, különleges tárlat a szovjet fogság legautentikusabb forrásanyagát tárja az érdeklődők elé. Megnyitása a szovjet foglyulejtések Kolozsváron való megkezdésének hetvenkettedik évfordulójára, 2016. október 12-ére volt időzítve. A Romániában abszolút egyedinek számító kiállítás jelentős sikert ért el, látogatóinak száma egy hónap alatt megközelítette az ötszázat. A kiállított emléktárgyak: csajkák, kulacsok, alumínium használati tárgyak, bányászlámpák, ásók és más munkaeszközök, tábori levelezőlapok és levelek, fogságban készült fényképek, különleges, a foglyok által készített, egyedi tábori emléktárgyak, orosz, német, magyar és román nyelvű korabeli dokumentumok, visszaemlékezések eredeti kéziratai stb. mind egyszeri és megismételhetetlen történelmi forrásanyagok.⁶¹ Összegyűjtésük, és rendszerezett formában a nagyközönség elé tárásuk lehetővé teszi a szovjet fogság mindennapjainak felidézését, és a történetek közelebb hozását korunk társadalmához.

Mindemellett a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének osztársadalmi szempontból talán legjelentősebb eredménye Erdélyben a polgári lakosság szovjet fogságba hurcolását megidéző emlékművek felállítása. Az a tény, hogy 2016. november 19-től e kollektív tragédiának immár kőbe vésett emlékjele van a híres kolozsvári Házsongárdi temetőben is,⁶² annak jele, hogy az erdélyi magyarság közösségi tudatában, hét évtized után végre méltó módon foglalja el helyét a szovjet fogság emlékezete. Mindennek megőrzése és az áldozatokról való rendszeres megemlékezés most már a következő generációk feladata.

20–21. kép

A Kolozsvárról 1944 októberében a Szovjetunióba hurcolt 5000 magyar civil férfi emlékműve a Házsongárdi temetőben, a 2016. november 19-i ünnepélyes avatáskor

⁶¹ Az emléktárgykiállításról részletesebben l. a tárlat katalógusát: Murádin János Kristóf (szerk.): „Meghalni könnyebb, mint elválni”. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949. Emlékkiállítás, Kolozsvár, Idea Plus, 2016.

⁶² Az emlékmű ünnepélyes felavatásáról, többek között l.: Papp Annamária: „Kötelességünk megemlékezni, emléküket hűségesen ápolni”. Emlékműavatás és konferencia az 1944 őszi elhurcoltakról, <http://szabadsag.ro/-/kotelességünk-megemlékezni-emléküket-hűségesen-ápolni->, 2017. január 8.

IRODALOMJEGYZÉK

- BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”, *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe, 1944/45–1955, Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung.*, *Die Deportierung der ungarischen und deutschen zivilen Bevölkerung zur Zwangsarbeit „Malenkij robot” in die stalinistischen Lager, 1944/45–1955*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009.
- BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*, Budapest, Kairosz, 2012.
- CSEKE Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete*, Kolozsvár, Polis, 2004.
- DUPKA György: „Málenkij robot”-ra hurcolás Kárpátaljáról, in BOGNÁR Zalán (főszerk.) – MÁRKUS Beáta (szerk.): „Itt volt a végállomás”. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenesei tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015, 67–87.
- ERCSEY Gyula: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006.
- FLEISCHHACKER, Hedwig: *Die Deutsche Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Der Faktor Hunger*. In: *Zur Geschichte der Deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges, III. kötet*, München, 1965.
- FOGARASI Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokint 1941-ben, *Magyar Statisztikai Szemle*, XXII. évfolyam, 1944/1–3, 1–20.
- ILLÉSFALVI Péter–SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*, [Nagykovácsi], Pudedlo, [2005].
- KOLOZSVÁRI József (szerk.): *Litteris et Pietati Sacrum. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez, I. kötet*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2007.
- L. BALOGH Béni–BÁRDI Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően, in BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 162–167.
- MURÁDIN János Kristóf: „A magyarokat meg kell büntetni!” Elmondhatatlan történet. Erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953, *Rubicon*, XXVII. évfolyam, 2016/5–6, (294-295.), 52–60.
- MURÁDIN János Kristóf: Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron, in Bögre Zsuzsanna–Keszey András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 39–47.
- MURÁDIN János Kristóf: Az erdélyi magyar és német civil lakosság „malenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben, in DUPKA György–ZUBÁNICS László (szerk.): „Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Ūristen, segíts haza minket!...” *Internálás és genocídium*

- dium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján. Nemzetközi emlékkonferencia a GULAG-GUPVI Emlékév alkalmából a Szolyvai Emlékparkbizottság és a Kárpátaljai Művelődési Intézet szervezésében (Beregszász, 2015. november 20.) A konferencia anyagai, Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet–Intermix, Kárpátaljai Magyar Könyvek 252., 2016, 19–41.
- MURÁDIN János Kristóf: Erdélyi magyarok a Szovjetunió kényszermunkatáboraiában, in EGYED Emese–PAKÓ László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 415–428.
- MURÁDIN János Kristóf: Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on, in Kovács Csongor–Székely Ibolya–Székely Tünde (szerk.): *RODOSZ Konferenciakötet 2009*, Kolozsvár, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatalkutatók Szövetsége (RODOSZ)–Clear Vision, 2009, 303–315.
- MURÁDIN János Kristóf (szerk.): „Meghalni könnyebb, mint elválni”. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949. Emlékkiállítás, Kolozsvár, Idea Plus, 2016.
- MURÁDIN János Kristóf: Kolozsváriak keresztútja az Urálban 1944-ben, *Rubicon*, XV. évfolyam, 2005/2–3, (152–153.), 118–120.
- MURÁDIN János Kristóf: „Málenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről, in Bognár Zalán (főszerk.)–Márkus Beáta (szerk.): „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenességek a Kárpát-medencében 1944–1949, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015, 87–99.
- MURÁDIN János Kristóf: Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949, *West Bohemian Historical Review*, VI, 2016/1, 79–93.
- NAGY László: Szovjet felszabadítás, hadifoglyok, munkaszolgálat, *Szabadság*, XIV. évfolyam, 2002/135. (2002. június 17.), 3.
- NAGY Károly: Tanúság, *Szabadság*, XXVI. évfolyam, 2014/234. (2014. október 10.), 3.
- PAPP Annamária: „Kötelességünk megemlékezni, emléküket hűségesen ápolni”. Emlékműavartás és konferencia az 1944 őszi elhurcoltakról, <http://szabadsag.ro/-/kotelessegunk-megemlekezni-emlekuket-husegesen-apolni->, 2017. január 8.
- PAPP Annamária: *Szögesdrót*, Sepsiszentgyörgy, Háromszék, 2001.
- PÉK Sándor: A tasnádi római katolikus plébánia 20. századi története, Államvizsga-dolgozat. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Római Katolikus Teológia Kar, Kézirat, 2012.
- POLIAN, Pavel: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest–New York, CEU Press, 2004.
- RAVASZ István: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon*, Budapest, Petit Real, 2002.
- RUSNAC, Mircea: *Deportarea germanilor în Uniunea Sovietică (1945). Cu referire specială la Banat*, http://www.banaterre.eu/romana/files/rusnac_mircea_deportarea_germanilor.pdf, 2017. január 8.

- STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás Könyvek*, 2006.
- SZABÓ György: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*, Kolozsvár, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 1994.
- SZABÓ Zsigmond: Hol vagy iskolám? in *Remény füzetek*, 1998, 15–40.
- THIRRING Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség, *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évfolyam, 1940/8–9, 662–678.
- VINCZE Sándor: Pokoljárás, *Szabadság*, III. évfolyam, 1991/18. (1991. január 29.), 3.
- ZSIGMOND József: *Apám nyomán Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944–1948*, Marosvásárhely, Mentor, 2002.

KRISTÓF JÁNOS MURÁDIN, PhD

Hungarian civilians from Transylvania in Soviet captivity between 1944 and 1953 – with special focus on Calvinists

The study outlines an almost forgotten historical event, that of capturing of civilian people by the Red Army in Transylvania and taking them as prisoners, in September–October 1944 and January 1945. The story of the Soviet deportations is presented from the point of view of the Calvinist people, trying to determine the number of the Calvinist men and women among the Hungarian civilians who were captured by the Soviet troops. The memorial year of the Soviet captivity and that of Calvinism are what make a historical research possible that stands at the base of this study.

The centrally planned and well-organised action of taking prisoners extended all over Transylvania, and it was aimed on Hungarians and Germans from Szeklerland, central Transylvania, Crişana (Partium) and Banat. Approximately 20, 000 Hungarian men and 70,000-90,000 German men and women were taken by force. Among the Germans there were thousands of Hungarians with German origins from Crişana (Partium). This way, the total number of the captured Hungarian civilians was 30,000. Almost half of them, 13,000-14,000 were Calvinists.

The age of those taken as prisoners was between 16 and 55 years. They were deported to several forced labour camps in the Soviet Union. The time spent in captivity was 4 years in most of the cases, but sometimes it took even 8-9 years. The camps of war prisoners were located in the territory of today's Ukraine (for example: Mykolaiv), in the Ural Mountains (Ufa, Asa, Magnitogorsk, Tseljabinsk), on the Crimean Peninsula (Sevastopol, Simferopol, Feodosia) and in the region of the Sea of Azov (Taganrog), etc.

The prisoners were forced to work in very harsh conditions in different mines or at loggings. In summer they took part in the agricultural works inside a Soviet kolkhoz nearby. As a result of the very hard work, the acute lack of food and medicines, the prisoners became extremely extenuated. One third of them died in captivity.

This part of our history was a taboo subject during the Communist era. A real change in the situation was only brought by the revolution in 1989. This study aims to take part in the ongoing dialogue of papers and articles published in the last two decades that deal with the description of these tragic events. It also tries to offer an overview about the main problem of this discussion. The source material of the study consist of archival data, professional literature, studies, memoirs, data and articles published in the press of the given era, as well as interviews with survivors, mostly made by the author.

BENKŐ LEVENTE

Magyarok és németek fogsága 1944–1945-ben Romániában

Az 1944. augusztus 23-i átállást követő napokban-hetekben Romániában tetőzött a magyarellenes hangulat. Az első Sănătescu-kormányt alkotó Nemzeti Parasztpárt, valamint a Nemzeti Liberális Párt sajtója 1944 őszén azt terjesztette, hogy a magyarság kollektíven bűnös, úgy kell elbánni vele, mint bűnös néppel.¹

A Bukarestben megjelenő România Liberă, Észak-Erdélynek a „*fasiszta-hor-thysta*” csapatoktól való megtisztításáról cikkezett.² A Nemzeti Parasztpárt lapja, a Dreptatea arról írt, hogy a románok kegyetlenül megbosszulják az ellenük irányuló cselekedeteket, így nem csak a magyarok vezéreit kell megbüntetni, hanem a székelyek ezreit is, akik – a lap állítása szerint – felelősek románok életéért és bántalmazásáért. A Brassóban megjelenő Gazeta Transilvaniei a magyarok ellen alkalmazandó golyókról, szijakról, szenvedésről és vérontásról, a második bécsi döntés megbosszulásáról cikkezett.³

E gyűlöletkampány elnyomta az olyan hangokat, mint például a dr. Teofil Vescan kolozsvári egyetemi tanárét, aki felhívta a figyelmet, hogy „*az erdélyi nép szerencsétlenségéért nem az egész magyar nép bűnös.*”⁴ és prefektusi minőségében nem sokkal később körrendeletet adott ki, amelyben óva intett az önbíráskodástól, és arra emlékeztetett, hogy „*bűnös soha nem egy nép, hanem csak egy átkos rendszer lehet.*”⁵

Hatósági intézkedések

Az erdélyi magyarság elhurcolásának első szakasza a román hatóságok önálló akaratan alapult. 1944. augusztus 23-tól a Szövetséges Hatalmak képviselőjében a Szovjetunió, valamint Románia között szeptember 12-én aláírt, egyebek mellett a német és a magyar katonák, valamint a két ország alattvalói internálását előíró fegyverszüneti egyezmény megkötéséig ugyanis a román hatóságok önállóan, saját hatáskörükben intézkedtek. Ehhez a két világháború közötti időszakban már

---

¹ *Népi Egység* (Brassó), 1944. október 25.

² Bővebben l. Sárándi Tamás: A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban 1944–1945, *Pro Minoritate*, 2005. ősz, 120–122.

³ Uo.

⁴ Ismertette a Kolozsváron megjelenő *Világosság* című napilap 1944. október 20-i száma.

⁵ *Világosság*, 1944. október 27.

kialakított magyarsággép is hozzájárult. A Trianon utáni Erdélyben, a Bánságban és a Partiumban élő magyarság, illetve németajkú lakosság ugyanis megpróbált mind politikai, mind kulturális, illetve gazdasági vonatkozásban megszervezni önmagát. Törekedtek az új impérium alatti létet minél könnyebbé és élhetőbbé tevő nemzeti jellegű intézményrendszer létrehozására és fejlesztésére. Ez azonban gyanakvást és ellenszenvet váltott ki mind a többségi román nemzet, mind a román hatóságok körében. Az 1940. augusztus 30-i, második bécsi döntés után fokozódott a Romániánál maradt Dél-Erdélyben élő magyarsággal szembeni ellenszenv és gyanakvás, a román hatóságok pedig már akkor megkezdték a magyar személyek internálását.⁶

A szovjet „*mintához*” hasonlóan Romániában is tapasztalható a katonák és a civilek összemosása a fogságba hurcolás terén. Alig két nappal a Sănătescu-kormány felállása után a Belügyminisztérium 1944. augusztus 25-én elrendelte, hogy még aznap tartóztassák le a Német Népcsoport valamennyi vezetőjét, a szász és sváb lakosság ellenállásának a megszervezőit, valamint a magyar kisebbség vezetőit.⁷ Mivel a Magyar Népközösség iránt mindig gyanakvó belügyiek évek óta gyűjtötték az adatokat annak előjáróiról, a dél-erdélyi magyar vezetők egy részét már 1944 júliusában is néhány napra begyűjtötték, kényszerlakhelyre utasítván őket.⁸

1944. szeptember 10-én a Belügyminisztérium körrendeletet adott ki az augusztus 23-án, Románia területén tartózkodó, 1940. augusztus 30. után érkezett németekkel és magyarokkal szembeni intézkedések kapcsán.⁹ A rendelet nem pontosította, hogy az előírások magyar, illetve német állampolgárokra, vagy nemzetiségűekre vonatkoznak-e. A kivizsgálást, illetve az érintett személyek kiválasztását a hadművelleti területeken a katonai hatóságok hajtották végre a rendőrség és a csendőrség segítségével, kikérve egyúttal az akkori kormánykoalícióhoz tartozó pártok helyi szervezetei véleményét is. A nem hadművelleti területeken viszont – szintén a szóban forgó politikai szervezetek véleményezésével – csak a rendőrség és csendőrség hajthatta végre a belügyminisztériumi utasítást. Ezzel magyarázható, hogy a harcolni tovább nem akaró, és otthonukba 1944 őszén hazatérő észak-erdélyi magyar férfiakat a csendőrség szedte össze és hurcolta el.

⁶ Nagy Mihály Zoltán: Válságos idők. A dél-erdélyi magyarok internálása és annak hatása a magyarság politikai önszerveződésére (1944. szeptember–1945. szeptember), in Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*, Újvidék, Atlantis, A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság kiadványai, 2004, 55–56.

⁷ Șandru, Dumitru: Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944–1945, *Arhivele totalitarismului*, 1994/1–2, 8.

⁸ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések III.*, Bukarest, Kriterion, 1993, 538–539. Kacsó Sándor íróit és szerkesztőit is internálták, ebben a kötetében az erre vonatkozó emlékeit írta meg.

⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (a továbbiakban: ANICB, IGJ), dosar nr. 113/1944, 39–40.

A németek esetében a rendelkezés előírta, hogy újra kell vizsgálni az otthonukban maradt – tehát nem internált – németek névjegyzékét. A veszélyesnek ítélteteket az akkor különféle más lágerekben tartott németekkel együtt, a szeptember 6-án újra megnyitott¹⁰ târgu jiu-i internáló táborba kellett szállítani. A Német Etnikai Csoport soraiból elsősorban annak vezetőjét, Andreas Schmidtet, legfontosabb munkatársait, a csoporthoz tartozó valamennyi szervezet vezetőjét kellett kivizsgálni és letartóztatni. Ugyanez az előírás vonatkozott a románellenes érzelmeket tanúsító valamennyi német nemzetiségű vezetőre is. Rabosították a német fiatalok paramilitáris alakulatainak és a Hitlerjugend vezetőit, illetve az SS alakulatokba, vagy a reguláris német haderőbe – vagyis a Wehrmachtba – behívott román állampolgárságú, német nemzetiségű fiatalokat. Ugyancsak lefoglalták a vezető szerepet nem játszó, de veszélyesnek ítélt német személyeket. Elvitték a Resicabányán német és magyar szakszervezetbe tömörült, a nácikkal korábban kapcsolatba lépő, és szabotázsakciókra képes vezetőket is. A rendelkezés szerint a magyarok esetében a közrend és közbiztonság szempontjából veszélyesnek ítélt személyekre „*egyelőre*” kényszerlakhelyet kellett elrendelni.¹¹

Az internálások ügyében újabb helyzet állt elő azt követően, hogy Moszkvában 1944. szeptember 12-én aláírták a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt. Ennek 2. szakasza arról rendelkezett, hogy „*Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország területén [...] ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására.*”¹² A fegyverszüneti egyezmény aláírását követő első intézkedés az volt, hogy szeptember 15-én a csendőrség főfelügyelősége elrendelte minden magyar és német állampolgár – a zsidókat mentesítve – családjával együtt történő internálását a tg. jiu-i táborba.¹³

Tekintettel arra, hogy a zsidók mellett az „*idegenekhez*” férjhez ment román nemzetiségű nők szabadok maradhattak, és csak akkor kellett internáló táborokba vonulniuk, ha követni akarták férjüket,¹⁴ világosan kitetszik, hogy az internálás-

¹⁰ Șandru: i.m., 8. A tg. jiu-i gyűjtőláger jogilag a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának „*eszközeként*” csak később, a román Belügyminisztérium 1944. október 23-i, 19 124. számú rendeletével hozták létre. A jogszabály végrehajtására a Rendőrség és Sziguranca Államtitkársága, valamint a hatáskörébe tartozó alantasszervezetek kaptak megbízatást. Az indoklás szerint a tg. jiu-i tábor a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2., 14. és 15. szakaszainak a végrehajtására, jelesen a német és a magyar alattvalók internálására, a Hitler-barát és fasiszta típusú szervezetek felosztatására, valamint a háborús bűnökkel vádolt személyek letartóztatására és elítélésére hozták létre. L. *Monitorul Oficial* (Partea I) Nr. 248/26 octombrie 1944.

¹¹ ANICB, IGJ, dosar nr. 113/1944, 39–40.

¹² *Monitorul Oficial* (Partea I) Nr. 219/22 septembrie 1944. Az első közlésben levő sajtóhibákra való tekintettel az egyezmény teljes szövegét a *Monitorul Oficial* (magyarul: Hivatalos Közlöny) november 14-i 264. számában újraközölték. Ennek nem hivatalos magyar fordítását közli a Brassóban megjelenő *Népi Egység* c. napilap 1944. december 3-i száma.

¹³ Șandru: i.m., 14.

¹⁴ Uo.

kor az állampolgárság mellett elsősorban a nemzeti hovatartozást vették alapul a hatóságok. Ezt támasztja alá az is, hogy míg például az észak-erdélyi magyar állampolgárságú, magyar útlevéllel rendelkező magyarokat internálták, az azonos állampolgárságú, tehát azonos jogállású észak-erdélyi román nemzetiségűeket viszont nem.¹⁵ Ez az álláspont nyert megerősítést, amikor 1944. szeptember 20-án a Belügyminisztérium rögzítette a szovjetekkel kötött fegyverszüneti egyezménynek a magyarok és a németek internálásával kapcsolatos tennivalókat. Az indoklás szerint: „*dacára annak, hogy a Bécsi Diktátum hatálytalanítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója úgy tekintendő, mint akik automatikusan és visszamenő hatállyal újra román állampolgárokká váltak, a magyar útlevéllel rendelkező, és a román közigazgatás ellenőrzése alatt álló területen levő észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek internálandók*”.¹⁶ A rendeletet úgy is lehetett értelmezni, hogy a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt betű szerint betartva a román ellenőrzés alatt álló területen levő, 1940. augusztus 30. után érkezett, magyar és német állampolgárokat kell internálni, de úgy is, hogy az észak-erdélyi őshonos magyar és német nemzetiségűeket kell fogolytáborokba hurcolni. Az utóbbi változat érvényesítését erősíti meg a fentebb idézett belügyi rendelkezésnek az előírása, miszerint az észak-erdélyi románok kivételt képeznek az internálás alól, még akkor is, ha magyar útlevéllel tartózkodnak a román ellenőrzés alatt álló területen.¹⁷ Ez volt az a hírheft, 1944. szeptember 29-i 44759. számú belügyminisztériumi parancs, amellyel az internálást az akkor Romániában tartózkodó – 1940. augusztus 30. után bejött – magyar és német állampolgárokról, Erdély teljes magyar és német nemzetiségű őshonos lakosságára kiterjesztették, vagyis az állampolgárság jogköréből a nagyságrendekkel szélesebb etnikai síkra terelték.

A végrehajtással megbízott hatóságok megítélése alapján az internálás alól esetenként mentesülhettek az előrehaladt életkoruk, illetve súlyos betegségeikből eredő mozgásképtelenségük miatt nem szállítható emberek, akik viszont tartózkodási helyükön rendőrségi felügyelet alatt maradtak. Ugyanakkor a múltó betegségben szenvedők, illetve a szülés után levő nők felépülésükig csak halasztást kaptak.¹⁸ A román állam iránt korábban egyértelmű hűségükről és szolgálatukról bizonyosságot tevőkkel szemben esetenként kivételezést alkalmazhattak. A vegyes házasságokban élő nők, a férjükre alkalmazott elbánásban részesültek, viszont a

¹⁵ Uo., 15.

¹⁶ ANICB, IGJ, fond nr. 1474, dos. 119/1944, 22, 25. Magyar fordításban I. Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor (szerk.): *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*, Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Pro Print, *Források a romániai magyarság történetéhez*, 2004, 42–54., 119. Román eredetiben, valamint magyar fordításban I. Benkő Levente–Papp Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban I–II.*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, *Bibliotheca Transylvanica*, 2007, 261–264.

¹⁷ ANICB, IGJ, fond 1474, dos. 119/1944, 23, 25.

¹⁸ Uo., 22.

román nemzetiségű, illetve zsidó feleségek kérhették az internálás alóli felmentést, de az utóbbi esetben is a rendőri felügyelet alatt álló kényszerlakhelyen kellett maradniuk. A német állampolgárságuk esetében nem voltak internálandók a szigorú házi felügyelet alatt maradó lelkészek és apácák. Ugyancsak szigorú rendőri felügyelet alatt, munkahelyükre internáltaknak tekintették a nemzetgazdaság és a hadügyminisztérium számára nélkülözhetetlen szakembereket. A huzamosabb ideje Romániában letelepedett vagy román családokkal rokonságban levő, esetenként azok szolgálatában álló németek különleges bánásmódban részesültek, akár szabadon is maradhattak. Internálták az ausztriai, valamint elzász-lotaringiai németeket, de ha utóbbiak francia útlevéllel rendelkeztek, szabadon maradtak. A német protektorátus alatt állt vagy németek által elfoglalt területekről származó, német, horvát vagy szlovák útlevéllel rendelkező csehek, szlovákok, jugoszlávok és lengyelek kényszerlakhelyet kaptak, a románok mellett csak a hazátlanok, illetve román honosítás alatt állók mentesültek az internálás alól.¹⁹

A Román Hadsereg Nagyvezérkara 1944. október 19-i, 578 832. számú értesítésében közölte, hogy „*a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekintendők, és lágerrebe internálandók*”. Erről a végrehajtás végett a Csendőrség Főfelügyelősége az alantas szerveknek 1944. október 27-én 46 180. számmal titkos körrendeletet bocsátott ki.²⁰ Az észak-erdélyi magyar civil férfiak tömeges elhurcolásának – a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény sajátos értelmezése után – ez a körrendelet szolgáltatta a másik alapot. A Belügyminisztérium 1944. november 20-i, a szovjet–román fegyverszüneti egyezménynek a végrehajtásáról – ezen belül a magyarok és a németek internálásáról – kiadott álláspontja értelmében az észak-erdélyi román nemzetiségű magyar állampolgárok – tehát a magyar hadseregben szolgált észak-erdélyi román nemzetiségű katonák is – mentesültek az internálás alól.

Ezek az intézkedések összefüggtek azzal, ahogyan a hatóságok az állampolgárság kérdéskörét értelmezték az augusztus 23-i román átállást, illetve a fegyverszüneti egyezmény megkötését követően. Maga a román Belügyminisztérium államminisztere, Gheorghe Liteanu tábornok hívta fel 1944. október 19-i 18 764. számú átiratában a külügyi tárca figyelmét: szíveskedjenek tudomásul venni, hogy a valamennyi román állampolgárságú német és magyar nemzetiségű személy le tartóztatására/internálására vonatkozó intézkedés a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény egyetlen szakaszából sem következethető ki, bármilyen tág értelmezést is kapnának azok.²¹ 1945. január 26-án – abban az időszakban, amikor különösebb eredmény nélkül felvetődött az internált magyarok helyzetének felül-

¹⁹ Uo., 23–24.

²⁰ ANICB, IGJ, fond nr. 1474, dosar nr. 149/1944, 9.

²¹ Arhivele Ministerului de Externe, fond Transilvania, vol. 163, 159.

vizsgálata – az NKVD²² központi szervének munkatársai, Sz. B. Krilov²³ és V. N. Durdenyevszkij,²⁴ feljegyzésükben a magyarság, ezen belül az Erdélyben élő magyarok állampolgárságának és internálásának problémája kapcsán arról tájékoztatták V. G. Dekanozovot,²⁵ hogy véleményük szerint a magyar állampolgárok internálásának Romániában nem szabad kiterjednie az őslakos erdélyi magyarságra, azt csak a második bécsi döntés – tehát 1940. augusztus 30. – után Magyarországról Erdélybe emigráltakra, valamint a német nemzetiségűekre szabad érvényesíteni. Krilov és Durdenyevszkij abból eredően jutottak erre a következtetésre, hogy az 1944. szeptember 12-én megkötött fegyverszüneti egyezményben a felek nem létezőnek tekintik a második bécsi döntést. Ez maga után vonja az állampolgárság Észak-Erdély Magyarországhoz történő annexiója utáni megváltoztatásának érvénytelenségét, vagyis az észak-erdélyi őslakosság, 1940. augusztus 30-a előtti, román állampolgárságának a visszaállítását. Krilov és Durdenyevszkij értelmezésében, Észak-Erdély őslakossága nemzetiességi hovatartozástól függetlenül ismét román és nem magyar állampolgárnak volt tekintendő, ezért nem vonatkozhatott rá a szovjet–román fegyverszüneti egyezménynek a magyar és német alattvalók internálására vonatkozó előírása. Az őslakos erdélyiek internálása magától értetődően nem lehet megalapozott, hiszen ha az lenne, a zsidók kivételével a hatóságoknak egész Észak-Erdély lakosságát internálniuk kellene, magyarokat, svábokat, és románokat is. Javasolták, hogy a magyar állampolgárok romániai internálását általánosan felül kell vizsgálni, nem zárva ki azt sem, hogy a német nemzetiségű személyek, valamint a második bécsi döntést követően Magyarországról Erdélybe áttelepültek kivételével felmentést kapjanak az internálás alól mindazok, akiknek a fogva tartására nincs különösebb ok. Krilov és Durdenyevszkij ugyanakkor úgy vélték: azt követően, hogy 1944. december 28-án Magyarország hadat üzent a náci Németországnak, az is megkérdőjelezhető, hogy van-e egyáltalán értelme Romániában a magyar állampolgárok internálásának. Dekanozov 1945. február 15-én

---

²² NKVD: Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel – Belügyi Népbiztosság, szovjet állambiztonsági hatóság. A második világháború idején saját seregtestekkel rendelkező NKVD feladatai közé tartozott a deportálások végrehajtása mind a Szovjetunió területéről, mind a Vörös Hadsereg által elfoglalt országokból, így Magyarországról és Romániából is.

²³ Krilov, Szergej Boriszovics (1888–1958): szovjet nemzetközi jogász, diplomata. 1942-től 1958-ig a szovjet Külügyi Népbiztóságon, illetve a Külügyminisztériumban dolgozott felelős beosztásokban.

²⁴ Durdenyevszkij, Vsevolod Nyikolajevics (1889–1963): szovjet diplomata és nemzetközi jogi szakértő. 1944–1961-ig a Külügyi Népbiztosság (1946-tól Külügyminisztérium) központi apparátusának a munkatársa.

²⁵ Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics (1898–1953). Grúz származású szovjet politikus. A magyar történetírásban neve Gyekanozovként is előfordul. 1938 novemberétől az NKVD főparancsnoksága külföldi osztályának a parancsnoka, kémelhárítási csoportjának a vezetője. 1944–1945-ben a szovjet fél egyik fő képviselőjeként részt vett a magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalásokon. 1953-ban a Berija-csoport tagjaként letartóztatták, halálra ítélték és társaival együtt kivégezték.

egyetértett ezekkel a következtetésekkel, Visinszkij²⁶ külügyi népbiztos-helyettes pedig másnap jelezte Krilovnak, hogy írjon előterjesztést Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztosnak megerősítés céljából.²⁷ Visinszkij 1945. február 26-án Bukarestből arról értesítette Molotovot, hogy miután Magyarország hadat üzent Németországnak, ráadásul 1945. január 20-án létrejött a szovjet–magyar fegyverszüneti egyezmény, felül kell vizsgálni a magyar polgárok romániai internálását, akiket a német nemzetiségűek, valamint a megalapozottan fogva tartottak kivételével szabadon kell bocsátani. Visinszkij még aznap értesítette Zorint,²⁸ hogy Molotov jóváhagyta az intézkedést, de Molotov utasítása szerint „sietség nélkül”.²⁹ A szovjet álláspont ellenére a román hatóságok kitartottak korábbi véleményük mellett, és az észak-erdélyi magyarokat és németeket annak ellenére is internálva tartották, és a romániai szovjet lágerek felé irányították, hogy az érintettek immár nem magyar, hanem román állampolgárok(nak voltak tekintendőek).

1944. november 1-jén a Belügyminisztérium a minisztertanács elé terjesztette az internáló központok létrehozásáról és működéséről szóló szabálytervezetet. A november 5-én átalakított Sănătescu-kormány, november 6-án elfogadta a szabályt, s így utólag megteremtette a már működő lágerek jogi alapját. Augusztus 23-ától november 6-ig – majdnem három hónapon át – jogalap nélkül működtek Romániában az internáló központok. Arad megyében Aradon, Borossebesen, Pankotán, Doroszlófalván és Nagyhalma gyon; Brassó megyében Brassóban, Barcaszentpéteren és Barcaföldváron; Bihar megyében Nagyváradon, Belényesen és Köröstárkányban; továbbá Zsombolyán, Tg. Jiuban, Slobozia Vechén, Ciurelen, Felső-, illetve Alsótömösön, Lugoson, Pitești-en, Vulkányban, Caracalban stb. hoztak létre, illetve működtettek tovább internáló központokat úgy, hogy szinte minden megyében létezett legalább egy. Országszerte – egyes kutatók szerint összesen 36³⁰ – saját kutatásaim szerint 44 lágerről tudunk. Ezekből szállították a Románia területén működő szovjet átmeneti táborokba a foglyokat. Román ellenőrzés

²⁶ Visinszkij, Andrej Januarjevics (1883–1954). Szovjet jogász, politikus. 1931-ben főügyész, igazságügyi népbiztos-helyettes, 1933-ban a Szovjetunió főügyészeinek helyettese, 1935-ben főügyész. 1939–44-ig a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese, 1940 és 1949 között külügyi népbiztos, 1949–53-ig külügyminiszter.

²⁷ Iszlamov, T. M.–Pokivajlova, T. A. (szerk.): *Transzilvanszkij vaprosz. Vengero-rumünszkij territorialnűj szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokuemntü*, Moszkva, 2000, 66. dok., 266–268.

²⁸ Zorin, Valerian Alekszandrovics (1902–1986): szovjet politikus, diplomata. A szovjet Külügyminisztérium népbiztosa (1941–1944); a Szovjetunió csehszlovákiai (1945–1947), nyugat-németországi (1955–1956) és franciaországi (1965–1971) nagykövete; a Szovjetunió külügyi képviselője (1947–1955 és 1956–1965), képviselő az ENSZ Biztonsági Tanácsában (1952–1953 és 1956–1965).

²⁹ Ciuceanu, Radu (szerk.): *Misiunile lui A. I. Vășinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice 1944–1946. (Documente secrete)*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1997, 129.

³⁰ Șandru: i.m., 18.

alatti fogolytáborok voltak például az ó-romániai Argeş megyei Corbeni-ben,³¹ az ugyancsak ó-királyságbeli, Ilfov megyei Budeşti-en,³² Turnu-Măgurelén,³³ a Gorj megyei Bărbăteşti-en,³⁴ Caracalon,³⁵ Titun. Szovjet kézen levő láger volt a focşani-i mellett Konstancán.³⁶

A szabály szerint az internáló központokat a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. és 15. szakaszai értelmében érintett személyek számára a „*kényeszerlakhely*” kirovására, tehát tulajdonképpen internálásra hozták létre.³⁷ Az internáltak nem léphettek kapcsolatba a külvilággal, tehát levelezniük sem szabadott, külső személyeknek szigorúan tilos volt belépni a központok területére, vagy 50 méternél kisebb távolságra megközelíteni azokat. Az internáló központok ügyvezetése a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, a hadügyi tárca feladatkörébe csak az őrzést utalták.

Az őrszemélyzetnek semmilyen kapcsolata nem lehetett az internáltakkal, reggel és este névsorolvasást kellett tartani, a lágerparancsnokok kívánsága szerint éjszaka is, de a „*hálóokban*”, azaz barakkokban csak a tisztek ellenőrizhették a létszámot. A szabály ugyanakkor egy sor, soha be nem tartott, illetve valóra nem váltott más előírást is tartalmazott. Eszerint például a lágerbe történő belépéskor mindenkinek fejenként 10–10 ezer lej kellett (volna) befizetnie az elszállásolás – azaz ágy, matrac, ágynemű – fejében, de szabadulás esetén, a fogoly ellátására – az ő költségén – biztosított eszközök, a láger tulajdonában maradtak. Ugyancsak a foglyok által befizetett pénzből biztosították az étkeztetést, de arról is rendelkeztek, hogy „*akinek nincs jövedelme, munkába állítják, hogy megkeresse ételének árát*”. Az ún. eltartási költségek megállapítása a lágerek parancsnokainak a hatáskörébe tartozott. A szabályzat előírta még, hogy éjszaka a foglyok legkevesebb 8 óra pihenőt kap-

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium iratai (a továbbiakban: KÜM) 87, 13. cs., 1944 – c, 133, 136, 146–200.

³² Uo., 134.

³³ Uo., 135.

³⁴ Uo., 137–138.

³⁵ Uo., 139–145.

³⁶ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium elnöksége (a továbbiakban: HM eln.), 1945, 39992, 2.

³⁷ Regulament pentru înfiinţarea și funcţionarea centrelor de internare. Jurnalul Consiliului de Miniştri Nr. 762. *Monitorul Oficial* (Partea I), Nr. 258/6 noembrie 1944. A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. szakasza arról rendelkezett, hogy „*Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország Románia területén található fegyveres erőinek lefegyverzésére és internálására, valamint az említett államok ott tartózkodási helyel bíró állampolgárainak internálására.*” E szakasz függelékében rögzítették, hogy a rendelkezés nem vonatkozik „*az illető országok zsidó eredetű honpolgáira*”. A 15. szakasz szerint a román kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy román területen feloszlát mindenféle, és a jövőre nézve nem engedélyez semmiféle „*fasiszta rendszerű, Hitler-barát politikai, katonai vagy félkatonai*”, valamint bármilyen egyéb, az Egyesült Nemzetekkel, „*de kivált a Szovjetszövetséggel szemben ellenséges eszmetérjesztést folytató*” szervezetet.

janak, és általában 8–10 órányi fizikai munkát végezzenek naponta. Minden szerdán és szombaton általános takarításnak és heti egy fürdésnek, vasárnaponként munkaszüneti napon ún. vallásos szolgálatnak kellett (volna) lennie, és „*felekezetenként az internáltak imádkozhatnak*”. A rendelkezés ugyanakkor előírta az egészségügyi ellátást is. Az orvosi és fogorvosi kezelést a légerek katonarvosainak kellett (volna) biztosítaniuk heti egy viziten, súlyos esetekben pedig szükség szerint. Különleges gyógyszerek biztosítása, illetve megszerzése a légerek parancsnokainak feladatkörébe tartozott az internáltak költségén. Az orvosságok beszerzésére szolgáló levelezést is csak a parancsnokok bonyolíthatták le. Rendkívül súlyos esetekben a beteget az adott kórház, vagy megye orvosának a jóváhagyásával szigorú őrizet alatt kórházba lehetett utalni. A kezelés költségei viszont kizárólag a beteg fogolyra hárultak. A Belügyminisztérium csak akkor vállalta át az anyagi terhet, ha a betegnek semmilyen jövedelmi forrása nem volt. A légervezetés ellenőrzése alatt juthattak hozzá az internáltak fehérneműt, ruhát és ételmezt tartalmazó csomagokhoz. A foglyokat hetente legfeljebb egyszer – csakis a rokonok – látogathatták meg, kizárólag a parancsnokok vagy az általuk erre a célra kinevezett személyzet jelenlétében. A gyakorlatban azonban mindezekből a szabályszerű előírásokból vajmi kevés érvényesült. Tulajdonképpen a Belügyminisztérium – néhány részlet kivételével – az Antonescu-rezsim alatt, 1941. március 22-én megjelent szabályzatot³⁸ másolta át. Csupán a zsidókat érintő részeket hagyták ki, az internáló láger helyett az internáló központ megnevezésre cserélték át, a táborlakókra vonatkozó előírásokon nem változtattak.³⁹

Az elhurcolás és indokai

A romániai elhurcolások előzményei és jogi keretei után tekintsük át a következőket. A hatóságok a dél-erdélyi internálások megkezdése után néhány héttel Észak-Erdélyben is hozzáfogtak a tömeges elhurcolásokhoz. Ezek során gyakran tapasztalt félrevezetés volt, hogy a magyar férfiaknak azt ígérték, a csendőrsőkön igazolást kapnak, utána szabadon hazamehetnek. Azzal a „*váddal*” is hurcoltak el magyarokat, hogy partizánok voltak. Egy másik, gyakran alkalmazott félrevezetés volt – a szovjet málenkij robot mintájára – a néhány napi munkára, utak, hidak javítására történő behívás. Mindez csak csselfogás volt, a háttérben ugyanis a román hatóságok – a nemzetközi előírásokkal ellentétben – hadifoglyoknak nyilvánították azokat az erdélyi férfiakat, akik a magyar hadseregből – a további harcot értelmetlennek tartva, sok esetben feljebbvalóik hallgatólagos beleegyezésével – elszöktek és hazatértek otthonaikba, a katonaruhát levetve pedig civilekként érték meg a román csendőrség visszatérését Észak-Erdélybe.

³⁸ A román Belügyminisztérium 1941. március 22-i, 6491. számú rendelkezése.

³⁹ Nagy: i.m., 69.

A Liteanu tábornok, valamint az NKVD munkatársai, Krilov és Durdenyevszkij által (is) jelzett félremagyarázások, túlkapások a civil lakosság körében nem maradtak visszhang nélkül. Eszerint hiányosságok és visszaélések történtek a magyar és a német állampolgárok letartóztatásakor, „*a fegyverszüneti egyezmény értelmében internálandó magyar és német alattvalókról nem vezettek pontos nyilvántartást*”.⁴⁰ Ez a megállapítás azért fontos, mert érzékelteti, hogy gyakorlatilag válogatás nélkül hurcolták el hazulról a magyarokat és a németeket. Másfelől pedig igazolni látszik azt is, hogy miért olyan hiányos az internáltak és az elhunytak nyilvántartása.

Az internálások „*tüllihegett*” voltát, általában a romániai magyarság elleni túlkapásokat, Sănătescu miniszterelnökhöz intézett, 1944. november 14-én kelt közös beadványukban tették szóvá Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök, Szász Pál, az EMGE⁴¹ elnöke, valamint Nagy Ferenc református püspök-helyettes, a dél-erdélyi egyházrész vezetője. Egyebek mellett szóvá tették az erdélyi magyarság tömeges elhurcolását, a rekvirálások során tapasztalt, és a magyarságot kismemiző bánásmódot, az EMGE betiltását, a Szárazajtán, Csíkszentdomokoson, Gyergyószentmiklóson, Diódon, Magyarlapádon, Tordaszentmihályon és más helyeken történt magyarelles atrocitásokat, a második bécsi döntés nyomán Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe menekült magyarok hazatérésének akadályoztatását. Felrótták továbbá, hogy immár két éve a dél-erdélyi magyar földművesek, kisiparosok és értelmiségiek jelentős részét dolgoztatják különféle munkatelepeken saját ruhájukban, silány élelmezés és lakásviszonyok között, ráadásul egészségügyi gondozás nélkül. Míg azonban a román munkaszolgálatosok 2–3 hónap múlva szabadulnak, a magyarok legnagyobb része másfél év óta egyhuzamban kénytelen ezeken a helyeken lerongyolódva, egészségileg is megviselve dolgozni, és volt rá példa, hogy a hatóságok a ruhasegélyek átadását is megakadályozták.⁴² Feltárták, hogy a román átállást követő napokban a falvakból és a városokból a magyar vezetőket, így az értelmiségieket, papokat, tanárokat, földműveseket és iparosokat – 20 évestől 70 évesekig – a csendőrség és a rendőrség összeszedte, anélkül, hogy erre az emberek bármilyen okot szolgáltatott volna. Szeptember végén az internáltak egy részét szabadon engedték, de lakásukat azóta sem hagyhatták el, és tekintettel arra, hogy a lelkészeket internálták, több községben immár két hónapja nem volt istentisztelet.⁴³ A beadvány szerint 1944. október második felében ezrével gyűjtötték össze a 17–19 éves, úgynevezett katonai előképzős magyar ifjakat, akiket a román ó-királyságban – az úgynevezett Regátban – osztottak be különböző munkatelepeken. A magyar fiatalok közül többen a megerőltető me-

⁴⁰ *Népi Egység*, 1944. december 22.

⁴¹ Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület.

⁴² MNL OL, KÜM-87, 13. cs., 1944 – c, 76.

⁴³ Uo., 76–77.

netelés áldozatául estek. Az elhurcolt magyar tizenévesek közül körülbelül 1000-et Bukarest mellett tartottak fogva. „*Ez utóbbi 1000-et 70 km-en gyalog vitték, s a fáradtságtól, és úgy látszik a megerőltető menetelés következtében az 1000-ból csak 170 érkezett be a rendeltetési helyre, a többi útközben betegen összeesett*” – áll a beadványban.⁴⁴ Ugyanakkor folyamatos volt a magyar tanárok, tanítók és más értelmiségiek munkaszolgálatra való behívása, ezzel párhuzamosan a román csendőrség és a katonai hatóságok tömegesen fogták le ismeretlen okokból a magyar férfiakat. A Marosvásárhely–Marosludas–Felvinc–Nagyenyed–Gyulafehérvár–Nagyszeben útvonalon, heteken át 80, 100, 200 fős csoportokban hajtották élelmezés nélkül, az elcsigázott és lerongyolódott magyar internáltakat. A közel 200 kilométeres útszakaszt gyalogosan tették meg az elhurcoltak, akik csak úgy juthattak némi élelemhez, hogy az őket kísérő fegyveres katonák szemet hunytak, amint az útba eső helységek magyar lakossága legalább egy-egy darab kenyérrel segített rajtuk. Hasonló módon történt a székelyföldi magyar férfiak elhurcolása is. Beadványukban Márton Áron, Szász Pál és Nagy Ferenc – az erőszakos hit-térítést is szóvá téve – sérelmezték, hogy egyes helyeken, így például Alsó-Fehér vagy Háromszék megyében román papok és hivatalos személyek a magyar vallás elhagyására, és a román ortodox, illetve görög katolikus vallás felvételére kényszerítik a magyarokat.⁴⁵

A dél-erdélyi elhurcolásokról Nagy Ferenc Vásárhelyi Jánosnak, az Erdélyi Református Egyházkerület püspökének is beszámolt. Keltezés nélküli, a püspökségen 1945. március 19-én iktatott helyzetjelentésében egyebek mellett összegezte azokat a súlyos fenntartási gondokat, amelyekkel a háborús károkat szenvedett nagyenyedi kollégium abban az időszakban küszködött. Azt is leírta, hogy 1944. augusztus 26-a óta a Kollégium több tanára – Elekes Viktor, Nagy József, Vita Zsigmond, Horváth Zoltán, Jarosievitz Zoltán – internálótáborban vannak. Őket „*nem mint politikai bűnösöket, hanem mint túszoikat fogtak el és szállítottak szeptember 17-én Gyulafehérvárra, majd Târgu Jiuba*”. A nagyobb diákok egy részét és további tanárokat katonai kényszermunkatáborokban dolgoztatnak, köztük van Bakó Árpád, Szatmáry Gyula, Deák Ferenc, Rácz Lajos, Csáky Gyula, ifj. Veress István, dr. Könnyű Miklós, Donáth Ernő – akit a szovjetek még Tordáról hurcoltak el, egy magyar csoport tagjaként és Brassó felé vitték. Ugyanakkor hozzájuk hasonlóan Dél-Erdély más helységéből is hurcoltak el magyar tanárokat, tanítókat. Ebben az időszakban a Kollégium főgondnoka, dr. Szász Pál lakóhelyén, Gáldtón volt internálva. Nagy Ferenc helyzetjelentésének külön fejezetét képezik a dél-erdélyi református egyházrész sérelmei és nehézségei. Ezek közé tartozott, hogy még 1944. augusztus 23-án több lelkészt is elhurcoltak Târgu Jiuba, Brassóba, de még az azóta hazabocsátott lelkészek sem szabadok, hiszen nem hagy-

⁴⁴ Uo., 77.

⁴⁵ Uo., 78.

hatják el otthonukat, gyakorlatilag „*a lakásukban vannak internálva*”, semmilyen szolgálatot nem végezhetnek, az elmenekült, vagy egyéb oknál fogva más helységeken tartózkodó lelkészeket pedig nem engedik haza szolgálati helyükre. Ilyen helyzetben volt maga Nagy Ferenc is.⁴⁶ A reformátusokéhoz hasonló helyzetben voltak a római katolikusok is. Bereczky József tasnádi református lelkész például arról tájékoztatta 1945. március 8-i levelében Vásárhelyi Jánost, hogy Tasnádon még a vasárnap templomba igyekvő embereket is robotra hajtották, a térségből mintegy 450 embert, kilencven százalékban római katolikusokat szedtek össze január 3-án, és elvitték őket Oroszországba kényszermunkára. „*A kath. káplánt is (...) a környékbeli néhány kath. papot is elvitték. Egy ny. plébános helyettesíti őket. De ha kell, mi, reformátusok mindenben önzetlenül és lélekalászati mesterkedések nélkül a segítségükre vagyunk*” – írta levelében Bereczky József.⁴⁷

A dél-erdélyi magyar értelmiség elhurcolásáról további részleteket tudunk meg egy, a tg. jiu-i lágerből Zippel Ferenc egykori internált által kimentett naplószerű feljegyzésből is.⁴⁸ Ennek tanúsága szerint Dél-Erdélyben Abrudbányáról, Nagyenyedről, Gyulafehérvárról, Aradról, Újaradról, Simándról, Csávosról, Lippáról, Oravicáról, Ótelekről, Petrosényből, Lupényből, Nagyszentmiklósról, Temesvárról, Vajdahunyadról, Nagyszebenből, Türkösről, Zsombolyáról, Temesrékásról stb. hurcoltak a táborba magyarokat. A foglyok névsorában találunk cipészt, tímárt, kereskedőt, szabót, vasúti és banktisztviselőt, tanítót, tanárt, bank- és gyárigazgatót, orvost, ügyvédet, mérnököt, vasesztergályost, órászt, elektrotechnikust, kőfaragót, tanulót, szerelőt, kertészt, földművest, malomtulajdonost, nyugalmazott posta- és vasúti alkalmazottat, fonómestert, jegyzőt, lapszerkesztőt, római katolikus, református és unitárius lelkészt és másokat. A névsor tanúsítja, hogy elsősorban olyanokat internáltak Tg. Jiuba, akik a dél-erdélyi magyar társadalom erejét, más szóval gerincét képezték. A magyarok mellett német nemzetiségűeket és magyar állampolgárokat is találunk az összeírásban. A névsorban szereplő legidősebb internált az 1857-ben született Mennbrath [?] József aradi kőfaragó, aki tehát akkor 87 éves volt, a legfiatalabb az 1928-ban született, az akkor alig 16 éves Ujj Pál aradi tanuló. A töredékes Zippel-naplóbéli feljegyzések alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogy hány személyt zsúfoltak össze a tg. jiu-i lágerbe, bár nyilvánvaló, hogy a tábor hetek alatt megtelt. A Csendőrség Főfelügyelősége ugyanis 1944. november 10-án – 47 591. számú telefonutasításában – arra adott parancsot, hogy a német vagy magyar alattvalók

⁴⁶ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREL), Kolozsvár. Vásárhelyi János püspöki levelezése, 139. csomó, 1945, 165. A keltezés nélküli jelentést 1945. március 19-én 165. számmal iktatták, az iratcsomó lapjait nem számozták meg, a forrásmegjelölésként szolgáló számozás az iktatószámnak felel meg.

⁴⁷ Uo. 162/1945.

⁴⁸ Zippel Ferenc temescsákovai iskolaigazgató–tanító jegyzetei. A valószínűleg hiányos dokumentum eredetijét örököse őrzi Sepsiszentgyörgyön, egy fénymásolat a szerző tulajdonában.

közül többé egyetlenegy se küldjenek Tg. Jiuba, mert az internáltak száma már túllépte a láger befogadóképességét, az azután internálándókat pedig a csendőr-légiók székhelyén tartásuk fogva.⁴⁹

A Kommünista Párt Maros-Torda megyei szervezete és a Magyar Demokrata Szövetség 1944. november 11-én dr. Ioan Bozdoc prefektusnak átadott memorandumban tiltakozott.⁵⁰ A dokumentumban leszögezik, hogy „a közigazgatás meg-szervezőinek nagy része a bosszú gondolatával jött ide, rajtunk kívánják megbosszulni azokat a sérelmeket, amelyeket a fasiszta magyar állam velük szemben elkövetett. [...] A [szovjet–román] fegyverszüneti egyezmény második pontjára hivatkozva a román hatóságok – sajátos értelmezésük alapján – letartóztatják és internálótáborok felé irányítják mindazokat a férfiakat, gyakran asszonyostól, csecsemőtől, a), akik a magyar vagy a román hadseregből megszöktek, eldobva a Szovjetunió ellen irányított fegyvert; b) a német és magyar hadseregtől⁵¹ elhurcolt és most Észak-Erdély valamelyik részéből visszatért lakosságot; c) azokat, akik Antonescu uralma idején Dél-Erdélyből politikai magatartásuk miatt kénytelenek voltak Észak-Erdélybe menekülni, avagy kiutasítottak; d) mindazokat, akiknek nem sikerült román állampolgárságot szerezni; e) mindazokat a diákokat, akik a két ország⁵² közötti kölcsönös megegyezés alapján Észak-Erdélyben tanultak; f) mindazokat, akik az 1940. év előtti Magyarország területéről jöttek Észak-Erdélybe és politikai meggyőződésükhöz híven itten maradtak és végül g) kivizsgálatlan feljelentésre, vádaskodásra bárkit”.⁵³ A beadványt megfogalmazók szerint a lakosság ingó is ingatlan vagyonát mindenféle jogalap és törvényes ítélet nélkül – de hatósági segédlettel – az Észak-Erdélybe betelepedők elveszik. Bár a helységeken csendőrök teljesítenek szolgálatot, a falvakban mindennapos a magyar lakosság kifosztása és bántalmazása. A román falusi lakosságot felfegyverezve nemzetőrökbe szervezik, miközben a magyar lakosság fegyvertelenül és megszervezetlenül teljesen ki van szolgáltatva a román nemzetőrség kénye-kedvének. A panaszosok hozzátézik, hogy a közalkalmazottakat százával bocsátják el törvénytelenül, a szovjetek parancsára nemrég megnyílt magyar anyanyelvű elemi és középiskolákat a román hatóságok önkényesen bezárták, megtiltották a magyar anyanyelv használatát, leszedték a magyar feliratokat, a közigazgatásban pedig csak a román nyelv használható; mindezeket pedig „a román hatóságok tevőlegesen okozák”.⁵⁴

⁴⁹ ANICB, IGJ, dosar nr. 159/1944, 228.

⁵⁰ *Szabad Szó*, 1944. november 12.

⁵¹ Tulajdonképpen: a német és a magyar hadsereg által.

⁵² Románia és Magyarország.

⁵³ *Szabad Szó*, 1944. november 12.

⁵⁴ Uo.

Lágerek és foglyok

Romániában a tg. jiu-i és a barcaföldvári, valamint a szovjet ellenőrzés alatti focșani-i fogolytáborok kerültek be leginkább a köztudatba. A târgu jiu-i lágerről már esett szó. Az emlékezetben – de már a korabeli sajtóban is – haláltáborként hírhedté vált barcaföldvári gyűjtő-, illetve átmeneti táborba, magyar és német hadifoglyok mellett, a fogolysereg legnagyobb részét kitevő észak-erdélyi magyar és sváb polgári személyeket zsúfoltak össze. A Földváron fogva tartottak számáról egymástól eltérő adatok léteznek. Niculae Spiroiu volt honvédelmi miniszter közlése szerint⁵⁵ a lágerben felületes volt a foglyok nyilvántartása, emiatt nem találtak semmilyen összesítő statisztikát a táborban járt foglyokról. Spiroiu egy 1945. október 18-i összeírást idézve arról számolt be, hogy az ún. nyugati hadjárat idején a földvári táborban 1450 német hadifogoly fordult meg, „*a többi fogoly kategóriáról nem készült hasonló összeírás*”. A legtöbb foglyot – szám szerint 1871-et – 1945 márciusában jegyezték Földváron. Ugyanakkor levéltári forrásokra hivatkozva Spiroiu tábornok közölte, hogy 1944 októbere és 1945 júliusa között 298 fogoly halt meg a táborban pusztító kiütéses tifuszciklus idején. A földvári fogolylétszám ennél valószínűleg nagyobb volt, hiszen a lágerből szabadultak között volt, aki 8000 fogolyról tett említést,⁵⁶ és volt olyan túlélő, aki 4500-ra tette csak az itt elhunytak számát.⁵⁷ A különféle romániai fogolytáborokban sínylődő foglyok névszeírásait, és egyben az első helyszíni beszámolókat közlő korabeli sajtótermékek közül a Marosvásárhelyen megjelenő Szabad Szó című napilap, 1945 februárjában a földvári haláltáborban sínylődő „*hatezer magyar hadifogoly és internált*” szörnyű sorsát tette szóvá.⁵⁸ A sepsiszentgyörgyi Dolgozók Szava című hetilap pedig a Földváron ártatlanul sínylődő 2500–3000, magyar, német, román, szerb és zsidó fogolyról tett említést.⁵⁹ A lap, egy kiszabadult fogoly elmondása alapján, arról számolt be, hogy Földváron 15 éves gyermekektől aggodig, minden korosztályból találhatók foglyok. Magyarország leg-távolabbi vidékeiről állandóan érkeztek az újabb és újabb fogolyszállítmányok,

⁵⁵ Spiroiu, Niculae tábornok, volt román honvédelmi miniszter 1993. június 15-i válaszlevele Kerekes Károly RMDSZ-es parlamenti képviselőnek a földvári láger 1944 októbere és 1945 júliusa közötti működésére vonatkozó beadványára. Egy fénymásolat a szerző tulajdonában.

⁵⁶ Nagy B. Imre (Szárarajta) földvári túlélő közlése a szerzővel: „*Amikor én onnan 1945 márciusában megszöktem, nyolcezer embert hagytam ott*”.

⁵⁷ Boros Ernő: „*Mindennap eljött a halál*”. *Szatmár megyeiek a földvári fogolytáborban*, Szatmár-németi, Szent-Györgyi Albert Társaság–EMKE Szatmár megyei szervezete, *Otthonom Szatmár megye* 15., 2002, 54.

⁵⁸ *Szabad Szó* (Marosvásárhely), 1945. február 22.

⁵⁹ *Dolgozók Szava* (Sepsiszentgyörgy), 1945. január 2.

emiatt a földvári tábor annyira túlszűfolt lett, hogy az internáltak egy részét átvezényelték a szomszédos román helységbe, Lügetre.⁶⁰ Itt azonban a rögtönzött deszkapriccs összeomlott az emberek súlya alatt, néhányan meghaltak, többen súlyos sérüléseket szenvedtek és meghaltak.⁶¹

A Niculae Spiroiu tábornok által idézett 1945. októberi forrás aligha tükrözi a földvári láger teljes, főleg a kezdeti működése alatti fogolylétszámot. Hiszen 1945 októberében ez a tábor már a bezárás előtt állt, és bizonyos, hogy befogadóképessége több ezresre volt tehető. Ezt mutatja, hogy Románia átállása napján, 1944. augusztus 23-án, a szovjetellenes háborúban (1941–1944) foglyul ejtett 5306 szovjet katonát tartottak nyilván Földváron.⁶²

A havasalföldi Focșani-ban működött ebben az időszakban kelet-európai egyik legnagyobb szovjet fogolytábor. Az NKVD 176. számú, 1944 és 1948 között működő gyűjtő-, illetve átmeneti lágerében német és magyar hadifoglyok és internált – otthonukból elhurcolt – civilek tízezreit tartották fogva. Itt válogatták őket, majd a munkaképeseket a Szovjetunió különféle kényszermunkatáborába irányították. Az egykori Román Fegyverszüneti Bizottság Putna (ma: Vrancea) megyei Albizottsága iratanyagában található jelentések szerint 1945 februárjában újabb 50 ezer, magyar és német fogoly érkezését várták Focșani-ba,⁶³ májusban pedig az itteni lágerben 35–40 ezer fő volt a magyar és a német foglyok létszáma.⁶⁴ A szovjet városparancsnokság 1945. május 30-án további 20 ezer fogoly elszállásolását kérte, ami nagyon nehéz helyzet elé állította a helyi román térparancsnokságot. Mint utóbbinak a Putna megyei Fegyverszüneti Albizottsághoz betervezett bizalmas jelentésében áll, *„valamennyi helyi laktanyát, katonai létesítményt elfoglaltak már a szovjet lágernek”*. Az érkező újabb 20 ezer foglyot pedig csak úgy lehetett volna elszállásolni, ha *„a város majdnem teljes lakosságát kilakoltatják, a település egyik felébe a szovjet alakulatokat és kórházakat, esetleg a román csapatokat is összezsúfolják, a másik felébe pedig az érkező 20 ezer foglyot*

⁶⁰ Lüget, a Brassó megyei, Szászmagyaróros (szászul: Nussbach) községhez tartozó falu, román neve: Arini. A 2. számú barcaföldvári fogolytábor melléktábor működött ebben a faluban. A helység (tábor) neve magyar levéltári forrásokban is román néven fordul elő a legtöbbször.

⁶¹ Incze Imre (Százajta, Köpec) túlélő közlése a szerzővel: *„Az emeles pricc olyan jó ötven méter hosszú volt, egyszer a sok ember súlya alatt megingott, összedőlt, s akik alul voltak, azokat odanyomta. Sokan meghaltak, megfélészegedtek...”* Bővebben I. Benkő Levente: *Fogolykönyv*, Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press, 1999, 192–197.

⁶² Popa, Vasile: *Prizonierii sovietici în România (1941–1944)*, http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf, 2017. január 15.

⁶³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vrancea, fond nr. 127, Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului (a továbbiakban: SJANVn, CRPAA). Delegația CRPAA a Județului Putna, inv. nr. 238, dos. nr. 12/1945, 40.

⁶⁴ Uo. dosar nr. 12/1945, 52.

*helyezik el.*⁶⁵ A város lakossága 1930-ban 32 481, 1948-ban 27 960 fő volt,⁶⁶ a focșani-i szovjet lágerrendszer⁶⁷ a város déli részén, többnyire a korábbi katonai létesítményekben (barakkok, raktárak stb.) alakították ki.

Kétségtől, Focșani-ból ennél sokszorta több foglyot irányítottak a Szovjetunióba. A helyi vasútállomásnak a román–szovjet Fegyverszüneti Bizottság egykori Putna megyei testületéhez beterjesztett jelentései szerint ugyanis csak 1945 első felében összesen 3835, foglyokkal megrakott vasúti kocsi érkezett a városba Kürtös, Debrecen, Érmihályfalva, Biharpüspöki, Zsombolya, Lugos, Brassó irányából.⁶⁸ Mint látszik, a legtöbb szerelvény a trianoni Magyarország felől érkezett, de a romániai legfőbb gócpontok felől is jöttek fogolyszállítmányok. Óvatos becslések szerint is csak 1945 első felében – nagyrészt az európai háború befejezése után(!) – legalább 270–380 ezer fogoly érkezett Focșani-ba. Szintén a helyi vasútállomás korabeli jelentései szerint, csak 1945. április 1. és június 12. között összesen 534 vasúti kocsi indult Focșani-ból a Szovjetunió felé foglyokkal,⁶⁹ ami óvatos becslések szerint is legalább 37–50 ezer személyt jelent. Az 1944. augusztus 23. és 1945 eleje, valamint az 1945 nyarat követő időszakból még nem kerültek elő a Focșani-ba érkező, illetve innen a Szovjetunióba irányított fogolylétszámmal kapcsolatos források. Nehezíti a kutatást, hogy egyrészt távozáskor a szovjet katonai hatóságok magukkal vitték a láger iratanyagát, másrészt pedig – mint láttuk Barcaföldvár esetében – a focșani-i szovjet táborban sem vezettek fogolynévsort.⁷⁰

Életkörülmények a lágerekben

A foglyok számára általában sehol sem biztosították a szabályokban előírt feltételeket és körülményeket. A tg. jiu-i lágerkörülményeket érzékelteti a korábban idézett Zippel-naplónak egy részlete, miszerint „*irigyeljük a koldust*” és „*pajtáknak, ólnak beillő férges barakkban*” laknak az emberek, így hát nem csoda, hogy a fertőtlenítő mellett valóságos ruhahegy tornyosul „*tettes rongyokból*”. A Zippel-napló feljegyzései a tömeges elhalálások voltát is megörökíti: „*[...] temetői munkára szolt a parancs [...]* önként jelentkezett sírásónak a tanár, a pék, a postainspek-

⁶⁵ Uo. dosar nr. 15/1945, 3.

⁶⁶ <http://www.ziaruldevrancea.ro/actualitatea/1588824554-populatia-orasului-focsani-de-a-lungul-timpului-de-ce-nu-suntem-mai-multi-in-prezent.html>, 2017. január 17.

⁶⁷ A Román Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei Albizottsága irataiban legtöbbször a Focșani-ban működő „*lágerek*” többes számban olvasható. Fogvatartási helyek voltak iskolaépületekben, volt katonai létesítményekben stb., ami valószínűsíti, hogy a város területén több részből álló, összefüggő táborrendszert hoztak létre a szovjetek.

⁶⁸ SJANVn, CRPAA, dosar nr. 4/1945, 76–81., 176–178.; dosar nr. 5/1945, 23–26.

⁶⁹ Uo. dosar nr. 4/1945, 82–94., 173–175.; dosar nr. 5/1945, 27–31.

⁷⁰ Uo. dosar nr. 12, 160.

tor [...] és ásta és csákányolta kemény munkával a temetői talajt, és nyitotta meg – ismeretlen halottnak – az örökkévalóság kapuját. [...] És arat a kaszás mindenfelé, fel nem tartóztatható munkával, amint az Idő szekere sem ismer akadályt. Itt fog és megállít a drótsövény, s a nagy Kaszás nem ismer akadályt. Drótakadályt sem! Belekapott a drótsövények mögé, és most már egyre gyakrabban kap bele. Leszedte azt a társunkat is, aki szemben velünk, az emeleti priccsek során annyit szenvedett.”⁷¹

Ennél is embertelenebben voltak a körülmények a földvári fogolytáborban. A közvélemény a hozzátartozók elbeszéléseiből ismerkedhetett meg a földvári lágerrel. Egy – a Földvára hurcolt édesapját 1945 februárjában kereső – asszonyka, Földvarról hazatérve a korabeli sajtóban számolt be a látottakról. Elmondása szerint nagy kiterjedésű területen földbevájt, fűtetlen lyukakban tartották fogva az embereket, akik halásápadt arcukkal inkább síri alakokra emlékeztettek. A napi élelem reggel két deciliter meleg vízből, délben négy deciliter burgonyalevesből, azaz sárga léből állt, amelyben alig úszkált néhány szem burgonya, a napi élelemhez tartozott még öt deka kenyér. A szemtanú 20–25-re tette a naponta elhunytak számát, akiket a keményre fagyott föld miatt nem tudtak azonnal eltemetni, így előfordult, hogy a halottak sokszor napokig temetetlenül heverték.⁷²

A foglyok kicsempészett levelek, pontosabban cédulákra írt üzenetek révén kértek segítséget a külvilágtól. A környékbeli falvak – elsősorban Hídvég – lakossága segített lehetőségeihez mérten. A parancsnokkal – egy román őrnaggal – is tárgyaló szemtanú szerint a kiutalt élelmiszer elfogyott, a kormánytól pedig nem tudtak megfelelő ellátást szerezni.⁷³ A körülményekre jellemző, hogy az 1945 februárjában Földváron fogva tartott 6000 fogoly fele beteg volt, ebben az időszakban naponta 20–25 elhunytat temettek.⁷⁴

1945. február végén már haláltáborként emlegették a földvári lágert. A sajtóban napvilágot látott három levél, amelyekből kiderült, hogy a táborparancsnokság nem adja át a foglyoknak a hozzátartozók által hozott csomagokat. A hozzátartozók – az örök tilalma ellenére – kerülő utakon mégis megközelítették a temetőt, ahol a foglyok elhunyt társaik sírjait ásták, itt lopva szót tudtak váltani rokonaikkal és át tudták adni a csomagokat. A gödröket a végelgyengülés határán levő foglyokkal ásatták, de a tanúvallomásokból kiderül, hogy „ezek nem képesek annyi sírt ásni, amelyekbe a naponta elhalt foglyokat el tudják temetni”. „A foglyok nagyon kérték, hogy intézzünk valamit ügyükben, mert ha nem, valamennyien ott pusztulnak el. Ma délelőtt is 15 társukat temették el. [...] Azt is elmondták a foglyok, hogy a még a táborban levő újabb 30 halottat nem tudják eltemetni, mert nem győznek elég sírt ásni. A ma megásott öt sírba csak 15 holttestet tudtak temetni” –

⁷¹ Zippel Ferenc temescsákovai iskolaigazgató–tanító jegyzetei. A valószínűleg hiányos dokumentum eredetijét örököse őrzi Sepsiszentgyörgyön, egy fénymásolat a szerző tulajdonában.

⁷² Szabad Szó, 1945. február 22.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

számoltak be a szemtanúk. Az elmondottakból kiderül az is, hogy egy sírba 3–4 halottat tettek, de csak egy keresztet állítottak föléjük. Egy másik szemtanú arról számolt be, hogy karácsonykor fia két sáros krumplit kapott, és amikor újabb ketőt szerzett, az örök rettenetesen elverték. Mindhárom levélíró megerősíti, hogy aki áttért az ortodox vallásra, illetve aki bizonyítani tudja román származását, azt szabadon engedik.⁷⁵ Ezt több túlélő is megerősíti.

Eddig előkerült adatok alapján összesen közel négyszázra tehető a barcaföldvári, lügeti és brassói lágerekben elhunytak száma. Ez aligha fedti a valóságot, hiszen ha elfogadjuk, hogy az 1945 februárjában és márciusában pusztító tífusz- és vérhas-járvány idején – miként azt a korabeli sajtóban beszámoló tanúk és a túlélők is állították – valóban 20–25 elhunyt foglyot temettek naponta, akkor az áldozatok száma jóval meghaladja a négyszázat.⁷⁶ Eddigi kutatásaim nyomán biztosan állítható, hogy csak a földvári láger lügeti melléktábora határában 74 sírban temettek el foglyokat.⁷⁷

Kísérletek a foglyok segélyezésére és kiszabadítására

Noha a dél-erdélyi internálások már 1944 augusztusában, az észak-erdélyi elhurcolások pedig szeptemberben-októberben megkezdődtek, és nagyrészt le is zajlottak, a korabeli, kivétel nélkül kommunista irányítás, illetve befolyás alatt álló romániai magyar sajtó sokáig hallgatott a történekről. A „*fasizmus elleni harc hevében*” a magyar civilek tömeges meg- és elhurcolása sokáig semmilyen nyilvánosságot nem kapott. Eleinte a romániai magyarság érdekképviselőjét kiszajátító, kommunisták irányítása alatt álló Magyar Népi Szövetség (a továbbiakban: MNSZ) is hallgatott és sajtója révén csak akkor tette szóvá az internálások magyarellenes voltát, amikor 1944–1945 telén a lágerekben pusztító járványok során százával, de lehet, hogy ezrével haltak meg hadifoglyok és internált polgári személyek, amit már nem lehetett elhallgatni. Addig az Észak- és Dél-Erdélyből elhurcoltak ügyében a hozzátartozók fogalmazták meg elsőként panaszukat. Rajtuk kívül sokáig más alig hallatta a szavát a foglyok érdekében. Az MNSZ még 1944 decemberében sem nagyon akart, vagy tudott szembenézni a tényállással. Kurkó Gyárfás elnök például egy csikszeredai népgyűlésen a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény

⁷⁵ *Világosság*, 1945. március 1.

⁷⁶ Nagy B. Imre (Szárarajta) túlélő közlése a szerzőnek: „*En magam vettem részt sírgödörásként legalább tíz olyan temetésen, amelyeken semmit sem írtak fel arról, hogy kik a halottak. Ástunk egy-egy három méter széles, ugyanolyan hosszú és három méter mély gödröt, leraktunk az aljába egy rend meztelenre vetkőztetett foglyot, ezekre keresztbe tettük a másik rendet, és így tovább, amíg a sírgödör megtelt. Utána elföldeltük, s ennyi volt az egész. Tizenkét-tizenöt holttestet tettünk egy-egy ilyen gödörbe. De ott nem volt sem pap, sem írás, semmi, azt sem tudtuk, hogy kiket temettünk így el.*”

⁷⁷ Arhiva Ministerului Apărării Naționale, UM 02405 Pitești, fond nr. 5435, dosar nr. 795, sz. n.

„valamennyi rendelkezésének lelkiismeretes betartására” buzdította a jelenlevőket,⁷⁸ tökéletes összhangban az akkor még miniszterelnök-helyettes Petru Grozával, aki azt hangoztatta, hogy „szigorúan végrehajtjuk a fegyverszüneti feltételeket”.⁷⁹ Az MNSZ elnöke ugyan kijelentette, hogy a román hatóságok „veszedelmes fasiszták” megbélyegzéssel demokrata székelyeket hurcoltak el, de hozzátette: „a székelység kötelessége, hogy az itthon maradt fasiszta elemeket [...] ezekért a becsületes emberekért szolgálta ki”.⁸⁰ Kurkó – legalábbis a korabeli tudósításban idézett álláspontja szerint – megkerülte a lényegét, miszerint az embereket azért hurcolták el, mert magyarok. Másfelől mondhatni kiszolgáltatta a román hatóságoknak azokat a magyarokat, akikre rá lehetett fogni, hogy fasiszták. Pedig a marosvásárhelyi Szabad Szó világosan fogalmazott, amikor jóval a csíkszeredai népgyűlés előtt azt írta: „[...] védtelen emberek; magyarok, gyermekek, öregek seregét minden jogalap nélkül kikergették békés otthonukból, a darabka földről, ahol évszázadokon át éltek, s elhurcolták messze idegenbe, hogy méltóképpen feltehessék bosszújuk fekete »i« betűjére a pontot. Ezek az elhurcolt szerencsétlenek épp oly kevésbé voltak a véres háború okozói, mint az a sok százezernyi román dolgozó, földműves és munkás, ki egyik napról a másikra tengette életét”.⁸¹ Hiszen kit lehetett volna internálni olyan körülmények között, hogy a magyar közigazgatás 1944 szeptemberében Észak-Erdélyből kivonult, és a kiűritési parancs miatt távozni kényszerülők mellett „elmenekült mindenki, akit a fasiszta propaganda megfertőzött”⁸²?

A „hivatalos” romániai magyar érdekképviselőtététovasága és tétlensége láttán az elhurcoltak családtagjai, hozzátartozói a nem kevésbé baloldali beállítottságú lapokhoz fordultak segítségért. Eleinte itt sem jártak sikerrel, sőt az MNSZ kolozsvári lapja, a Világosság asszonyok és édesanyák egy csoportjának válaszolva „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiak”-ként említette a szovjetek által elhurcolt 3000–5000 kolozsvári magyar polgári személyt.⁸³ Az asszonyok nem hagyták annyiban és 1945. március 2-i keltezésű levelükben Vásárhelyi János erdélyi református püspökhöz fordultak. Mint írták, „az összes kolozsvári magyar nők nevében, síró és kétségbeesett magyar anyák, hitvesek és elárvult gyermekek nevében fordulunk nagyméltóságodhoz segélyért, oltalomért és pártfogásért azoknak a szerencsétlen elhurcolt magyar emberekért, kiket minden ok nélkül ártatlanul elraboltak családjukból, otthonukból, hogy kegyetlenül kínozzák és halálba vigyék őket. A mi fájó lelkünk, szívünk régóta megérezte és tudja, hogy minő sorsban szenvednek a szerencsétlenek, de ha sírva, jajgatva, kétségbeesve valahol felszólaltunk érdekükben, vagy panaszkodtunk, elhallgattattak bennünket azzal, hogy: »nincsenek rossz

⁷⁸ Népi Egység, 1944. december 5.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Szabad Szó, 1944. november 30.

⁸² Népi Egység, 1944. december 10.

⁸³ Világosság, 1944. november 23.

sorsban, vagy pedig jönnek már haza stb.«.” Arra kérték tehát Vásárhelyi Jánost, hogy „szóljon fel a magyar [sic!]⁸⁴ kormányánál, hogy intézkedjenek, tegyenek valami lépéseket, és hozzák haza azokat a szerencsétlen, elhurcolt magyar embereket, kik a foksányi és a többi táborokban szenvednek”.⁸⁵ 1945. április 4-én kelt válaszában Vásárhelyi János jelezte, hogy a levélben írt kérdésben annak idején felszólalt, és „Groza miniszterelnök úr ígéretet tett, hogy a kérdést mivel kezébe vette, intézkedik az elhurcolt lelkészek szabadon bocsátása érdekében. (...) A szóban forgó kérdésben legközelebbi alkalommal ismét lépéseket teszek, hivatkozással a fent említett ígéretre. (...) Sajnos, én többet nem tudok tenni, de amit lehet, azt ezután is megteszem.”⁸⁶

Ugyanebben az időszakban, március 22-én, a dél-erdélyi református anyák és feleségek nevében özv. Szakáts Józsefné volt kolozsvári tanítónő fordult levélben Vásárhelyi püspökhöz. Mint írta, „a dél-erdélyi ref. lelkészeket 1944. aug. hóban internálták, jelenleg a Târgu Jiu-i táborban sínylődnek. (...) Könyörgünk, szabadítsa meg az egyház szolgálait (köztük van az én fiam is), akik ártatlanul szenvednek csak azért, mert magyarok.” A Groza-kormány ígéretére hivatkozva, kérte a püspököt: „emeljen szót a szerencsétlen papjai érdekében, hiszen a jó Isten és a Főtiszteletű Püspök úron kívül nincs senkink”.⁸⁷

Az idézett a levelek arra utalnak, hogy a szeretteiket kereső, az ő érdekükben megszólaló hozzátartozók aligha számíthattak a katonai és civil hatóságok támogatására, ezért keresték a megoldást az egyháznál. Olyan körülmények között tették ezt, hogy nem sokkal előtte, 1945 januárjában a Nicolae Rădescu vezette kormány miniszterelnök-helyettese, Petru Groza arról biztosította az erdélyi magyarságot: ha akarátának érvényt tud szerezni, a Románia területén működő lágerrek minden internáltja huszonnégy órán belül szabad lesz.⁸⁸ Februárban Gheorghe Vlădescu-Răcoasa nemzetiségügyi miniszter a nemzeti kisebbségekkel, ezen belül a magyarsággal szembeni bánásmódot, valamint a munkatáborokat illetően úgy nyilatkozott, hogy az MNSZ képviselőivel táborról-táborra járva tájékozódik a tényállásról, és ahol jogtalanságot talál, ott helyrehozza azt, akiket pedig ok nélkül tartanak fogva, azokat szabadon bocsátja.⁸⁹

Vásárhelyi János válaszlevelében megfigyelhető, hogy a minden elhurcolt kiszabadítását kérő asszonyokhoz képest ő csak az internált lelkészek szabadon bocsátását említi. Ezt tette szóvá azon az 1945. március 13-i, Kolozsvárra kihelyezett kormányülésen, amelyen I. Mihály román király is részt vett, és amely aktus tulajdonképpen a román közigazgatás hivatalos visszatérését jelentette Észak-Erdélybe. Erre az alkalomra Vásárhelyi János is hivatalos volt. A királyt és a mi-

⁸⁴ A levélíró alighanem a hivatalát átvenni készülő új román kormányra gondolt.

⁸⁵ EREL, 147/1945.

⁸⁶ Uo. 187/1945.

⁸⁷ Uo. 1945., sz. n.

⁸⁸ Szabad Szó, 1945. január 4.

⁸⁹ Világosság, 1945. február 4.

niszterelnököt üdvözlő felszólalásában az Erdélyi Református Egyházkerület nevében kifejezte „*egyházunk híveinek, papjainak, tanárainak hódolatát, bizalmát és lojalitását Felseged felkent személyével, az ország kormányával, a nagy szövetséges hatalmakkal szemben*”. Mint fogalmazott, „*buzgón imádkoztunk azért, hogy Isten oltalma vegye körül Felsegedet és segítse meg a magas kormányt, hogy itt ezen a földön az itt élő népek és nemzetek javára a nyugodt, békés, harmonikus együttműködést biztosítsák azon nagylelkű célok szerint, amelyeket az itt élő népek számára a társult hatalmak kijelöltek. (...) Ezzel a szeretettel kívánja szolgálni egyházunk királyi Felsegedet, az ország javát, a népek közötti békét, az emberiség előhaladását, Isten dicsőségét. Amidőn egyházunk nevében kifejezem ezt az elhatározásunkat, Felsegednek és kormányának jóságos oltalmába ajánlom templomainkat, iskoláinkat, papjainkat, híveinket. Éljen a Király! Éljen a Kormány! Isten segedelme legyen országunkkal, hatalmas szövetségeseinkkel, hogy megteremtsek a béke áldott életét a szenvedő világ számára.*”⁹⁰ Vásárhelyi püspök azzal fordult Grozához és minisztereihez: „*Engedjék meg, hogy ezúttal csak annyit kérhessünk, szíveskedjenek intézkedni, hogy azok a lelkészek és oktatók, akiket magyarságuk miatt internáltak, és más bűn nem írható a terhükre, visszatérhessenek parókiájukra és iskoláikba. Az internáltak szabadon bocsátásával a magyar családok – feleségek, édesanyák és gyermekek – is ugyanolyan boldogok lesznek, mint amennyire ma örvend a román nemzet.*” Az egyenes választ megkerülve, Groza a magyar lelkészekre és tanítókra utalva azt mondta, „*beiktatásunk pillanatában ígéretet tettünk arra, hogy senki nem maradhat lágerben politikai meggyőződése miatt, s hogy azonnali intézkedéseket hozunk kiszabadításuk érdekében.*”⁹¹

Vásárhelyi János hódolatát és lojalitását fejezte ki mind a román király, mind a Groza-kormány iránt. Utóbbiba vetett bizalmáról Révész Imre tiszántúli református püspököt is tájékoztatta, amikor 1945. március 15-i levelében azt írta, hogy „*az ország kormányának miniszterelnöke komoly nyilatkozatot tett a román-magyar megbékélés szellemében, ami reményt ad arra, hogy egyházunk munkáját áldásosan tudjuk tovább folytatni.*”⁹² E bizakodás nem hozta meg a várt eredményt, az elhurcolt lelkészek és összességében az internált, fogva tartott emberek továbbra is a lágerekben maradtak, amihez hozzájárult, hogy a szovjet csapatok jelenléte ebben a kérdéskörben eleve szűk mozgásteret biztosított a román hatóságok számára. Vásárhelyi János püspök és összességében az egyházi vezetés sem lehetett könnyű helyzetben, hiszen miközben a lakosság részéről érkeztek

⁹⁰ EREL, 148/1945.

⁹¹ Az 1945. március 13-án, Kolozsváron tartott rendkívüli minisztertanács jegyzőkönyve, ANICB, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 3/1945, 127–153. Közli Nastasă, Lucian – Andreescu, Andreea – Varga Andrea (szerk.): *Minorități etnocolturale, Mărturii documentare, maghiarii din România (1945–1955)*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnocolturale, *Diversitate etnocolturale în România*, 2002, 76.

⁹² EREL 144/1945.

a segélykérő jelzések, számukra is szűkös volt a cselekvés eszköztára. Ilyen körülmények ismeretében értelmezendő, hogy Vásárhelyi János püspöki – eddig feltárt – levelezésének diskurzusából hiányzik a tömegesen elhurcoltak szabadon bocsátásának fogalma és gondolata. A püspök például egy keltezés nélküli, valószínűsíthetően 1945 tavaszán szerkesztett beadvánnyal fordult Petru Groza miniszterelnökhöz, a Református Egyház legégetőbb gondjaként a lelkészek, az özvegy lelkészfeleségek és árva lelkészgyermekek nyugdíját, segélyezését említve. Mint írta, 1945 januárjától a jogosultak – 70 lelkész, 150 özvegy lelkészfeleség és 140 árva lelkészgyermek – egyetlen vasat sem kaptak, miután a magyar adminisztráció alatt az érintettek nem a magyar államtól, hanem a budapesti székhelyű egyházi központtól kapták juttatásaikat, és értelemszerűen az új helyzetben ez nem válik lehetővé. Ugyanakkor Vásárhelyi püspök a dél-erdélyi református felekezeti, pénztelen iskolák, tanárok és tanítók számára kért állami támogatást. Emlékeztette a miniszterelnököt, hogy átadott már neki kolozsvári találkozásukkor – a március 13-i kormányülés és fogadás alkalmával – e tárgyban egy közös, Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök által is aláírt beadványt. Ellenben Vásárhelyi János levelében utalás sincs az otthonaikból elhurcolt lelkészek és hívek ügyére.⁹³ Egy 1945. május 22-i keltezésű, szintén Groza miniszterelnökhöz intézett másik beadványban Vásárhelyi János az Észak-Erdélyi Református Egyházkerület (egyházrész) internált főgondnoka, az idős és szívbeteg Bethlen Bálint szabadon bocsátását kérte, de ezúttal sem tette szóvá az elhurcolt lelkészek és hívek ügyét.⁹⁴ A Minisztertanács elnöksége nevében Mircea Meteș kabinetigazgató május 29-i keltezésű válaszában arról értesítette Vásárhelyi Jánost, hogy a Bethlen Bálint szabadon bocsátása ügyében benyújtott kérelmet kedvező elbírálás végett a Belügyminisztériumba a lelkészek és özvegy lelkészfeleségek, valamint árva lelkészgyermekek nyugdíja-segélyezése ügyében benyújtott kérelmet pedig ugyancsak kedvező elbírálás érdekében a vallásügyi kultuszminisztériumba továbbították.⁹⁵ E válaszok ismeretében valószínűsíthető, hogy a román kormányzat valamilyen formában csak reagált volna az elhurcoltak ügyére vonatkozóan, ha ez a kérdéskör a beadványokban szerepel.

Mindenesetre ilyen körülmények között Vásárhelyi János legfeljebb annyit tehetett, hogy a hozzá eljutott segélykérő leveleket az érintettekhez továbbította. Például 1945. május 13-án Nagy Ernő hadapród őrmester, református igazgatótanító a vonatból kidobott, és egy vasúti alkalmazott révén Vásárhelyihez eljutott cédulán üzente, hogy *„Méltóságos Püspök Úr! Orosz hadifogolyként megyek itt keresztül. Arra kérem Püspök Urat, legyen szíves feleségemet értesíteni, hogy élek. Címe: Nagy Ernőné ref. tanítónő Iregszemcse, Tolna m. Szívességét hálásan*

---

⁹³ Uo. 323/1945.

⁹⁴ Uo. 323/1945.

⁹⁵ Uo. 396/1945.

köszönöm. Kaszner László *balatonújhelyi lakos is velem van. Ezt is feleségemnek kérem megírni. Nagy Ernő.*⁹⁶ A pozsonyi fogolytáborból május 17-én – Románián keresztül – a Szovjetunióba indított, Szálasi oldalán harcolni nem akaró magyar hadifogoly tisztek 172 fős csoportja dobott ki üzenetet Kolozsváron, vagy a közelében, arra kérve a megtalálót, hogy a névsort több példányban lemásolva juttassa el az amerikai, az angol, a svéd, a magyar követségeknek vagy konzulátusoknak, Budapestre, a Honvédelmi Minisztériumba, valamint a római katolikus és a református püspökségre. A felsorolt 172 tiszt és altiszt zöme magyarországi, de találunk köztük felvidéki és 20 erdélyi személyt is. A névsoron két egymástól egyértelműen eltérő kézírás és írószer – töltőtoll, illetve ceruza – különböztethető meg, amiből valószínűsíthető, hogy útközben egyik vasúti kocsiból a másikba adták a papiroost. A segélykérő levélben az is szerepel, hogy szintén a pozsonyi lágerből „több szállítmánnyal 12 000 fő (tizenkettőezer) magyar legénység is kiszállít[tat]ott Oroszországba.” A névsor gépelt másolatát a kolozsvári református püspökség 1945. június 1-jei keltezéssel a budapesti Egyetemes Konvent elnökségéhez továbbította, az erdélyi tisztek esetében pedig az illetékes lelkészi hivatalok által értesítették a hozzátartozókat.⁹⁷ Ugyanígy járt el Vásárhelyi püspök azzal a levéllel is, amelyet szintén 1945 májusában egy Kolozsváron átmenő fogolyszállítmányból Kovács András nagybózsvai (Abaúj megye) fogoly dobott ki, egyenesen a püspöknek címezve. „Állítólag Oroszországba visznek dolgozni, hogy meddig leszünk ott, nem tudjuk, de mindenesetre igen megnyugodnának az otthoniak, ha tudnák, hova lettünk” – írta május 20-i keltezésű rövid üzenetében, megjegyezve, hogy Bózsváról nyolcukat viszik, vele van még Tilimon István, Balla János, Matusz Gyula, Iván János, Kovács János, Palágyi Aladár és Palágyi László is. Vásárhelyi János 1945. június 19-én továbbította a levél gépelt szövegét, valamint a foglyok névsorát Nagybózsvára, arra kérve az ottani lelkészt, értesítse a hozzátartozókat.⁹⁸

A Focșani-on keresztül a Szovjetunióba még el nem hurcolt, tehát még Románia területén fogva tartott foglyok kiszabadítása, illetve szenvedéseik enyhítése ügyében sokat nyomott a latban a Maros-Torda megyei magyarság kiállása. A sajtó útján, a nagy nyilvánosság előtt követelték, hogy engedjék vissza az elhurcoltakat, a védtelen és kiszolgáltatott magyarok egész seregét, akiket az Észak-Erdélybe berendezkedő új hatalom hurcolt internáló táborokba.⁹⁹ Emellett Marosvásárhelyről hivatalos küldöttséget menesztettek Bukarestbe, ahol az internáltak ügyében a Belügyminisztériumban legalább annyit értek, hogy a Tg. Jiuban fogva tartottak közül 28, Maros-Torda megyei gyermeket néhány napon belül szabadon

⁹⁶ Uo. 295/1945.

⁹⁷ Uo. 343/1945.

⁹⁸ Uo. 404/1945.

⁹⁹ *Szabad Szó*, 1944. november 30.

bocsátottak, és ígéretet kaptak arra, hogy a többi internáltat is szabadon engedik.¹⁰⁰ A küldöttség tagja, Remus Pop ügyvéd beszámolt arról, hogy Bukarestben a Maros-Torda megyéből internált 450 gyermeknek és hozzátartozóiknak a szabadon bocsátását sürgették, s hogy Galacról és Tg. Jiuból 300 gyermeket engedtek el a Belügyminisztériumnak azon rendelete alapján, amely a nem harc vagy menekülés közben elfogott emberek szabadon bocsátását szabályozza. Remus Pop bukaresti ígéretnek alapján ugyanakkor azt mondta: a belügyi tárca a katonaszökevényeket is elengedi.¹⁰¹ Merthogy az is kiszivárgott: tekintettel arra, hogy az internáltak 70–80 százaléka a magyar hadseregből megszökött férfiakból került ki, a Belügyminisztérium a fegyverszüneti (szovjet–román) vegyes bizottsághoz fordult a kérdés tisztázása ügyében. Az pedig azt válaszolta: a magyar haderőből megszököttek nem tekintendők hadifoglyoknak.¹⁰²

Közben az MNSZ álláspontja is tisztázódni látszott. Az 1944. december 17-i, bukaresti nagygyűlésén felszólalók ugyanis már félreérthetetlenül hangoztatták, hogy „*a fasiszta csendőrök a székely nép legjobbjait, a demokratákat nyilasoknak nyilvánították, és elhurcolták*”, kérték tehát az illetékeseket, hogy járjanak közben az elhurcoltak, megkínzottak szabadon bocsátása érdekében. Czikó Nándor, a Szövetség bukaresti szervezetének elnöke kénytelen volt kijelenteni, hogy „*az internáló táborokban néhány száz valódi fasiszta*¹⁰³ *mellett a román állampolgárságú magyar munkások és földművelők ezrei sínylődnek.*”¹⁰⁴ Az MNSZ viszont így is csak 1945 februárjában tette meg az első határozott lépést az elhurcoltak szabadon bocsátásáért, amikor a Nicolae Rădescu miniszterelnökhöz és az Országos Demokrata Arcvonalhoz küldött táviratban a romániai lágerek ügyében leszögezték: „*E táborokban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek.*”¹⁰⁵

A körülmények ismeretében a marosvásárhelyi Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt felhívással fordult a lakossághoz a Barcaföldváron sínylődő internáltak segélyezésére. Elsősorban élelmet, ruhát és pénzt kértek a foglyok számára, hogy a lehető leghamarabb enyhítsenek a fogvatartottak szenvedésein.¹⁰⁶ Huszonnégy óra alatt teherautónyi élelmet és ruhát gyűjtöttek össze, amit 1945. február 24-én vittek el Földvárra.¹⁰⁷ Mindezek nyomán – mondhatni egész Erdélyre kiterjedt –

¹⁰⁰ Uo., 1944. december 5, 7, 13. Erről a Szabad Szó alapján 1944. december 17-én a *Világosság* is beszámolt.

¹⁰¹ *Szabad Szó*, 1944. december 13. Az információt a Szabad Szó alapján 1944. december 19-i számában a *Világosság* is közölte.

¹⁰² *Szabad Szó*, 1944. december 13.

¹⁰³ Ekkor a „*fasiszta*” jelző kommunista szitokszó volt, nem feltétlenül volt valódi tartalom is mögötte.

¹⁰⁴ *Népi Egység*, 1944. december 24.

¹⁰⁵ *Szabad Szó*, 1945. február 21.

¹⁰⁶ *Szabad Szó*, 1945. február 23. és február 24.

¹⁰⁷ Uo., 1945. március 1. A második szállítmányt dr. Kovács Elek, a Közegészségügyi Állomás vezetője, a Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt képviselőiben pedig a több túlélő által is em-

a foglyok életének mentésére, a családtagok révén már korábban elindult lakossági segélyakció, amelyben mindenekelőtt a hídvégi magyarok jeleskedtek. Különösen Földvár kapott nagy hangsúlyt az életmentés során. A hídvégi magyarok otthonukban szállásolták el a szomszédos Földváron fogva tartott hozzátartozóikat keresőket, így például a Szilágyságból, Biharból és Szatmárból érkezőket, akiknek lehetőséget teremtettek, hogy ételt főzzenek az éhezők számára. A Földvárral szomszédos Krizba falu evangélikus gyülekezetének akkori lelkésze, Máthé János hídvégi református kollégájának, Lőrinczi Árpádnak a felhívására 1945 januárjában gyűjtést szervezett a faluban. Az asszonyok ételt főztek, amelyet az összegyűjtött ruhaneművel együtt szekerekkel szállították Földvárra, ahol azonban az őrség nem engedte be a segíteni szándékozókat. A szállítmány így a szintén sanyarú sorban sínylődő lügeti foglyokhoz került.

A foglyok segélyezésére a Marosi Református Egyházmegye ún. utazó lelkészi állás létrehozását kezdeményezte. A lelkészi értekezlet 1945. május 17-i közgyűlésén Kovács Kálmán egyházmegyei jegyző javasolta: „*a hatalmas orosz birodalom területén elzárt*” magyar foglyok gondozására hozzanak létre egy „*utazó titkári (lelkészi)*” állást, hogy „*ezáltal is mutassa meg egyházunk testvéri szeretetét úgy a fogságban sínylődők, valamint a hozzájuk tartozók iránt*”. Az értekezlet általános helyesléssel fogadta el az indítványt, és felkérte Vásárhelyi János püspököt, hasson oda, hogy a református hadifogoly-gondozó, utazó lelkészi állást sürgősen szervezzék meg, erre az állásra szláv nyelvet ismerő lelkészt alkalmazzanak. Az állás költségeinek fedezésére pedig kérték, hogy a püspök adjon ki felhívást közadakozásra.¹⁰⁸ A lelkészi értekezlet május 17-i határozatát az egyházmegyei tanács június 7-i ülésén megerősítette, következőképpen minderről Farkas Jenő udvarfalvi lelkész, esperes június 8-án értesítette Vásárhelyi Jánost, kérve őt, hogy „*az ügyet méltóztasson tanulmányozás tárgyává tenni, és ha lesz rá lehetőség, ezen valóban nagy hézagot pótló intézményt megvalósítani*.”¹⁰⁹ Június 19-i válaszlevelében Vásárhelyi püspök „*nagy megértéssel*” vette tudomásul a kezdeményezést, amelyről – mint írta – a szomszédos egyházmegyéket is tájékoztatni fogja. Egyben jelezte, hogy maga is szeretné, ha sikerülne beindítani ezt a munkát, de mivel a püspökségnek erre nincs anyagi fedezete, a terv úgy valósítható meg, ha „*az egyházmegye vagy a lelkészértekezlet (...) anyagi fedezetről gondoskodik*”.¹¹⁰

Mindezzel párhuzamosan a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselete is folytatta 1945 tavaszán a még Romániában levő foglyok felkutatását. Egy 1945. április 19-i összeírás szerint az aradi lágerben 11 magyarországi sebesült

---

legetett „*grófné*”, Bissingen Erzsébet asszony, valamint Józsa Jenő, Barabás Imre, Szabó Zoltán orvostanhallgató, Postás Sándorné és Kopacz Géza vitte el Földvárra.

¹⁰⁸ EREL, 405/1945.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

fogoly volt¹¹¹, egy május 18-i jegyzék pedig a temesvári (Fratélia) lágerben fogva tartott 132 magyar fogoly nevét és adatait tartalmazza.¹¹² Míg az Aradon fogva tartottak mindegyike katona volt, addig a Temesváron levők közül volt 65 polgári személy, 67 pedig katona. Ebben az időszakban a román hatóságok hajlandóak voltak kicserélni a rabokat Magyarországon fogva tartott román állampolgárságú foglyokkal. Ekkor a ceglédi kórházban közel 100, az orosháziban közel 30, Szentesen közel 15, Egerben 2, Szegeden pedig közel 100 sebesült romániai civilt és katonát ápoltak, akiknek kicserélésére a Honvédelmi Minisztérium a magyar és a román kormány közötti egyeztetésre várt.¹¹³ Május 14-én, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a két országban működő képviselője jelenlétében, Magyarország átvette Romániától a bárbátești-i 3. számú fogolytáborból azt az 56 magyar hadifoglyot, akikkel a magyar haderőt egészítették ki. A szabadulók között voltak anyaországiak, bihariak, szatmáriak, Kolozs, Udvarhely, Csík és Háromszék megyeiek is.¹¹⁴ A Magyar Vöröskereszt megbízottja 1945 júniusában meglátogatta a szovjetek által Arad környékére vezényelt magyar foglyokat. Megállapította: a Pankotán fogvatartott magyarok éheznek, és teljesen le vannak rongyolódva amiatt, hogy nem kapják meg a szovjet parancsnokság által részükre kiadandó élelmiszert, és a román katonai parancsnokság ráadásul fegyencruhába öltöztetve nehéz munkára kényszeríti őket. Hasonló sorsban osztozott a Borosjenőn fogva tartott 21 magyar fogoly is.¹¹⁵

Összegzés

A romániai magyarok és németek 1944. őszi tömeges internálása és elhurcolása, illetve későbbi szórványos hazaengedése/-térése az adott időszakban a két nemzetről kialakul képet, és az ebből eredő bánásmódot tükrözi. A korabeli román hatóságok részben önállóan, részben az 1944. szeptember 12-i szovjet–román fegyverszüneti megállapodásban vállalt kötelezettségekből eredően jártak el. A történetek kulcsmozzanatának bizonyult Románia 1944. augusztus 23-i átállása, de legfőképp a szóban forgó fegyverszüneti egyezmény sajátos értelmezése, vagyis az, ahogyan az akkori román hatóságok a szerződés egyértelműen állampolgársági jogállásra vonatkozó rendelkezését egyértelműen nemzeti hovatartozásra terjesztették ki. Az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás szándékos összemosásával terebélyesedett ki az internálás Erdély teljes magyar és német nemzetiségű őshonos lakosságát is érintő intézkedéssorozattá. Ennek nyomán kerültek – sok helyen

¹¹¹ HL, HM eln., 1945, 25738, 8.

¹¹² Uo., 4–7.

¹¹³ Uo., 1.

¹¹⁴ Uo. 1945, 25204, 2–4.

¹¹⁵ Uo. 1945, 29802, 1.

a szó legigazibb értelmében haláltáboroknak minősülő – internáló lágerekbe, onnan a szovjet GULAG–GUPVI lágerekbe-erdélyi magyarok és németek tízezrei. S mivel az elhurcolás csak a magyarokat és a németeket érintette, az intézkedés-sorozat akár egyfajta etnikai tisztogatásként is értelmezhető.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*, Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press, 1999.
- BENKŐ Levente–PAPP Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban I–II.*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, *Bibliotheca Transsylvanica*, 2007.
- BOROS Ernő: „Mindennap eljött a halál”. *Szatmár megyeiek a földvári fogolytáborban*, Szatmárnémeti, Szent-Györgyi Albert Társaság–EMKE Szatmár megyei szervezete, *Ott-honom Szatmár megye 15.*, 2002.
- CIUCEANU, Radu (szerk.): *Misiunile lui A. I. Vășinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice 1944–1946. (Documente secrete)*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1997.
- ISZLAMOV, T. M.–POKIVAJLOVA, T. A (szerk.): *Transzilvanszkij vaprosz. Vengero-rumiünszkij territorialnűj szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokuemntü*, Moszkva, 2000.
- KACSÓ Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések III.*, Bukarest, Kriterion, 1993.
- NAGY Mihály Zoltán: Válságos idők. A dél-erdélyi magyarok internálása és annak hatása a magyarság politikai önszerveződésére (1944. szeptember–1945. szeptember), in Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarelles atrocitásokról*, Újvidék, Atlantis, *A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság kiadványai*, 2004, 51–74.
- NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor (szerk.): *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*, Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Pro Print, *Források a romániai magyarság történetéhez*, 2004.
- Nastasă, Lucian–Andreescu, Andreea–Varga Andrea (szerk.): *Minorități etnoculturale, Mărturii documentare, maghiarii din România (1945–1955)*, Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, *Diversitate etnoculturală în România*, 2002.
- POPA, Vasile: *Prizonierii sovietici în România (1941–1944)*, http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf, 2017. január 15.
- ȘANDRU, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944–1945*, *Arhivele totalitarismului*, 1994/1–2, 7–21.
- SÁRÁNDI Tamás: *A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban 1944–1945*, *Pro Minoritate*, 2005. ősz, 120–122.

LEVENTE BENKŐ

Hungarians and Germans in captivity in Romania in 1944-1945

The first phase of the imprisonment of Hungarians in a broader sense was practically undertaken by the Romanian authority by its own will, since everything was done under their respective jurisdiction until the armistice agreement became signed between the Allied Forces (the Soviet Union) and Romania on the 12th of September, 1944. This was the international agreement that regulated the internment of the Hungarian and German soldiers, as well as the internment of the civilians of these nations.

The attitude of the Romanian people, of course, was partly aided by the image of Hungarians that was developed between the two world wars. After the Treaty of Trianon, most of the Hungarian communities living in Transylvania, Banat and Partium tried to reorganize themselves, in a political, cultural and economic sense, to prepare a national institutional network that can help the Hungarian community to remain intact. This, however, triggered suspicion and grudge among Romanians and the Romanian authorities, which increased significantly after the Second Vienna Award on the 30th August in 1940. The Romanian authorities began the internment process of Hungarian individuals already at that time.

The study, after the careful consideration of the sources and the legal documents regarding postwar internment operations in Romania, concludes that it was the nationality of individuals that – beside their citizenship – became the main reason for their deportation. While there were a plenty of people in Romania, like the State Minister of the Interior Ministry, general Gheorghe Liteanu, who tried to draw attention to the unlawful detentions, bringing up the actual contents of the armistice agreement in the argument, these attempts have proved futile. Regarding the internment camps, the Interior Ministry practically copied the regulations of the Antonescu regime from 1941, only leaving out the parts about the Jews and changing the name from “lager” to “center”, but without any alterations concerning the rules of keeping prisoners.

Besides drawing these conclusions, the paper also introduces the main grounds the internments were based on and presents many of the consequences of these events. The textual sources help us to imagine the actual Romanian concentration camps and the living conditions in these facilities. The only attempts to help the prisoners, or to free them, were those performed by relatives and individual persons. The Hungarian government remained silent, the letters cited frequently attest how little support one could expect from the military and civil authorities. This is how the role of the Christian Churches, and, for example, János Vásárhelyi, Transylvanian bishop of the Reformed Church, became important, because many of the relatives reached out to him and pleaded for intercession.

NAGY ALPÁR-CSABA, PHD

Nemzeti traumák – lokális emlékezet Kutatási összefoglaló¹

Bevezetés. A kutatás általános leírása

2012 áprilisában lehetőségem nyílt találkozni „Bapóka bácsival”, a 85 éves Bükkös János ajtoni lakossal. Találkozásunk elsődleges célja nem a második világháború eseményeinek felidézése volt, de az idős ember mély személyes érintettsége miatt rövidesen mégis arra terelődött a szó, és megtudtam: azon román állampolgárok közé tartozik, akiket 1944 őszén nemzetiségük miatt háborús bűnösök módjára hurcoltak lágerbe, ő pedig onnan kalandos úton szabadult, két hónap múlva. Ez a beszélgetés adta a 2012–2015 között három éven át végzett kutatás ötletét, tudniillik hogy az utolsó pillanatban megszólítsam azokat, akik a hasonló traumákat elszenvedők közül akkor még életben voltak, és rögzítem vallomásaikat.

Kutatásomat olyan Kolozsvártól keletre és délre fekvő településeken végeztem, amelyek a második bécsi döntés után mindvégig Romániánál maradtak, de többségükben, vagy jelentős számban magyarok lakták. A Belvedere palotában megrajzolt határ ugyanis teljesen szabálytalanul, és minden stratégiai, gazdasági, sőt etnikai szempontot félretéve húzódott. Ahogyan azt Sinkó Erzsébet

¹ A kutatást az MTA Domus szülőföld pályázatának támogatásával folytattam 2012–2015 között.

magyargyerőmonostori lakos mondta: „*ez a határ tönkretett minket*”.² Kijelentése teljesen érthető, ha megvizsgáljuk, hogy ezek az évszázadokig szervesen Kolozsvár vonzaskörzetéhez tartozó települések hogyan szakadtak le a várostól, és lettek sorvadásra ítélve mind gazdasági, mint demográfiai szempontból.

Kalotaszegen a főúttól délre fekvő magyar települések közül Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, valamint a tordaszentlászlói völgy magyar falvai maradtak Romániánál: Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta és a Jára völgyének települései. Mivel a határt Kolozsvártól közvetlenül délre, Erdőfeleken húzták meg, Tordatúr, Ajton és a teljes Aranyos-vidék a két várossal, Tordával és Aranyosgyéressel szintén Romániánál maradt. Keletre, a Mezőség felé a határ először követte a Kolozsvár–Szászrégen autóút vonalát, de a magyarkályáni pataknál észak felé kanyarodott, így az út mentén levő, vagy attól délre fekvő, jelentős magyar lakosságú települések (Mócs, Fráta, Magyarszovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kis- és Nagysármás) nem kerültek Magyarországhoz. Ezek a települések ugyanis beleestek az ún. „Göring-zsákba”, vagyis abba a földgázlelőhelyeiről híres zónába, melyet a dél-erdélyi német gazdasági érdekek miatt – maga Göring javaslatára – a tengelyhatalmak döntőbírái jobbnak láttak Romániánál hagyni. A kérdéses terület, amely valóban zsákszerűen nyúlik be Észak-Erdélybe, feltehetően az utolsó pillanatban maga Göring módosító javaslatára nem került Magyarországhoz.³

A történeti forrásokból számos személyes sérelemről, így behívó elől való menekülésről, gabonaelkobzásról, deportálásokról, gyűjtőtáborokba való gyűjtésről, kényszermunkáról, fosztogatásokról, fizikai bántalmazásról, atrocitásokról van tudomásunk. Céлом az volt, hogy ezek személyes lenyomatait vizsgáljam. A vizsgált települések általában a határ mentére kerültek, ezért exponáltabbak voltak mind a négy éves különállás, mind a román–magyar háború miatt. A tordai harcok idején itt egy hónapig a kialakult front hadi eseményei, a négy hadsereg (magyar, német, román, szovjet) fosztogatásai és visszaélései mellett a bosszúéhes román civil lakosság is ezeken a közösségeken igyekezett megtorolni a négy évig tartó különállás vélt vagy valós sérelmeit.

Az interjúk során a következő témákat vizsgáltam:

- az 1940 őszi fellebbanó magyarellenesség helyi eseményei és hatása a helyi közösségre, demográfiai-gazdasági változások a bécsi döntés miatt,
- az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás,

² Sinkó Erzsébet szóbeli közlése. Sinkó Erzsébet (1930. október 7-én született Magyargyerőmonostoron, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Magyargyerőmonostoron, 2013. január 5-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

³ Az erre vonatkozó elméleteket ismerteti L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Csíkszereda, Pro-Print, *Múltunk könyvek*, 2001, 285–286.

- a román–magyar háború idején a front átvonulásának következményei (fosztogatás, atrocitások),
- gyűjtőtáborokba való internálás, kényszermunkacsoportokba való elhurcolás, bosszúhadjáratok helyi román vezetők, fosztogatás a helyi román lakosság részéről, interetnikus feszültségek, esetleges összecsapások a két közösség között, személyek elleni atrocitások,
- a zavaros állapotok között, a traumák miatt bármilyen formában elhalálozott személyek azonosítása, az események utóélete, későbbi lenyomatai a két nemzetiség kapcsolatára).

Olyan személyeket kerestem fel, akik legkésőbb 1930-ban születtek, tehát az említett események idején elég már idősek voltak ahhoz, hogy tudatos szemtanúi lehessenek az eseményeknek, és megfelelő szellemi állapotban voltak, hogy a kérdésekre válaszoljanak. A kutatás három évében 26 településen összesen 59 interjú készült.

Az interjúk tartalmát megvizsgálva általában elmondható, hogy – amint az várható volt – az összes élmény közül a személyes megaláztatásé volt az, amely a legfokozottabban tört fel az emlékek közül. A mások által elszenvedett traumákra, a hallomásból szerzett információra az interjúalanyok nagy része nem emlékezett, vagy összetévesztett idősíkokat, események sorrendjét, helyszíneket, személyeket, így ezek a válaszok általában rövidek, pontatlanok, bizonytalanok és szűkszavúak. Amikor viszont átélt esemény, vagy személyes sérelem jelent meg a válaszban, az idős emberek szó szerinti pontossággal idéztek párbeszédet, leírásaik részletgazdagok voltak, gyakran elrészélyültek, mély érzelmi implikációval közölve a történeteket. Bár a vizsgált terület viszonylag kicsi, szomszédos falvakat foglal magába, és noha a közállapotokról, illetve a harci eseményekről szóló emlékezés hasonló volt, mégis az elbeszélésekben a személyes sérelmek széles skálája tárult fel a megaláztatástól az orosz fogságig, az elhurcoltatástól a kifosztásig, vagy a hadbírósi eljárásoktól a közeli hozzátartozók meggyilkolásáig.

Az 1948 után Romániában berendezkedett politikai rendszer egyáltalán nem tolerálta az interetnikus feszültségekre való emlékezést. A „népek megbékélésének” államhatalmilag vezényelt szimfóniájában ugyanis a hasonló sérelmek emlegetése igencsak disszonáns hangnak bizonyult volna. Éppen ezért negyven éven keresztül a sérelmek olyan mély elhallgatása, tabusítása történt, hogy az áldozatok a legtöbbször ezekről a legközelebbi családtagoknak sem beszéltek. Így történhetett meg, hogy a standard interjúkérdésre olyan válaszok érkeztek, melyek az interjúalany mellett ülő közeli családtagot is meglepték. A kutató jelenlétére volt szükség, hogy ezek az emlékek előjöhessenek. Sok helyen pedig az áldozatok halálukig magukban tartották ezeket a titkokat, hozzátartozóikat már hiába faggattam részletekről, a válasz pontatlan volt: arra hivatkoztak, hogy rokonuk ritkán, és nem szívesen beszélt ezekről.

Gyakori jelenség volt az emlékek sztereotípiákhoz való igazítása, és trivialisálása. Bár sok személyes élmény nem kötötte az elkövetőkhöz, az inter-

júalanyok gyakran illették egyik vagy másik csoportot általánosan pejoratív vagy éppen pozitív jelzőkkel. Így lettek a szovjet és román katonák mind tolvajok és gazemberek, a magyar és német katonák pedig példásan lovagiasak. Minél személyesebb volt viszont egy emlék, annál inkább megjelent a differenciált viszonyulás: így hallhatunk imádkozó szovjet katonákról, vagy a magyarok gabonáját megmentő román szomszédáról.

Meglepő, hogy az interjúalanyok sok évtized távlatából is pontosan tájékozódtak az akkori kor politikai eseményeiben, és terminológiájában: maguk idézték fel, és használták az interjúban a rekvirálás, internálás, fegyverszünet stb. kifejezéseket, ami azt igazolja, hogy a visszaemlékezések mögött valós, személyes élmények sorakoznak.

A traumák okairól

Az interjúkat és a dél-erdélyi magyarok sérelmeit dokumentáló iratanyagot vizsgálva ezeknek okairól a következőket állapíthatjuk meg. Már rögtön a második bécsi döntés után, de különösen Románia 1944. augusztusi kiugrását és a fegyverszünetet követően az országban erős magyarellenesség uralkodott el, melyet az észak-erdélyi románok sérelmeit felnagyító hírek, a sajtót folyamatosan jellemző hangulatkeltés, és a szembenállást gerjeszteni kívánó kormányzati intézkedések folyamatosan fenntartottak. Ez a magyarellenesség több okra is visszavezethető, melyeket itt csak tételesen sorolunk fel:⁴

- a homogén román nemzetállam megteremtése, mint minden politikai és gazdasági eszközt hasznosító cél,
- a kölcsönösségi alapú nemzetiségi politika, a primitív nacionalizmus és a pragmatikus szempontok,
- a témánk szempontjából leglényegesebb: a magyarság kollektív bűnössége és a románokat ért sérelmek megtorlása.

Főleg az utóbbi ok vezetett oda, hogy a magyar–román háború kitörése körüli napokban, a szövetségesekkel kötött fegyverszüneti egyezmény előírásait félreértelmezve, mind a romániai, mind az észak-erdélyi területeken élő magyarok ellen szabályos leszámolás indult. Ennek bekövetkezése várható volt, amint az például a Magyar Megújulás Pártja 1943. október 5-i (!) memorandumában már váteszien megfogalmazódott: *„a környező államok, mint szláv alakulatok, belépnek a Szovjetúnióba (sic!), s kommunista mivoltukat elsősorban a magyarirtással próbálják majd*

---

⁴ Részletesen l. Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története, 1940–1945*, Budapest, L'Harmattan, *Documentatio ethnographica*, 2012.

*igazolni*⁵ Ugyancsak erre utal Sztálin kijelentése is, miszerint „*azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell*”.⁶ Ezt a román közvélemény azzal egészítette ki, hogy a magyar népnek Erdély kettéosztása miatt is viselnie kell a felelősséget.

Ilyen körülmények között a határ déli részén élő, egyébként mindvégig román állampolgárságú magyar lakosságra kettős csapásként szakadt az 1944. szeptember 6-án kitört háború. Egyrészt, akárcsak a szovjet offenzíva útjába eső vidékek, ők is ki voltak szolgáltatva a szovjet haderő minden túlkapásának (fosztogatások, nemi erőszak a női lakosságon, a férfi lakosság szovjet munkatáborokba való elhurcolása), másrészt a román etnikai tisztogatási szándékkal is számolniuk kellett, ami a fizikai megsemmisítés szándékával, a szovjet katonákénál nagyobb mértékű fosztogatással és a lakosság elhurcolásával, kitelepítésével járt. A rendelkezésre álló dokumentumok és tanúvallomások alapján kijelenthetjük, hogy amennyiben nem vezetik be a szovjet katonai közigazgatást Észak-Erdélyben, Erdély demográfiai térképének sokkal határozottabb ábrázolásával kellett volna számolni a magyar lakosság kárára.⁷ Ezt igazolja a férfi lakosság tömeges elhurcolása, amihez a szovjet haderő megérkezése előtt, a fegyverszüneti egyezményben foglaltak szándékos félreértelmezése folytán belkörüleg kezdtek hozzá a román hatóságok. A Maniugárdák garázdálkodásai és gyilkosságai (Szarazajta, Egeres, Tenke, Gyanta stb.), amelyek mértéke sokkal nagyobb lett volna, ha nem állítják meg időben, és a tömeges kitelepítések, melyek noha csak néhány hétig tartottak, a civil lakosság mégis úgy értelmezte, hogy végleg deportálták a magyarokat. Ez történt Kutyalván, Aranyosgerenden, Mócson, Magyarlétán és még sok más településen.

A traumák formái

A továbbiakban terjedelmi okokból, a széleskörű interjúanyagból egy-egy példát emelek ki, mellyel az elszenvedett sérelmek különböző formáit illusztrálom.

⁵ Memorandum, 1943. október 5. 12. pont. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Megújulás Pártja, P 1350.

⁶ Sztálin 1943. július 7-i levele a brit kormányhoz. Idézi Gosztonyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett. A második világháború utolsó évének magyar vonatkozású eseményei*, [Budapest], Népszava, 1990, 152–153.

⁷ Kosztin Árpád: *Az Erdélyben elkövetett magyarellenes román kegyetlenkedések időrendje és leltára*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2000, 35–55.; Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*, http://www.hunsor.se/dosszie/erdelyitortenetikronologia44_53.pdf, 2017. február 6.; von Klausenburg, Hilda: *Magyarellenes atrocitások Erdélyben és Romániában: 1784–1956*, <http://www.corvinuslibrary.com/roman/klausen.pdf>, 2017. február 6.; Gál Mária–Gajdos Balogh Attila–Imreh Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*, Kolozsvár, RMDSZ, 1995, 43–117.

Az etnikai tisztogatás kiváló eszköze volt a magyar lakosság pauperizálása. Ennek leghatározottabb megnyilvánulása az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás volt, amikor a magyaroktól még a napi étellemezést szolgáló gabonát és lisztet is elkobozták. Kolozspatai adatközlőm, Nagy György 17 évesen élte át a gabonaelkobozást, róluk rövid ideig jóakarátú román szomszédjuk gondoskodott titokban, hogy ne éhezzenek.⁸ Hasonló hatása volt a magyar gazdák, vállalkozók gazdasági lehetőségeinek beszűkítése, a fent említett adatközlő családját például súlyos teherként érte, hogy az addig kiváló felvevőpiacot kínáló közeli Kolozsvárra nem lehetett piacra vinni termékeiket, a távoli Torda pedig ebből a szempontból elérhetetlen volt.⁹

A magyarság meghurcolása, közösségi életének teljes megbénítása a közeli Magyarországra való illegális kivándorlási kedvet stimulálta. Jórészt a fiatalok, és a földdel nem rendelkező városi hivatalnok réteg menekült el. Akik viszont maradtak, azoknak számolniuk kellett az etnikai boszorkányüldözés műhelyével, a nagyszabeni hadbíróssággal, melynek hatáskörébe tartozott a román nemzeti érzés megsértésének vádja fölötti ítélet. Erre a vádra igazából bármilyen gesztus lehetőséget adott,

22. kép
Emléktábla az aranyosgerendi templom falán

függetlenül az elkövetés körülményeitől, ha magyar volt a vádlott. Hozzávetőleges számítások alapján megállapítható, hogy a különállás éveiben évente mintegy 5000 magyart állítottak hadbírósság elé, ami az akkor teljes romániai magyarság 1,5%-a volt.¹⁰ A kolozspatai Halász Jánost 16 éves korában azért ítélték el, mert édesapja halála után a határon illegálisan távozni készülő szomszédjára bízott egy levelet, amiben azt írta: „könnyhullatással eszem a kenyerelem”. A mondat természetesen gyászára és szomorú sorsára vonatkozott, de elegendő volt a hadbírósnak, hogy úgy értelmezze, a vádlott romániai élete és sorsa miatt fogalmazott így.¹¹ A határ közelsége miatt ezeken a településeken virágzott az áru- és embercsempészet, és az adatközlők között voltak olyanok, akik a határőrök fegyverhasználatának is tanúi voltak.

⁸ Nagy György közlése. Az interjút Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

⁹ Uo.

¹⁰ Nagy Alpár-Csaba: i.m., 338.

¹¹ Halász János közlése. Az interjút Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

Bár 1944. augusztus 23. után a tengelyhatalmakkal szövetséges, fasiszta Antonescu-kormány megbukott, várható lett volna, hogy az intenzív magyarellenség alábbhagy, de ennek pontosan az ellenkezőjének voltunk tanúi. A bevonuló szovjet–oros csapatok fosztogattak, és útjukat a nőkön elkövetett nemi erőszak hulláma kísérte. Tanúja volt ennek a magyargyerőmonostori Sinkó Erzsébet és a magyarszováti Maneszesné Tóth Maris, mindketten fiatal lányok voltak és csupán édesanyjuk lélekjelenlétének köszönhetően menekültek meg a megbecsteletéstől.¹² Ahol viszont a szovjet csapatokat a román félkatonai alakulatok, vagy a szomszéd falvak román civiljei kísérték, ott a fosztogatás teljes mértékű volt. Házaik kiürítéséről számolnak be egybehangzóan a magyarlétai és az aranyosgerendi adatközlők. Utóbbi eseményről a falu templomában emléktábla tanúskodik.

Mindezek mellett a legsúlyosabb trauma kétségtelenül a férfiak elhurcolása volt. Az elhurcolt férfiak három nagy kategóriába sorolhatók. Voltak, akik hadifoglyokként, vagy leszerelt katonaként hazatérésükkor kerültek a Szovjetunióba, ilyen volt például a magyarfenesi Sütő János és Kun Sándor. Bár külön utakon, de mindketten a doni medence szénbányáiba kerültek, évekig ott dolgoztak, és később kerültek haza.¹³ Másokat magyar nemzetiségük miatt hurcoltak el, közülük némelyek a Szovjetunióba kerültek, például a detrehemtelepi Moldvai Béla,¹⁴ mások pedig csak a kísérő rendőr jóindulatának köszönhetően kerültek el ezt a sorsot, mint sokadmagával a györgyfalvi Tóth (Imre) Ferenc. Sorsukat maga az adatközlő rövid feljegyzésben örökítette meg.¹⁵ A harmadik csoport azoké a fiataloké volt, akiket Délkelet-Romániába, Galați környékére, vagy Săratara hurcoltak el. Köztük volt a már említett ajtoni Bükkös János¹⁶ és a magyarfrátai Császár Sándor.¹⁷ Egybehangzó nyilatkozatuk szerint 1944 késő őszen szállították a táborba, és 1944 karácsonya körül keveredtek haza, úgy, hogy őrök egyszerűen hagyták megszökni őket. Ellátásuk jóformán nem volt, fűtetlen, félig fedett helyen aludtak, fáradtan, kiéhezettelve, és tetvesen mehettek haza. Tehervonatok tetején, mozdonyok ütközőjén utaztak több napon át. Az elhurcolásoknál azt az esetet is meg kell említenünk, amikor a magyar férfiakat fogvatartóik csak a félelem- és pánikkeltés céljából meneltették

¹² Sinkó Erzsébet közlése, lásd fennebb; Maneszesné Tóth Maris közlése. Az interjú Magyarországon, 2013. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹³ Kun Sándor és Sütő János közlése. Az interjúkat Magyarfenesen, 2012. december 8-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁴ Moldvai Béla közlése. Az interjú Detrehemtelepen, 2013. december 8-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹⁵ Tóth (Imre) Ferenc közlése. Az interjú Györgyfalván, 2012. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁶ Bükkös János közlése. Az interjú Ajtonban, 2012. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁷ Császár Sándor közlése. Az interjú Magyarfrátán, 2013. december 1-jén Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

gépfegyver előtt napokon át. Sokszor megállították, felsorakoztatták őket, mintha kivégezni készülének, majd tovább engedték őket.¹⁸

Végül, bár számuk nem volt, az észak-erdélyi Gyanta, Egeres vagy Szárazajta¹⁹ áldozatainak számához hasonlítható, az 1944. őszi eseményeknek halálos áldozatai is voltak a vizsgált falvakban: egyeseket bomba, vagy lövéstalálat érte a falujuk határában kibontakozó harcokban. Egy férfi Tordaszentlászlón úgy halt meg, hogy megvédte lányait a nemi erőszakot elkövetni akaró szovjet katona ellen, Magyarfenesen pedig egy család, és egy férfi leszámolás áldozata lett.²⁰

Összefoglalás. Következtetések

A vizsgált időszakról az adatközlőkkel készített interjúk értékes forrásai az ott lejátszott eseményeknek. Mivel a témával kapcsolatos katonai és hadbírószági iratok adat- és iratvédelmi okokból évtizedek óta nem kutathatók, az internálásokkal, hatósági zaklatásokkal kapcsolatban gyakorlatilag ezek a szóbeli közlések számítanak perdöntőnek. Ezért az ezekhez hasonló mélyinterjúk készítése hiánypótlónak bizonyult. Forrás- és tanúbizonyosság-értékük mellett ugyanis ezek a vallomások segítenek abba is belelátni, hogy az emberek feje fölött végigszárguló vihar milyen lenyomatot hagyott, hogyan traumatizált egyéni sorsokat és közösségeket, miként befolyásolta a helyiek etnikai identitását, ellenségképét és a román közösséghez való viszonyulását.

Végül szót kell ejtenem a vizsgált eseményekkel kapcsolatban arról, hogy miként látom lehetségesnek a megbékélés folyamatát ezekkel a sérelmekkel kapcsolatban, amelyek a mai napig éket vernek a román és a magyar közösség közé. Nem a megbocsátásra gondolok, hisz az az áldozatok prerogatívája, helyettük megbocsátani nem is lehet és nem is szabad. A múlt hibái miatt azonban az utódok megbékélhetnek, amennyiben teljesülnek az ahhoz szükséges feltételek. Magam három ilyen feltételt tartok fontosnak: a beismerést, valamiféle kiengesztelő gesztust, és egy ígéretet, hogy az elkövetők utódai mindent megtesznek azért, hogy hasonló esetek ne forduljanak elő. Beismerésen elsősorban azt értem, hogy a feltárás és tudományos ismeretterjesztés szintjén ezek az események is bekerülnek a román közösségek közbeszédébe. Jelenleg hiába keresnénk román nyelvű internetes oldalakat például a Sărata-i munkatáborról vagy a barcaföldvári fogolytáborról. Ha pedig valaki román nyelvű kommentben szóba hozza ezeket az eseményeket, rögtön a háritás és a tagadás falaiba ütközik, vagy elkezdődik az ún. vér-algebra,

---

¹⁸ Lásd a Szőke Zoltánnal, Szőke Sándor egykori mócsi lelkész fiával készült életútinterjút. Az életinterjúk Nagy Alpár-Csaba készítette és szerkesztette 2016-ban. Kézirata a szerző tulajdonában van.

¹⁹ Részletesen I. Benkő Levente: *Vihar Kelet-Európa felett. Szárazajta*, Barót, Tortoma, 2011.

²⁰ Boldizsár Zeyk Imre közlése. Az interjút Tordaszentlászlón, 2013. január 26-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

annak méríckélése, hogy melyik nép fiai közül került ki több áldozat. Történelemkönyvekben, minőségi román monográfiákban a téma máig feldolgozatlan, mintha a román historiográfia nem akarna ezekkel az eseményekkel szembenézni, noha az ún. „*horthysta terror*” állandó beszédtemának számít.

Kiegészítő gesztusnak az számítana, ha a román közösség képviselői nem tartanák árulásnak vagy rangon alulinak a magyar áldozatok emléknapiján koszorúzni, ha a műemlékek állítása nem ütközne rosszindulatú, bürokratikus akadályokba.

Ami pedig a jövővel kapcsolatos ígéretet illeti, meggyőződésem, hogy ezeknek a traumáknak, az elkövetők elítélésének helye van a tankönyvekben, tantervekben, ifjúsági projekteknél, hogy a vasgárdista, vagy az Antonescu-rezsim körül ne romantikus mítoszok, és pátoszfelhő keringjen, hanem annak kimondása, hogy ami ott történt a magyar közösség ellen, annak egy pluralista országban soha többé nem szabad előfordulnia.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENKŐ Levente: *Vihar Kelet-Európa felett. Szárazajta*, Barót, Tortoma, 2011.
- GÁL Mária–GAJDOS BALOGH Attila–IMREH Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*, Kolozsvár, RMDSZ, 1995.
- GOSZTONYI Péter: *Vihar Kelet-Európa felett. A második világháború utolsó évének magyar vonatkozású eseményei*, [Budapest], Népszava, 1990.
- KOSZTIN Árpád: *Az Erdélyben elkövetett magyarellenes román kegyetlenkedések időrendje és leltára*, Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2000.
- L. BALOGH BÉNI: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Csíkszereda, Pro-Print, *Múltunk* könyvek, 2001.
- NAGY ALPÁR-CSABA: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története, 1940–1945*, Budapest, L'Harmattan, *Documentatio ethnographica*, 2012.
- VINCZE GÁBOR: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*, http://www.hunsor.se/dosszie/erdelyitortenetikronologia44_53.pdf, 2017. február 6.
- VON KLAUSENBURG, HILDA: *Magyarellenes atrocitások Erdélyben és Romániában: 1784–1956*, <http://www.corvinuslibrary.com/roman/klausen.pdf>, 2017. február 6.

CSABA-ALPÁR NAGY, PhD

National Traumas – Local Recollections Research Summary

The main objective of the research done between 2012–2015 was to reach out - while it is still possible - to the Romanian citizens, who have been deported into lagers in the autumn of 1944 because of their nationality, and to record their reminiscences. The interviewees came from settlements to the east and the south of Kolozsvár (now Cluj-Napoca). These settlements remained part of Romania even after the Second Vienna Award, while having been mostly inhabited by Hungarians at the time. After being part of Kolozsvár's agglomeration for centuries, these were separated from the city and have become doomed in an economic and demographic sense.

Many cases came to light of personal harms, evading the call-up, grain confiscation, deportation, collection to transit camps, forced labor, lootings, physical beatings and other atrocities. The settlements in question became part of the border regions, therefore, they became more exposed to the four-year-long separation, the military actions of the Romanian-Hungarian war around Torda (Turda), but also to the lootings and abuses of the four armies (Hungarian, German, Romanian, Soviet) and to the vengeance of the Romanian civilians, who wanted revenge for all the grievances of the four-year-long separateness, real or imaginary.

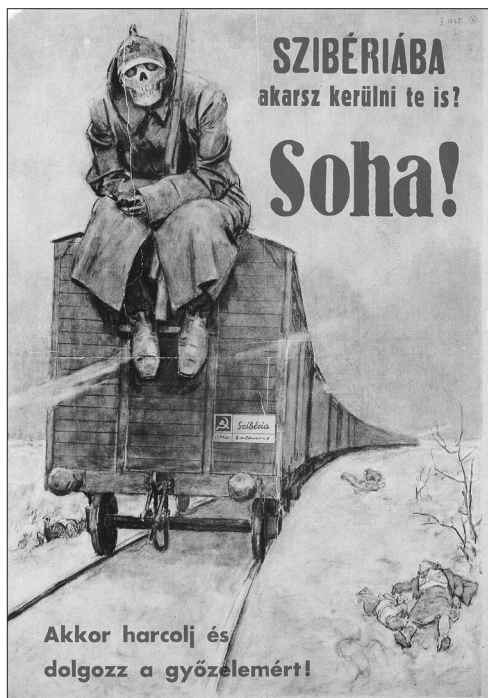
The study explores topics like the local events and the impact of the anti-Hungarian commotion in the autumn of 1940 on the local community, the demographic and economic changes due to the Second Vienna Award, grain confiscation organized in the winter of 1942, the consequences of the passing of the armies during the Romanian-Hungarian war (looting, atrocities), internment to concentration camps, the organization of forced labor groups, vengeance campaigns led by local Romanian leaders and lootings done by local Romanian civilians, inter-ethnic tensions and possible clashes between the two communities, atrocities against persons, the identification of deceased persons who died under unclear circumstances or because of trauma, the aftermaths of events and later effects on the relations of the two ethnicities. The interviewees were born before 1930, so they could be conscious observers of the listed events, and, furthermore, were in proper mental state at the time of the interviews. During 3 years there were 59 interviews recorded in 26 different municipalities. Of course, the study only introduces a few examples from the collection, while aiming to illustrate the main types of the harms suffered.

As the most important military and court-material documents on the subject are still beyond reach since decades, these data coming from oral interviews are the only sources researchers can work with and can be considered conclusive in cases of internment and harassment practices in the period.

23. kép

Szovjet fogságban használt csajka vésett felirattal és erdélyi magyar fogoly által készített kanál – odesszai hadifogolytábor, 1945–1946

24. kép

A szovjet elhurcolások fenyegető veszélyére figyelmeztető és a további ellenállásra buzdító, 1944-ben készült propagandaplakát, amely Kolozsvár belvárosában is ki volt függesztve az októberi szovjet bevonulást megelőző időszakban.

MÁTHÉ ÁRON, PhD

A GULAG „kistestvére”. Egy magyar református lelkész-író a jugoszláviai büntetőlágerben

Bevezető

A kényszermunka XX. századi változata jellegzetes fejleménye a modernitás kifejezéssel összefoglalható világlátásnak. Az első, egy egész népcsoportot megcélzó hasonló intézkedéssorozat rögtön a század elején életbe is lépett: a britek a búrokat zárták internáló táborokba. Itthon a búr háborúról szóló beszámolóban ekkor látott napvilágot először a rettenetes kifejezés: „*concentrált táborok*”.¹

Kevesen tudják, hogy először a szovjet rezsim is ezt a kifejezést használta. Az Izvesztijja lap 1918. szeptember 3-i számában a „*Felhívás a munkásosztályhoz*” című felhívásban követelték: „*Tömegterrorral tapossa el a munkásosztály az ellenforradalom hidráját! Tudják meg a munkásosztály ellenségei, hogy mindenkit azonnal kivégeznek, akit tilos fegyvertartáson kapnak, mindenkit nyomban letartóztatnak és koncentrációs táborba zárnak, aki a legcsekélyebb propagandát kifejteni merészeli a szovjet rendszer ellen!*”² Két nappal később a Népbiztosok Tanácsa törvényesítette a terrort „*A vörös terrorról*” híres rendeletével: „*Létfonosságú a jelenlegi helyzetben, hogy megerősítsük a Csekát [...], megvédjük a Szovjet Köztársaságot ellenségeitől, koncentrációs táborba zárva őket, rögtön agyonlőjük mindenkit, aki a fehér gárda szervezeteiben, összeesküvésben, fölkelésben vagy zavargásban vesz részt...*”³

Később, amikor a GULAG megjelent a maga teljes valóságában, ezt az intézményt úgy mutatták be, mint a „*kommunista új ember*” kikovácsolásának terepét. Mint tudjuk, ez is ugyanúgy az ismert eredménnyel zárult, mint az egész szovjet kísérlet.

---

¹ Herbert Kitchener angol tábornagy nevéhez fűződik a koncentrációs tábor, mint a modern háborúk új megtorlási formája. Kitchener az angol–búr háborúban az angol csapatok főparancsnoka (1914–1916) volt, majd haláláig Anglia hadügyminisztere. Vö. *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Horatio-Herbert-Kitchener-1st-Earl-Kitchener>, 2017. január 10. Továbbá l. Doyle, Donan: *A dél-afrikai háború. Annak okai és keletkezése*, Budapest, Szilágyi, 1902. (VII. fejezet: „A koncentrált táborok”).

² Idézi Courtois, Stéphane [et al.]: *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*, Budapest, Nagyvilág, 2000, 81.

³ Idézi Courtois: i.m., 82.

A magyarság nemzeti hovatartozása miatt és ideológiai alapon is különösen megszenvedte az 1944–1945-ös fordulatokat és nem csupán a szovjetek terrorakciói miatt, hanem a környező országok gyakorlata miatt is.

Romániában a dél-erdélyi magyarságot már a háború vége előtt is kényszermunka – pontosabban munkaszolgálat – sújtotta, és a munkaszolgálatosok közül sokat adtak át a szovjeteknek.⁴ Ők részben a barcaföldvári haláltáborba kerültek.⁵ Később a kommunista hatalomátvétel után került sor a jól kimunkált lágerrendszer felállítására, amely már egyformán sújtott román és magyar is.

A román koncentrációs rendszer szervezői Teohari Georgescu belügyminiszter és Stélian Niculesu igazságügyminiszter volt. Munkájukban a 6/1950. sz. rendeletre támaszkodtak, mely megállapítja, hogy mindazokat munkatáborba küldhetik, akik veszélybe sodorják, vagy megkísérlik veszélybe sodorni a népi rendszert, akik ellenállnak, vagy megpróbálnak ellenállni a szocializmus építésének a Román Népköztársaságban, ugyanúgy, mint akik becsmérlik a kormányt és intézményeit, függetlenül attól, hogy tettüket bűncselekménynek minősítették-e vagy sem. A miniszterek a rendelet függelékében pontosítják, hogy a büntetésüket letöltő foglyokat, ha átnevelésük nem volt elég alapos, a börtönből közvetlenül a munkatáborba szállíthatják. A lágerek egyik legborzalmasabb helyszínét, a Duna-Fekete tengeri csatornát egyszerűen csak a Halál Csatornájaként emlegették. Ezt a tényt hivatalosan is elismerték, ugyanis 1953-ban nagy propagandaplakát tette közhírré: „*A Duna-Fekete-tenger csatorna a román burzsoázia sírja!*”⁶

Csehszlovákiában először a Szudéta-vidékre deportáltak közel 10 000 családot, összesen kb. 46 000 személyt⁷, akiket embervásáron osztottak el a helyi gazdák között. Internálótáborok már ekkor is voltak, de néhány év múlva, a kommunista hatalomátvételt követően alakultak meg a hivatalos kényszermunkatáborok, és 1950-ben a munkaszolgálatos egységek.⁸

Kárpátalján először volt a tömeges, etnikai elvű elhurcolás, majd ezután még egy hullámban munkaszolgálat, és közben persze üzemeltek a politikai elítélteket befogadó börtönök is.

Végül, Jugoszláviára terve, itt is hasonló eseményeket láthatunk. Az 1944 ősztől kezdődő véres és horrorisztikus leszámolás sorozat során koncentrációs haláltáborokat hoztak létre a Vajdaság magyar és német lakói számára. A Gakovo

⁴ A témáról l. bővebben a kötetben Nagy Alpár-Csaba tanulmányát.

⁵ A témáról l. bővebben a kötetben Benkő Levente tanulmányát.

⁶ Idézi Kotek, Joël-Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*, Budapest, Nagyvilág, [2005], 455. A román táborokról l. részletesen Kotek-Rigoulot: i.m., 449–458.

⁷ Vö. G. Ja Korotkevics feljegyzése Molotovnak Rákosi Mátyással folytatott 1947. április 29-i megbeszéléséről, Történelmi Tár, http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=54&Itemid=85&lang=hu, 2017. január 11.

⁸ Courtois: i.m., 422–432.

– magyarul Gádoros –, vagy a Járek – magyarul Tiszaistvánfalva – községekben létrehozott lágerek egyetlen célja az volt, hogy a foglyokat kényszermunka örve alatt elpusztítani tudják. Ezt követően jött létre itt is a hírhedt kényszermunkaláger, amelyet Keck Zsigmond, korábbi református lelkész is megjárta, a Goli otok. A jugoszláv kényszermunkatáborok rendszere talán azért nem volt kiterjedtebb, mert a jugoszláv kommunisták politikai ellenfeleik nagy részét agyonlőtték.

1944–1945-öt követően valamennyi szomszédos, kommunista országban azonos minta szerint zajlottak az események. Először magyarellenes kampányok, etnikai alapú táborba zárás, az ellenségnek nyilvánított etnikum elpusztításának, gyöngítésének céljával, majd ezután következett a totalitárius diktatúra megvalósulása, ahol már rendezettebb körülmények között küldtek táborba mindenkit, aki gyanús volt.

Ki volt Keck Zsigmond?

A bácskai Cservenkán született 1907-ben és Újvidéken hunyt el 1980-ban. Iskoláit Zomborban és Szabadkán végezte, teológiai és bölcsészeti tanulmányait pedig Hollandiában – Utrechtben, a magyar protestáns diákok ősi peregrinus központjában –, majd Franciaországban és Angliában. A nevezetes strasbourgi egyetem teológiai karán szerzett diplomát. Hazatérése után, 1935-től Zomborban és Szabadkán lett segédlelkész. Ágoston Sándor református püspök lányát vette feleségül. 1941-ben a református egyház szokásrendjének megfelelően köszöntötte a Szabadkára látogató Horthy Miklóst.⁹

Keck Zsigmond ekkor már régebb óta a magyar reformátusságnak ahhoz a szárnyához tartozott, amelyben a népi gondolat jelenléte erőteljesen baloldali politikai nézetekké változott. Sőt, nem csak baloldalivá, hanem a társutasságon messze túlmenően, már-már egyenesen kommunistává. A szabadkai Keresztyén Ifjúsági Egyesületben – vagyis a református ifjúság összefogását célzó szövetségben – a népi írók, köztük Illyés Gyula és Veress Péter munkáit népszerűsítette.¹⁰ Egy fiatalabb kortársa így emlékezett ezekre az évekre: „*Szabadkai felsős gimnazistaként egy kollégiumban laktam a Sárosi fivérekkal, Juhász Gézával meg több alsó osztályba járó más feketicsi meg közép-bácskai református diákkal, akiknek Keck Zsigmond volt a lelképásztoruk. Ők hoztak hírt számunkra néhány olyan fogalomról, aminek már a kimondását is a mi katolikus hitoktató »páterünk« egyenesen eretnekségnek bélyegzett. Aztán meg az ő kalauzolásukkal be-bejártunk a szabad-*

⁹ Kossa János-émlékest, *Magyar Szó Online*, http://www.magyarszo.rs/hu/1881/vajdasag_ujvidek/92201/Kossa-J%C3%A1nos-eml%C3%A9kest.htm, 2017. január 12.

¹⁰ Domonkos László: *Goli otok, a Pokol-sziget. Tito Gulágja az Adrián, 1949-1980*, [Budapest], CEPoliti, 2016, 53.

kai KIE (Keresztyén Ifjúsági Egylet) könyvtárába is, ahol szintén Keck Zsigmond szellemi irányítása volt érezhető. Ő hívta fel a figyelmünket a magyar »népi írók« műveire (Veres Péter, Németh László, Illyés Gyula, stb.), s gondja volt arra is, hogy ki is faggasson bennünket olvasmányainkról, a róluk alkotott véleményünkről. Ez a kapcsolat köztünk aztán nemsokára olyan formát is öltött, hogy az ő révén lettem néhány alsós református diáktársamnak (pl. Juhász Gézának is) afféle bérmaapja confirmációjuk alkalmából.¹¹

Ez azonban csak a korszakban számított „baloldalinak”. Ami azonban ma is kommunista-munkásságnak számít, az a következő volt. 1936 óta a Jugoszláv Kommunista Párt ellenőrzése alatt megjelenő Híd folyóirat egyik fő munkatársa, Mayer Ottmár főszerkesztő jobbkeze volt. Szerkesztőségi cikkeket írt, így összegezte a falukutatás eredményeit, közreműködött a Figyelő és a Szemle rovatban, fordított, illetve gondozta a folyóirat kusza kéziratait.¹² Ez idő tájt is írt nyelvi cikkeket, féltve óvta „pusztuló örökségünket”. Az illegalitásban élő Pap Pál, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottságának tagja nála talált menedéket, és Keck Zsigmond kísérte el utolsó útjára, a bitófa alá Mayer Ottmárt, a Jugoszláv Kommunista Párt kerületi titkárát.¹³ Az utóbbiról annyit érdemes tudni, hogy a Délvidék visszatérése ellen, a jugoszláv eszme megvalósulásáért küzdött. Korabeli értelmezés szerint hazaáruló, és ezt nem tagadva, mai tudásunk alapján elég, ha annyit mondunk rá: kommunista. 1944 véres őszén Keck Zsigmond legalább két esetben embermentő tevékenységet végzett. Ő mentette meg a partizánok kezéből a pirosi (Rumenka) református lelkészt, és ő mentette meg apósát, Ágoston Sándort is.¹⁴

1944 novemberében a Jugoszláv Kommunista Párt tartományi vezetése fel szólította, hogy indítson magyar lapot Újvidéken.¹⁵ Jovan Veselinov Zarko, a tartományi párttitkár alkalmasnak vélte a feladatra Keck Zsigmondot. El kellett látni azonban még egy megalázó feladatot is, miközben a bácskai haláltáborok és a jugoszláv partizánok, illetve az OZNA¹⁶ halálbrigádjai is működtek még. A Vajdaság Szerbiához való csatlakozását kinyilvánító delegációban ő is ott kellett legyen, társutas magyarként egy másik, magyarnak született kommunista, Sóti Pál mellett.¹⁷ A családnevét ekkor Keck helyett Kek változatban, minél kevésbé németesen használta és már otthagytta lelkészi hivatását. Mint a Szabad Vajdaság, ké-

¹¹ Kossa János- emlékest, i. m.; Szeli István: Kossa Jánosról egy túlélő pályatárs, *Híd*, 2007. április, 73., elérhető az interneten: <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00036/pdf/072.pdf>, 2017. február 20.

¹² Domonkos: i.m., 56.

¹³ Lévay Endre: *Holnapvárók*, Újvidék, Fórum, 2002, 75.

¹⁴ Fekete Ágnes (szerk.): *Református Félóra (MRI Kossuth Rádió)*, 2014. december 3-i adás, <http://tebennedbiztunk.hu/?m=661>, 2017. január 28.

¹⁵ Domonkos: i.m., 56.

¹⁶ Odeljenje za zaštitu naroda: Népvédelmi Osztály, a jugoszláv kommunista államvédelem.

¹⁷ Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban, 1944–1954. Kronológia*, Zenta, VMMI, 2011, 40–41.

sőbb a Magyar Szó főszerkesztője dolgozott egészen a Tito és Sztálin szakításáig. A Tájékoztató Iroda – vagyis a Kominform – határozata után azonnal lemondatták posztjáról, mint megbízhatatlant. 1948. július 10-i eltávolítása után nem sokáig volt szabadlábban. A jugoszláviai politikai tisztogatások kiindulópontját Sztálin és Tito szakítása jelentette. Nem kérdés azonban, hogy enélkül is sor került volna milderre, hiszen ez volt a bevált gyakorlat a szovjetizálás útján – ráadásul nemcsak a kommunizmus korabeli gyakorlata, hanem a politikai vezetők (vagyis a kommunista diktátorok) érdeke is ezt kívánta. A párt, a hadsereg és a rendőrség mintegy 8400 gyanúsítottját fogták el és le.¹⁸ A kommunista gyakorlatnak megfelelően azonban ez mindenkire kiterjedt, és bárkire kiterjedhetett, akinek a „régí gárda” bukott frakciójához köze volt vagy lehetett, vagy akár csak oda lehetett őket kapcsolni. Más esetben pedig preventív vagy megfélemlítő intézkedésről lehetett szó. Így került Keck Zsigmond is a letartóztatottak közé Néhány hónapos vizsgálati fogság után 1949. november 4-től 1953. április 27-ig a GULAG Tito-féle változata, vagyis a Goli otok-on berendezett kényszermunkatábor foglya lett.¹⁹

Goli otok, a kényszermunkatábor

A Goli otok egy sziget a mai Horvátország partjainál, az Adriai-tengerben, a Kvarner-öbölben. A szigetet a 20. század előtt csak a helyi pásztorok használták legeltetésre. Az első világháború idején az Osztrák-Magyar Monarchia küldött ide orosz hadifoglyokat a keleti frontról. 1949-ben a sziget hivatalosan is titkos állami férfi börtönné és munkatáborrá vált a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság irányítása alatt, hasonlóan a szomszédos Sveti Grgurhoz, ahol női foglyokat tartottak. A láger ötlete a legmagasabb szinteken fogant meg: Stevo Krajačić, Edvard Kardelj, Aleksander Ranković és Tito elképzelése vált valóra. 1956-ig elsősorban politikai foglyokat őriztek itt.

Az első 1200 fős szállítmányt a szó szoros értelmében a pusztaszigetre tették ki.²⁰ A jelmondat, amelyet a raboknak is mondogatniuk kellett: „*Mi építjük a szigetet, a sziget is épít minket.*” Gyakori volt a negyvenfokos hőség, és ehhez járult a higiénia teljes hiánya, és általában az édesvíz korlátozása. „*Goli Otokot igazából nem is emberi lények, hanem árnyak népesítették be*” – írta a macedóniai bolgár költő, Venko Markovszki.²¹

A bebörtönzöttek között sokan sztálinistáknak tartottak voltak, de olyan egyszerű állampolgárok is ide kerültek, akik barátilag viszonyultak a Szovjetunióhoz.

¹⁸ Johnson, Paul: *A modern kor. A 20. század igazi arca*, [Budapest], XX. Század Intézet, 2007, 510.

¹⁹ Domonkos: i.m., 57.

²⁰ Domonkos: i.m., 22.

²¹ Idézi Domonkos László: *Goli život, Aracs. A délvidéki magyarság közéleti folyóirata*, XV. évfolyam, 2015/4, 52.

Másokat egyszerűen hatalmi intrikák miatt küldtek ide, vagy azért, mert gyanús-nak, megbízhatatlannak számítottak. Az idők folyamán számos jugoszláv antikommunistát és nacionalistát is deportáltak ide. Rajtuk kívül nem politikai foglyokat is őriztek a szigeten, az egyszerű köztörvényes bűnözőktől kezdve a gyilkosokig. Egyes foglyok zsidók, vagy olyanok voltak, akik visszatértek a náci koncentrációs és haláltáborokból. A foglyok és kivégzettek száma ismeretlen, a források eltérő számokat említenek, a pontos szám 4 000 és 32 000 között lehet. A magyarok több forrás szerint 244-en voltak. Mások azt állítják, ennél jóval többen, meglehetősen, 500 körüli is lehetséges.²² Két nagy csoportra voltak oszthatók: közismert, legalábbis a saját közösségükben neves és reprezentatívnak számító személyiségekre: főszerkesztők, írók, ügyvédek, stb., illetve az úgynevezett egyszerű emberekre, akik között a nyomdásztól a cipőgyári munkásig mindenki megtalálható volt.

A foglyokkal nehéz fizikai munkákat végeztek főként a kőbányában. Az örök általában nem ölték meg a foglyokat, de azt nem gátolták meg, hogy egymást megöljék. Ezt a GULAG-on már bejáratott recept szerint a köztörvényesek intézték el. Általában az új foglyokat verették meg a régi foglyokkal. Miután Jugoszlávia kapcsolata normalizálódott a Szovjetunióval, a sziget a Horvát Szocialista Köztársaság által felügyelt börtönné vált. Ettől függetlenül, a börtön továbbra is tabu maradt Jugoszláviában. Antonije Isaković által 1979-ben a börtönről írt *Tren* (magyarul: *Pillanat*) című regénye is csak Tito halála után, 1980-ban jelenhetett meg. A börtönt 1988-ban zárták be a hivatalos szervek, de véglegesen csak 1989-ben hagyták el.

A visszaemlékezések közelebb hozzák a sziget poklát. Keck Zsigmond nem sokat mesélt ezekről az ott töltött évekről, de néhány történet fennmaradt. A megérkezéskor, amikor *„kihajtották őket a bárkából az ott levő foglyok kettős sorfala között kellett felmenniük a dombra, a barakkokhoz. Illetve futni kellett, mert a sorfalat álló rabokat arra kényszerítették, hogy köpködjék az újonnan érkezőket. Nyáltengerben, zihálva futottak a barakkokig. Akiről észrevették a felügyelők, hogy nem köpköd elég szorgalmasan, azt megbüntették. Általában az volt az egyik büntetés-mód, hogy négy gerendából és deszkából ácsolt ládába zárták őket a tűző napon.”*²³ Másoknak nem volt ilyen szerencséje, őket szó szerint vesszőfutással büntették már az első napon, köpködés helyett.

Az ott folyó munkáról szintén részletes leírást adott: *„Szintén deszkából eszkábált, hordágszerű alkalmatlanságra rakták a kicsákányozott márványdarabokat, így történt a szállítás. Vagy kettesével, kézben vitték.”*²⁴ Keck Zsigmond rossz állapotban került ki a szigetről. *„Feltehetőleg a márványportól, mindkét alsó lábszára a sípcsontiján koromfekete volt. A tüdeje és a szíve is eléggé tönkrement a szigeten.”*²⁵

²² Domonkos László: *Goli otok, a Pokol-sziget. Tito Gulágja az Adrián, 1949–1980*, [Budapest], CEPoliti, 2016, 45.

²³ Domonkos: i.m., 58.

²⁴ U.o.

²⁵ U.o.

A láger után – a nyelvművelő munkássága

A szigeten eltöltött évek után még elvitték társaival útépitésre Crna Gorába. Onnan azonban már írhatott, és hamarosan haza is térhetett.²⁶ Ekkor ismét beállhatott az újvidéki Magyar Szó szerkesztőségébe. De nem publikálhatott mindig saját néven, elsősorban a Kossa János álnevet használta, de használta a Poór János és az Ember Zsigmond álnevet is.²⁷

1964-ben létrehozta a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet, majd az 1968-ban kiadott magyar-szerbhorvát szótár szerkesztője volt. Munkássága ekkor már nagyrészt arra irányult, hogy a délvidéki, illetve a jugoszláviai magyar nyelv ne süllyedjen a tájnyelviség, vagy ami rosszabb, a konyhanyelvi színvonal felé.²⁸ 1962-től kezdve hat magyar nyelvészeti, pontosabban nyelvművelési tárgyú könyve jelent meg. Az ötödik kötet, *Nyelvünk fűszerszámai* címmel halála előtt egy évvel látott napvilágot, utolsó, 2003-ban kiadott könyvét pedig Szeli István pályatársa rendezte sajtó alá.²⁹ Keck Zsigmond 1980-ban hunyt el.³⁰

„Édes anyanyelvünk” című 1939 júniusában megjelent cikkében találhatjuk a következő sorokat: „A kisebbségi kisebbrendűségérzetét csak egy erős nyelvbe és népi kultúrába ültetett nemzetiségi öntudat tudja ellensúlyozni.”³¹ Vajon sikerült-e neki ehhez hozzájárulni? Nyelvművelő munkássága arra utalt, hogy a maga eszközeivel igyekezett a fenti sorok szellemében dolgozni. Utolsó, posztumusz könyvének címe: „Kettős idegenségben”. A cím arra utal eredetileg, hogy az idegen (angol, francia stb.) szavak szerb közvetítéssel kerülnek át a vajdasági magyar nyelvbe. A könyv sajtó alá rendezője a cím kapcsán elmondta: „*hazai magyar nyelvünkben ma már jelentéstani megoszlás következik be: az egyetemes magyar köznyelvtől való eltávolodás, ami a kultúránk egészére nézve súlyos következményekkel jár.*”³² Így a könyv címe, a „Kettős idegenségben” bizony mást is jelent: kisebbségiként idegennek lenni, és elidegenedni az anyaországtól is.

²⁶ U.o.

²⁷ Domonkos: i.m., 58–59.

²⁸ Domonkos: i.m., 59.

²⁹ Kossa János: *Így írunk mi*, Novi Sad, Forum, 1962.; Kossa János: *Így írunk mi*, 2. könyv, Novi Sad, Forum, 1965.; Kossa János: *Magyarul, magyarán*, Újvidék, Forum, 1968.; Kossa János: *A mi nyelvünk*, Újvidék, Fórum, 1978.; Kossa János: *Nyelvünk fűszerszámai*, Budapest, Gondolat, 1979.; Kossa János: *Kettős idegenségben. Válogatott nyelvművelő írások*, [sajtó alá rendezte: Szeli István], Budapest, Timp, 2003.

³⁰ Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*, Újvidék, Forum, 2001, 128.

³¹ Kossa János: *Édes anyanyelvünk*, *Híd*, VI. évfolyam, 1939/6, 224–228.

³² Szeli István: *Egy nyelvművelő könyv lehetséges olvasata* (Kossa János: *Kettős idegenségben*), *Híd*, 2003/11., 1312., elérhető az interneten: http://adattar.vmmi.org/cikkek/17373/hid_2003_11_13_szeli.pdf, 2017. február 20.

Keck Zsigmond sorsa és munkássága a mai napig komoly figyelmeztetés nem csak a református egyház cselekvő tagjai számára, hanem általában a magyar humán értelmiség vonatkozásában is. A politikai megváltást ígérő globális eszmék bűvkörében, vagy a nagyhatalmak „*történelmi galaxisainak*” vonzásában, sőt, akár a saját paradigmánkon belül is kihívást jelenthet annak a közösségnek a megőrzése, amelynek sorsát hordoznunk kell, és amelynek a hangját nekünk kell artikulálnunk. Mindezt a délvidéki magyarokra vonatkozóan, de lényegében az összes határon túli magyar közösségre érvényesen Mák Ferenc délvidéki magyar író így fogalmazta meg: „*A legizgalmasabb (és egyben legtalányosabb) a háború utáni nemzedék cselekvő tagjainak a sorsa volt. Úgy kompenzáltak, hogy teremtettek egy olyan, az elvárásoknak megfelelő – ámde hamis – kisebbségi kultúrát, amely minden vonatkozásban a többségi elvárásoknak igyekezett megfelelni. Mindezek nyomán megszületett a hamis nemzettudat, a múlt tagadásának újabb és újabb nekifeszülése, a magyar kultúrát és az irodalmat át- meg átjárta a mérhetetlen lojalitás. Az ő világuk nem szüülhetett egyebet, mint a disszidensek nemzedékét, amelynek tagjai az önként vállalt belső, vagy a messzi távolba vivő, külső emigrációba menekültek.*”³³

A XX. századi magyarság – és különösen is a kisebbségi sorba került magyarság – nagy szerencsétlensége, hogy értelmiségi vezetői és kimagasló gondolkodói közül sokan a kényszerű kollaboráció-, és az „*ahogy lehet*” értékmentést célzó útját egyaránt végigjárták. A határt nehéz meghúzni, de a jelen esetben pálcát törni csak akkor lenne jogunk, ha biztosan tudnánk, hogy soha többet nem fog olyan helyzet előállni a saját hibánkból, mint amelyet a XX. századot beharangozó 1918-as összeomlás idején megtapasztaltunk – és amelynek a következményei a mai napig sújtják a szétszórt magyar közösségeket.

IRODALOMJEGYZÉK

- COURTOIS, Stéphane [et al.]: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*, Budapest, Nagyvilág, 2000.
- DOMONKOS László: *Goli otok, a Pokol-sziget. Tito Gulágja az Adrián, 1949–1980*, [Budapest], CEPoliti, 2016.
- DOMONKOS László: *Goli život, Aracs. A délvidéki magyarság közéleti folyóirata*, 2015/4, XV. évfolyam, 51–56.
- DOYLE, Donan: *A dél-afrikai háború. Annak okai és keletkezése*, Budapest, Szilágyi, 1902.

³³ Mák Ferenc: Öt nemzedék, és ami utána következik, *Magyar Szó Online*, 2012. december 1. http://www.magyarsozo.rs/hu/2012_12_01/velemen_yjegyzet_gyurodesek/35289/%C3%96t-nemzed%C3%A9k-%C3%A9s-ami-ut%C3%A1na-k%C3%B6vetkezik.htm, 2017. január 28.

- FEKETE Ágnes (szerk.): *Református Félóra (MR1 Kossuth Rádió)*, 2014. december 3-i adás, <http://tebenedbizontunk.hu/?m=661>, 2017. január 28.
- GEROLD László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*, Újvidék, Forum, 2001.
- JOHNSON, Paul: *A modern kor. A 20. század igazi arca*, [Budapest], XX. Század Intézet, 2007.
- KOSSA János: *A mi nyelvünk*, Újvidék, Fórum, 1978.
- KOSSA János: Édes anyanyelvünk, *Híd*, VI. évfolyam, 1939/6, 224–228.
- KOSSA János: *Így írunk mi*, Novi Sad, Forum, 1962.
- KOSSA János: *Így írunk mi, 2. könyv*, Novi Sad, Forum, 1965.
- KOSSA János: *Kettős idegenségben. Válogatott nyelvművelő írások*, [sajtó alá rendezte: SZELI István], Budapest, Timp, 2003.
- KOSSA János: *Magyarul, magyarán*, Újvidék, Forum, 1968.
- KOSSA János: *Nyelvünk fűszerszámai*, Budapest, Gondolat, 1979.
- KOSSA János-émlékest, in *Magyar Szó Online*, http://www.magyarszo.rs/hu/1881/vajdasag_ujvidek/92201/Kossa-J%C3%A1nos-eml%C3%A9kest.htm, 2017. január 12.
- KOTEK, Joël–RIGOULOT, Pierre: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*, Budapest, Nagyvilág, [2005].
- LÉVAY Endre: *Holnapvárók*, Újvidék, Fórum, 2002.
- MÁK Ferenc: Öt nemzedék, és ami utána következik, *Magyar Szó Online*, 2012 december 1. http://www.magyarszo.rs/hu/2012_12_01/velemen_yjegyzet_gyurodesek/35289/%C3%96t-nemzed%C3%A9k-%C3%A9s-ami-ut%C3%A1nak%C3%B6vetkezik.htm, 2017. január 28.
- SZELI István: Egy nyelvművelő könyv lehetséges olvasata (Kossa János: *Kettős idegenségben*), *Híd*, 2003/11., 1307–1313., elérhető az interneten: http://adattar.vmmi.org/cikkek/17373/hid_2003_11_13_szeli.pdf, 2017. február 20.
- SZELI István: Kossa Jánosról egy túlélő pályatárs, *Híd*, 2007. április, 72–76., elérhető az interneten: <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00036/pdf/072.pdf>, 2017. február 20.
- VÉKÁS János: *Magyarok a Vajdaságban, 1944–1954. Kronológia*, Zenta, VMMI, 2011.

ÁRON MÁTHÉ, PHD

The “little brother” of the GULAG: A Hungarian Reformed Pastor in the Yugoslavian Lager

It is common knowledge that it was the Boer wars where the first concentration camps were constructed, but the Soviets also used the term for some of their facilities as early as the end of the 1910's. Later, when the GULAG itself came to life, it was introduced as the facility where the “new communist men” is produced. Hungarian people have suffered twists and turns in 1944-45, not only because of their national identity, but also on ideological grounds, and not only in the form of the Soviet terror, but also through the practices of the neighboring countries. Following these years, the events took place according to the same pattern everywhere. First, anti-Hungarian campaigns were organized, then people were put into camps on ethnic grounds to weaken and destroy the “hostile” ethnic groups. Hereafter came the totalitarian dictatorship, where putting suspicious people away became more systematic.

The paper highlights data and also draws some conclusions about the events in Rumania, Czechoslovakia, and Transcarpathia (Ukraine), but mainly deals with the practices of Yugoslavia. Of course, the camp system of Yugoslavia could never become an extensive network, because most of the enemies of the communist system were simply shot dead. Still, after the horroristic showdown beginning in the fall of 1945, there were many concentration camps built for the German and Hungarian inhabitants of Vajdaság (Vojvodina). The main role of the camps near Gádoros (Gakovo) and Tiszaistvánfalva (Bački Jarak) was to kill the prisoners under the pretext of forced labor. Only after these camps was the lager named Goli otok (the “barren island”) erected, and this was the camp also Zsigmond Keck, a reformed pastor, was transported to. Zsigmond Keck belonged to a branch of people in the Reformed Church who represented the interests of the folk going further than average left-side thinking, even to being genuinely communist.

The main starting point of the purges in Yugoslavia was the break up between Stalin and Tito. Still, there is no doubt that it would have happened also without that, because these practices have been proven and well-used standards in sovietization. While there were many preventive and intimidatory actions, there were many people who were arrested just because of their connections – or supposed connections – to the “Old Guard” as well, many of whom were transported to the camps later. This is how Zsigmond Keck also got captured, and, following a few-months-long remand, became the prisoner of Goli otok from November 4, 1949 to April 27, 1953. The paper introduces the forced labor camp of Goli otok in the Adriatic Sea, in the Kvarner Gulf (today part of Croatia) and also deals with Keck's memoirs about the “barren island”.

SZATMÁRI JUDIT, PhD

„... a fiúkkal, még várunk kell, mert másfelé vannak elfoglalva.” – Amiről az iratok hallgatnak, helyzetkép a Dunamelléki Református Egyházkerületben 1945 tavaszán

A dolgozat címeként választott idézet Hatolkay Árpád kőbányai lelkész 1945. február 22-i leveléből származik, amelyben Szabó Imre esperesnek számolt be egyházközsége állapotáról: reméli, hogy hamarosan elindulhat az egyházi munka, először a leánykör megindítását tervezi, mivel a férfi ifjúságot, a leventéket előző év végén a front elől a Dunántúlra, majd tovább menekítették.¹

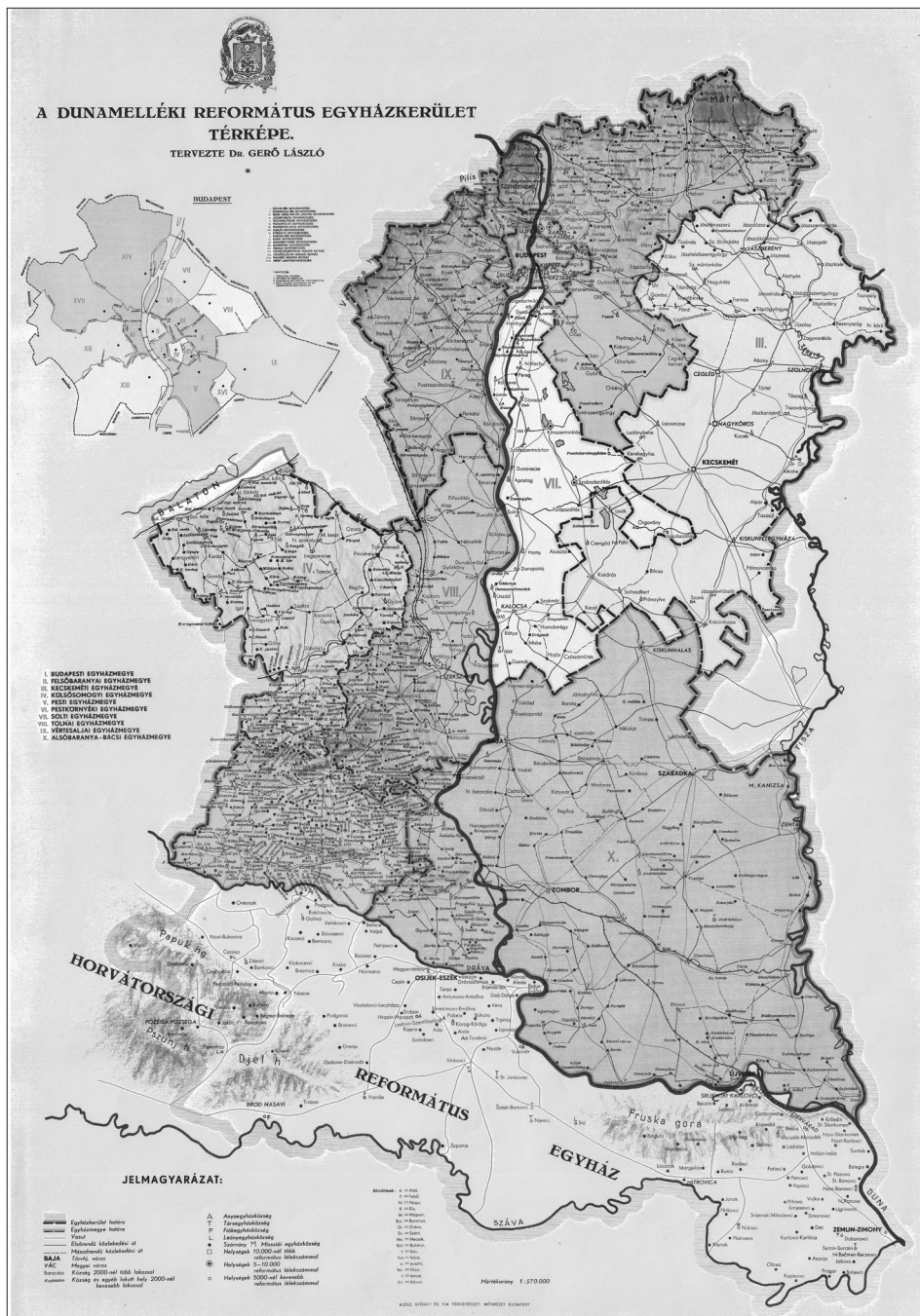
A Dunamelléki Református Egyházkerület az ország középső részét foglalja el, a Dunakanyar egyházközségeitől le Baranyáig, beleértve az 1941–1944 között visszatért Alsóbaranyai Egyházmegyét. Az egyházkerület sorsát meghatározta, hogy itt található a főváros, itt folytak a magyarországi legsúlyosabb harcok, „*új Sztálingrádnak*” is mondták, ahogy Ungváry Krisztián Budapest ostroma című könyvéből ismerjük.² A Dunántúl, a tavaszi német ellentámadás színtere, a Vértesaljai Református Egyházmegyével esett egybe, ezért itt az eklézsiák a frontvonal hullámzását szenvedték meg különösen: hol a német, hol az orosz volt az úr. Így a háború utolsó szakaszát, a front átvonulását, a Vörös Hadsereg megjelenését, illetve az azzal járó málenkij robotot is más-más módon élte meg az egyházkerület egy-egy egyházmegyéje, egyházközsége. Dolgozatom első felében a sokat szenvedett Budapesti, Pestkörnyéki, valamint a Solti és Vértesaljai Egyházmegye 1945. tavaszi helyzetképét vázolom fel, majd a hadifogoly-internáló táborokkal kapcsolatosan fellelt egyházi iratok alapján bemutatom mit tett, illetve tehetett az egyházkerület a foglyokért. Forrásaimat tekintve felhasználtam a Püspöki Hivatal

---

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: RL) A/3 Budapesti egyházmegye iktatott iratok 13/1945. A málenkij robot fogalmával való első találkozásom összekapcsolódik a leventék nyugatra menekítésével: édesapámat 1944-ben így vitték el közvetlenül a front elől Dunántúlra és így jutott végül München mellett amerikai hadifogságba. Ennek köszönhető, hogy ő csak 1946-ban hazatérve, elkerülte sok leventetársa sorsát, s nem jutott Szibériába. Később felvette a kapcsolatot Rózsás Jánossal, a Leventesors és a Gulag lexikon szerzőjével, aki leventeként került ki a Szovjetunióba hadifogságba. Vö. Rózsás János: *Leventesors, A leventeintézmény története 1921–1945*, Nagykanizsa, Hármás Halom Baráti Kör–Trianon Társaság, 2005., uő. *Gulag lexikon*, Nagykanizsa, [Rajnai M.], *A magyar műveltség kincsestára*, 2008.

² Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 2013.

25. kép
A Dunamelléki Református Egyházkerület térképe (1941)

iratanyagát, a Ravasz László dunamelléki református püspöknek címzett, elnöki iktatású, személyes megkereséseket és az egyes eklézsiákból az esperesi hivatalokba érkező jelentéseket.

A budapesti harcok elmúltával Ravasz püspök első intézkedései közé tartozott, hogy püspöki körlevélben keresse meg az espereseket és lelkipásztorokat. Ebben az 1. számú pásztori körlevélben a püspök a lelkipásztorokat, egyháztagokat megszólítva kérte az istentiszteletek mielőbbi megtartását, a gyülekezeti munka beindítását, a károk felmérését.³ Ezt az első felhívást még csak a budapesti és a fővárost közvetlen környékező eklézsiák kapták meg személyes kézbesítés útján, de májusban már az egész egyházkerületbe eljutottak az újabb körlevelek. A püspök felhívást intézett az esperesekhez a vizitáció sürgős megtartására, melynek két legfontosabb tárgya: „1. Mi kár, romlás és bénulás érte az egyházközséget? 2. Megindult-e a rendes egyházi élet és milyen mértékben?”⁴ Az esperesi kérdőívekhez készített 29 pontos „Pótlás” már kitért az egyházi élet, az egyházi javak minden területére, igyekezett pontos képet alkotni a frontot átélt gyülekezetek állapotáról.⁵ Szintén májusban püspöki körlevél hívta fel az espereseket, lelkészeket bűnbánati hét megtartására,⁶ melyről utólag jelentést várt. A Bereczky Albert Budapest–Pozsonyi úti lelkész által elkészített tematikájú bűnbánati estekre több-kevesebb sikerrel sor került, mint a vértessaljai esperes írta beszámolójában. Az esperes közölte, hogy nem minden egyházközségben tudták megtartani, részben az orosz katonaság visszavonulása, részben a mezőgazdasági munkák miatt csekély volt a látogatottság, pár ifjú vagy leány vett részt az esteken, úrvacsorát több helyen a bor hiánya miatt nem tudtak osztani. Tabajdon, ahol a legnépesebbek voltak az estek, a bűnbánati napokat a templomban tartott gyülekezeti értekezlet vezette be, ennek tulajdonítható, hogy állandóan 120-150 volt a résztvevők száma.⁷

Budapest és a környező települések sorsa

Szabó Imre fasori lelkész, a Budapesti Egyházmegye esperese, naplójában leírta az ostrom borzalmait, így a Vörös Hadsereg által elkövetett első atrocitásokat is.⁸ Esperesként már 1945 februárjában igyekezett elérni a fővárosi lelkészeket, hogy helyzetjelentést adjanak eklézsiájukról. Hatolkay Kázmér kőbányai lelkész – akitől

³ RL A/1.b Püspöki iratok, 1/1945 Budapest, 1945. febr. 21.

⁴ RL A/1.b Püspöki iratok, 558/1945 Budapest, 1945. máj. 28.

⁵ RL A/11. Vértessaljai egyházmegye iktatott iratok, 100/1945 „Pótlás 1945. évi esperesi kérdőívekhez s a helyzetjelentésekből esetleg hiányzó adatokhoz.”

⁶ RL A/1.b Püspöki iratok, 494/1945 Budapest, 1945. máj. 19.

⁷ RL A/11 Vértessaljai egyházmegye iktatott iratok, 77/1945 1945. szept. 6.

⁸ Szabó Imre: *Ég, de meg nem emésztetik, Naplók 1914–1954*, Budapest, Budapest-Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.

a címbéli idézet származik – írta esperesének: „*Sajátos nyomora volt Kőbányának az, hogy az itteni borpincékben százezer hektoliternél több bor volt elraktározva. Ennek aztán igen keserves következményei voltak a lakosságra nézve.*”⁹ A lelkészek jelentéseiben –, mivel egyik fő kérdés volt, hogy tartanak-e újra istentiszteleteket – rendszeresen szerepelt, hogy a lakosság nem mer az utcákon közlekedni, főleg a férfiak, mint az óbudai lelkész, Kontra Aladár 1945. áprilisi levele is tanúsítja: „*Még ma sem igen jöhetnek a férfiak a templomba sem, mert részben akkor is munkán kell lenniük, részben nem akarják elfogatni és robotra hurcoltatni magukat.*”¹⁰ Az első levelekből még az tűnt ki, hogy a munkára, robotra hurcoláskor még nem gondolták, hogy ez a málenkij robot végül a Szovjetunióban folytatódik. A romeltakarításra és más fizikai munkára befogott férfiak közül a legtöbben visszatérhettek. Bár egy lótetem elásása sem járt veszély nélkül: Hatolkay Árpád egyik presbitere lótetetés közben sérült meg egy addig fel nem robbant aknától és halt bele sérüléseibe.

A későbbi visszaemlékező Kováts J. István teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző önéletrajzában már kimondottan így írt a robotra hurcolásról a Vihar után című fejezetben: „*Az emberek kimerészkednek házaikból. Inkább csak nők mernek még vállalkozni hosszabb utakra, mert a férfiakat összefogdoszák az oroszok és elviszik »hadifoglyoknak«. Budapesten egyenesen az elöljáróságok épületei előtt fogdoszák őket össze, hova ügyes-bajos dolgaik intézése végett mennek. Lelkészek jelennek meg az utcákon meg az országutakon palástosan, mert így nem bántják őket.*”¹¹

A Pestkörnyéki Egyházmegye – ma már Nagy-Budapest része – egyházközségeiből¹² beérkező jelentések mind-mind a lakosság, s benne a református hívek számának nagymértékű csökkenéséről számoltak be, így Ifj. Gyökössy Endre, Újpest-Újváros lelkésze a következőképpen: „*Ifjúságunk, férfiaink színe-virágát elvittek, vagy elhurcolták, katonának, munkaszolgálatosnak, fogolynak... presbitereink közül nyolcan tűntek el.*”¹³ Az 1945. nyári vizitációs kérdőíven a presbiterek sorában egy katonaként, egy fogolyként szerepelt.¹⁴

Mády Gyula lelkész Újpest-Belsővárosból jelentette: „*Igaz, hogy ma is többen járnak még a nők, mint a férfiak az istentiszteletekre, de ez megérthető, mert a férfiak még vasárnap is tarthatnak attól, hogy közmunkára igénybe veszik az utcán*

⁹ RL A/3 Budapesti egyházmegye iktatott iratok, 139/1945 Budapest, 1945. márc. 24.

¹⁰ RL A/3 Budapesti egyházmegye iktatott iratok, 215/1945. sz. 1945. ápr. 8.

¹¹ Kováts J. István: *Egy élet prédikációja, Önéletrajz*, [a szöveget gond. Hegyi-Füstös István – Timár Pál], [Budapest], Szenci Győzőné és Kováts Zsuzsanna kiadása, [2006], 411.

¹² A Pestkörnyéki Református Egyházmegye anyaegyházközségei: Budafok, Csepel I. kerület, Csepel II. kerület, Csillaghegy, Kispeszt-Központ, Kispeszt-Wekerletelep, Nagytétény, Pestszenterzsébet-Központ, Pestszenterzsébet-Klapka tér, Pestszenterzsébet-Szabó-telep, Pestszentlőrinc-Központ, Pestszentlőrinc-Kertváros, Pestújhely, Rákosliget-Keresztúr, Rákoshegy, Rákospalota-Óváros, Rákospalota-Újváros, Rákosszentmihály, Soroksár, Újpest-Belsőváros, Újpest-Újváros.

¹³ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye iktatott iratok 1945, Gyülekezeti jelentések az 1/1945. sz. püspöki körlevélre, Gyökössy Endre 1945.

¹⁴ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye vizitációs kérdőívek 1945, Újpest-Újváros.

őket... s a fiúk jó részét, a KIE¹⁵ tagjaival együtt még a múlt év karácsonya előtt átvitték a Dunántúlra s most nincs ifjúságunk.”¹⁶ Az 1945 nyarán készült vizitációs kérdőíven a presbitérium névsorában található 38 név közül egy mellett szerepelt, hogy „hadifogságban”, 5 mellett: „fogságban”.¹⁷

Benkő István, Rákospalota-Óváros lelkésze szintén a férfiakat hiányolta a templomból: „bár férfiak aránylag kevesen mernek még eljönni.”¹⁸

Mányoki Sándor lelkész a Pestszentlőrinc-Központi Egyházközség pusztulását írta le érzékletesen: a kifosztott városrészben „sem vagyon, sem életbiztonság nincs... Pestszentlőrinc, az ötven éves község és 10 éves város megrongált és rombadőlt üres házaival újra »pusztává« lett, amint először volt.”¹⁹ Korábban ugyanis Pusztaszentlőrinc volt a neve. A nyáron kitöltött vizitációs kérdőíven a lélekszám rovatnál megjegyezte a lelkész, hogy ez az év eleji adatoknak felel meg (lélekszám 40 000, ref. 7500, ág. ev. 2000, kat. 28 000, izr. 1000, más 500), mert „bombázás, elhurcolás, kiürítés miatt nagyon lement a lakosság lélekszáma”.²⁰ Többnyire egy ötödével csökkent a lelkészek becslése szerint a lakosság száma, mint pl. Rákoshegyen 20%-os csökkenést jelzett a lelkész.²¹ Az idős lelkész kifogásolta, hogy a vizitáció egy világégés, egy kiürítés után azzal foglalkozott, hogy miért az Apostol Elek-féle konfirmációs kátét használják, miközben az egyházközség képtelen fizetni alkalmazottait: a segédlelkész, a harangozó és a lelkipásztor fiával együtt „éhenkórászva vergődik”, és öt hitoktató munkáját végzi el. A lelkészt első gyülekezete, a baranyai Nagyváty hívta meg egy időre, hogy kissé felerősítse az átélte nélkülözések után. Mellesleg még Apostol-féle kátéjuk sem volt, le kellett íratni a konfirmációs kérdéseket, csak így tudta a konfirmációra előkészítést elvégezni.

Alföldy-Boruss Dezső lelkész Pestszentlőrinc-Erzsébettelepről örömmel jelentette, hogy már van istentisztelet: „itt a pesti határszélen, ezen a kis eldugott telepen minden nyersebben folyik. A hivatalos közegek dicséretet kaptak munkájukért, 120 embert internáltak Ukrajnába.”²²

Pestszenterzsébet-Központban a lelkész az anyagi pusztulást fájlalta, de életük és testi épségük megőrzésén örvendett: „Fő azonban, hogy élünk s eddig semmi különösebb kalamitás nem történt velünk, értve ezalatt a feleségemet s nagy leányo-

¹⁵ A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) az egyik legnagyobb múltú protestáns ifjúsági egyesület volt.

¹⁶ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye iktatott iratok 1945, Gyülekezeti jelentések az 1/1945. sz. püspöki körlevélre, Máty Gyula 1945. febr. 21.

¹⁷ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye vizitációs kérdőívek 1945, Újpest-Belsőváros.

¹⁸ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye iktatott iratok 1945, Gyülekezeti jelentések az 1/1945. sz. püspöki körlevélre, Benkő István 1945. márc. 11.

¹⁹ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye iktatott iratok 1945, Gyülekezeti jelentések az 1/1945. sz. püspöki körlevélre, Mányoki Sándor 1945. márc. 11. és 28.

²⁰ RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye vizitációs kérdőívek 1945, Pestszentlőrinc, 1945. aug. 9.

²¹ uo. Rákoshegy társsegyház (Rákosliget).

²² RL A/8 Pestkörnyéki egyházmegye iktatott iratok 1945, Gyülekezeti jelentések az 1/1945. sz. püspöki körlevélre, Alföldy-Boruss Dezső 1945.

*mat is! Imádkoztunk sokat, hogy csak így őrizzen meg bennünket a mi jó Istenünk!*²³

A csepeli munkásgyülekezetben is alig jöhettek a hívek az istentiszteletre: „Állandó közmunkára való igénybevétel miatt, valamint a gyári »rohamunka« folytán férfiak az istentiszteletet csak kevéssé látogathatják. Az iskolás gyermekek sem mentesülnek a közmunkára való igénybevétel alól. Asszonyaink otthonaikat az állandó fosztogatások miatt nem merik elhagyni.”²⁴

Szemeretelep-Csákyligeten hasonló volt a helyzet: „úgy a férfiakat mint a nőket szüntelen munkába terelik.”²⁵

A lelkészek legtöbb esetben az egyházközséget ért anyagi károkról pontos felmérést készítettek, hiszen erre vonatkozott a püspöki-esperesi felhívás – ezen túlmenően kevés információval szolgálnak arra, hogy a lakosságot milyen atrocitások érték. Ennek egyik oka az lehetett, amivel Nagy Lajos apostagi lelkész 1945. március 26-án zárta beszámolóját: „Hogy mi minden történt, ezt majd szóval lehet elbeszélni.”²⁶ Így történhetett meg az, hogy miközben Galambos József soroksári lelképásztor a német lakosság robotra hurcolásáról nem írt, beszámolójából mégis megtudjuk, hogy az eklézsiában 102 pár teáscsésze veszett oda, mikor a lakosság kitelepítése után az imaterem kórházi raktárnak szolgált, és hogyan robbantották fel a különben üres pánccs szekrényt.²⁷

A Duna két oldalán

A Solti Egyházmegye, mivel a front a Dunánál megrekedt, különösen sokáig szenvedte meg az ott állomásozó katonaságot, 1944 novemberétől egészen 1945 áprilisáig tartott a megszállás, egymást váltották a különböző katonai alakulatok. Így Kiskunlacházán 15–16 ezer katona állomásozott, házanként átlag 12–13 elszállásolva – emellett még a kitelepített falvak reformátusait is befogadták a lacháziaiak. A lelkészek 1945 tavaszán esperesüknek, Kurdi Bélának szóló jelentésükben a lakosság folyamatos robotra kényszerítéséről számoltak be. Az érsekcsanádiakat a még németek által elkezdett, majd az oroszok által folytatott repülőter építésére vitték állandóan, férfiakat és nőket egyaránt. Csak a lelkész kérésére engedték meg, hogy karácsony első napján a nők, második napján a férfiak templomba menjenek.²⁸ Kiskunlacháza lakossága szintén építette a repülőteret, de hidak építésén, sáncásáson és kórházi szolgálatban is naponta 1000–1200 ember robotolt, ezenkívül a megmaradt fogatok szakadatlan szolgálatban voltak.²⁹

²³ uo. Tálás Áron, 1945. márc. 7.

²⁴ uo. Csepel II., Kurdy Sándor, 1945. máj. 26.

²⁵ uo. Pócs Lajos, 1945. márc. 12.

²⁶ RL A/9 Solti egyházmegye iktatott iratok 1945, 2–5.

²⁷ RL A/3 Budapesti egyházmegye vizitációs kérdőívek 1945, Soroksár, 1945. jún. 12.

²⁸ RL A/9 Solti Egyházmegye iktatott iratok 1945, 2–5. Nagy Kálmán, 1945. máj. 22.

²⁹ uo. Szabó Balázs, 1945. jún. 22.

A Csepel-sziget lakossága a kiürítés miatt jutott koldusbotra: Ráckeve, Makád, Szigetszentmiklós lelkészei a teljesen kifosztott településekről számoltak be. Az elásott dolgok 90%-át megtalálták az oroszok, és a palástokból a „zsenák” (nők a Vörös Hadsereg soraiban) szoknyát szabtak. Több egyházközségben a legértékesebb úrasztali edényeket, a legrégebbi anyakönyveket elásták. Ilyen elásott és megmenekült anyakönyvekre példa a vérteszaljai egyházmegyében Velence: Vályi Miklós velencei lelkész 1945. június 2-i levelében írta, hogy a pákozdi példa alapján koporsóban temette el az anyakönyveket, így azok megmaradtak. A pákozdi lelkész, László Levente 1945. május 16-i levelében szűkszavúan csak annyit írt B. Szabó János esperesnek, hogy az anyakönyvek megvannak, nem említve megmenekülésük történetét. A lakosságnak visszatérte után is folyamatos robotban volt része, Ráckevére másodszor tért vissza a táborig kórház,³⁰ de az átélt sok szenvedés és nincstelenné válás után is Eötvös Ferenc, makádi lelkész így összegzett: *„Hát így élünk, de élünk s ez a fő!”*³¹ És valóban, a túlélés volt a legfontosabb, mert a lelkészi tisztség sem jelentett feltétlen védelmet. Az idős makádi lelkész, Eötvös Ferenc írta: *„egyszer halálra ítélték, s csak egy hajszálon múlt, hogy ki nem végeztek.”*³² A Soltra beérkező orosz katonák Kósa Lajos lelkészt a pincéből a többiekkel együtt elhurcolták, Tetétlenre hajtották, de még útközben ki akarták végezni őket. *„Amikor [1944. november – Sz. J.] 13-án déltájban bejöttek az udvarunkba, hét férfitársammal együtt, akik a pincénkben velem húzódtak meg sok asszonnyal és gyerekekkel, minden előzmény nélkül, fogságba hurcoltak Tetétlenre. Útban kézigránáttal, majd fegyverrel, három helyen ki akartak végezni. 45 magyar katonával vittek bennünket. De az Isten velünk volt, megtartott. Tetétlenül egy derék orosz őrnagy figyelmes lett rám és alapos kihallgatás után megígérte, hogy kiszabadít a fogságból. Ígéretét teljesítette is és annyira kedves volt, hogy harmadnap meglátogatott Solton.”*³³ A solti lelképásztor végül visszatérhetett övéhez, ám leveléből nem derült ki, hogy mi lett hét férfitársával, nem is beszélve a szintén velük együtt hajtott magyar katonákkal – az ő sorsuk bizonyára megpecsételődött a fogságba eséssel. A solti egyházmegye német nyelvű gyülekezete, Harta hamar megtapasztalta, hogy az átvonuló front után válogatás nélkül hurcolják el az embereket. Hettesheimer Fülöp lelkész Budapesten rekedt az ostrom alatt (1944. október 31. és 1945. február 8. között), de felesége otthon maradt – jóllehet éjnek idején többször menekülnie kellett a parókiáról –, így a lelkész első kézből hallott a történetekről. A településről *„több csoportban mintegy 200 embert elhurcoltak (férfiak, nők, legények és leányok), de senki nem tudja, hogy hová? Remélem, vissza fognak jönni.”*³⁴

³⁰ uo. Molnár Pál, 1945. márc. 22.

³¹ uo. Eötvös Ferenc, 1945. ápr. 23.

³² uo.

³³ uo. Kósa Lajos, 1945. jún. 18.

³⁴ uo. Hettesheimer Fülöp, 1945. febr. 13.; Az elhurcoltak emlékére 2016. október 30-án avattak emléktáblát az önkormányzat falán. Az lakosság elhurcolásáról l. H. Barta Lajos: *Harta* [.. és hartaiak

A Duna túloldalán a Vértesaljai Egyházmegyében, mely különösen sokat szenvedett a hullámzó fronttól, a legtöbb lelkész igen részletesen beszámolt az elmúlt fél esztendő történéseiről és ezekből a levelekből állította össze az esperes a püspöknek küldött egyházmegyei helyzetképet. A falvak egy részét még a németek ürítették ki, s vándorolhattak lakói egyik településről a másikba, míg végül felégett, romba dőlt, kiraboltt házaikba térhettek vissza. Másutt nem került sor kitelepítésre, ott a lakosság saját otthonában élte át a front minden borzalmát. Az egyházi épületek, templomok, parókiák, iskolák, tanítólakások súlyos károkat szenvedtek, az úrasztali edények, az anyakönyvek, az egyházi irattár elvesztek. A lelkészek az előírás szerint az anyagi pusztulást részletesen felsorolták, az emberi veszteségekről viszont kevesebbet tudunk meg. Leginkább a lelkészek személyes beszámolóiban bukkantam ennek nyomára. Tömeges elhurcolásra a Budapest melletti Érden került sor. Itt 3800 férfit szedtek össze és vittek el a szegedi és temesvári fogoly- és internáló táborokba, köztük volt három presbiter és több egyháztag is. Hamza Gyula érdi lelkész a legfájóbb csapásnak az emberek elvitelét tartotta: „A legnagyobb veszteségünk, mellyel szemben tehetetlenek vagyunk, bár minden lépést megpróbáltunk.”³⁵

Egy-egy ember fogságba viteléről, főleg az egyházi tanítókat érintő esetekről több helyütt beszámoltak a lelkészek. Virág István seregélyesi tanítót első ízben 1945. február 10-én tartóztatta le a szovjet titkosrendőrség, mivel levanteoktató volt. Két napig vallatták Szolgaegyházán, majd hazaengedték. Másodszor március 4-én tartóztatták le névtelen feljelentésre, nyilas párttagság vádjával. Balatonkenesén tartották fogva, majd igazoló papírokkal hazaengedték. A tanító gyalog indult haza, de Fülén elfogták, papírjait elvették és a magyar hadifoglyok menetébe csapták. Kiskunfélegyházáról még írt családjának, hogy viszik őket tovább valószínűleg Temesvárra – azóta semmit sem tudtak róla.³⁶ Gerecse Pál váli rektor 1944 decemberében jött haza a katonaságtól, 1945 januárjában jelentkezett az orosz parancsnokságon, ahol előbb igazolták, majd március 11-én elvették, s azóta semmi hír sem volt róla.³⁷ A Vértesaljai Egyházmegyében még 1945 nyarán is a távollévő 25 egyházi iskolai tanítóból 20 sorsa ismeretlen volt. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy az egyházmegyében Érden kívül inkább szórványosan kerültek a hívek hadifogságba, maga a front végezte a legnagyobb pusztítást. Kápolnásnyéken 120–130 ember halt meg a faluban húzódó front miatt,³⁸ a bicskei lelkész 16 agyonlövés, agyonverés, megégés, 17 bomba- és gránátsérülés miatti halálesetet

---

mondják kétezer küszöbén...], Harta, Harta Önkormányzata, 1999.

³⁵ RL A/11 Vértesaljai egyházmegye iktatott iratok 1945, Helyzetjelentések 21, 29/ 1945 Hamza Gyula, 1945. máj. 15.

³⁶ uo. Székely László, 1945. júl. 5.

³⁷ uo. Kozma Károly, 1945. máj. 12.

³⁸ uo. Molnár Zoltán, 1945. máj. 10.

jelentett.³⁹ Agyonlőttek németnek nézett fiatal, leventesapkás tanítóképzős ifjút és leányt védő férfit is. Ha málenkij robotra nem is vitték el a lelkészeket, robotban nekik is részük volt. Parókiáikat a katonaság kórháznak, pékségnek, konyhának, illetve gyakorlatilag mindennek igénybe vette. A gyúrói lelkész karácsony napját nem prédikálással töltötte, hanem favágással, mert a legénységi szakács úgy látta jónak, mivel náluk mindenki robotol.⁴⁰ A bicskei lelkészt híveivel együtt vitték az első vonalba lövészárkot ásni.⁴¹

Internáló táborok – lágerek

Dolgozatom előző részében leginkább arra igyekeztem rámutatni, hogy a gyülekezeti jelentések alapján csak szórványos információink vannak arról, hogy a málenkij robotra hurcolás mikor végződött a Szovjetunióban, a lelkészek többnyire arról írtak, amikor a lakosság robotolása ugyan folyamatos volt, de nem végződött végleges kényszermunkára szállítással. Stark Tamás⁴² és Bognár Zalán⁴³ kutatásai alapján a polgári lakosság szovjet (hadi)fogságba hurcolása három okból történt: 1. hadifogolylétszám-kiegészítés, 2. etnikai tisztogatás, 3. német nemzeti-ségüként való internálás.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában őrzött iratokban találtam példát arra, hogy tábori lelkészek, katonai szolgálatra bevonult egyházi iskolai tanítók katonai alakulattal estek hadifogságba és így hadifogolytáborba kerültek, de arra is, hogy a polgári lakossághoz tartozókat hadifogolylétszám-kiegészítésnek vitték el, illetve – mint a hartai németek esetében – a német nemzeti-ségűeket internálták, vagy politikai okok miatt kerültek egyes lelkészek letartóztatásba és így internálótáborba (Gál Lajos angyalföldi, Halmásy Miklós jászberényi, Paczolay György nagykőrösi, Demjén István budafoki, Balogh József tápiószzelei, Varga Ernő bugyi, Jánosi György váraljai, Kis Ernő kispeszt-központi lelkészek).⁴⁴ Az iratok alapján láthatjuk, hogy a szálak Ravasz püspök –, aki egyben a zsinat elnöke is volt – kezében futottak össze. Még tartott Buda ostroma, amikor Ravasz László 1945. február 12-én első ízben prédikált a Kálvin téri templomban.⁴⁵ Az április

³⁹ uo. Füle József, 1945. máj. 15.

⁴⁰ uo. Bogár János, 1945. máj. 15.

⁴¹ uo. Füle József, 1945. máj. 15.

⁴² Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatási könyvek*, 2006. Különösen az alábbi fejezetek: A polgári lakosság elhurcolása a harcok során (33-50.), Magyarország gyűjtőtáborok (111-113.).

⁴³ Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1945*, Budapest, Kairosz, 2012, 49.

⁴⁴ RL A/1.b Püspöki iratok 708/1945, Ravasz László püspök a miniszterelnökhöz, 1945. jún. 14.

⁴⁵ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992, 307-315.

10-én tartott egyházkerületi tanácsülésen a püspök részletesen beszámolt az elmúlt hónapok alatti tevékenységéről, beleértve a nyilas uralom alatt rejtőzködését, az ostromot és első hivatalos tevékenységeit, püspöki körleveleit és a hadifoglyok érdekében tett közbenjárását: „Megállapodtam a tábornok úrral [Csernisov – Sz. J.] a lelkészeknek adandó igazolvány tárgyában. Ismételten kértem, hogy a hadifogolytáborba elhurcolt lelkészeket bocsássa szabadon. Fájdalom, ez a kérésem csak igen kis részben teljesedett.”⁴⁶ Két feladat állt a református egyház előtt: egyrészt összeírni a fogságba került egyházi alkalmazottakat – a hadseregben szolgáló, s így fogságba eső tábori lelkészeket és katonai szolgálatra bevonult egyházi tanítókat, valamint a polgári személyként elhurcolt lelkészeket, teológusokat, hitoktatókat, tanítókat – és mindent megtenni kiszabadításuk érdekében. A másik feladat a táborban lévők megsegítése, lelkipásztori szolgálatban részesítése volt.

Az egyházkerületi levéltárban többnyire az elnöki iktatású iratok között találjuk azt a sok személyes megkeresést, kérést, melyet egy-egy fogságba esett, elhurcolt családtag érdekében írtak, de itt találhatóak a fogoly lelkészek névsorai, továbbá a táborokhoz legközelebbi helyi lelkészek rövid jelentései, mit tudtak tenni a foglyok érdekében.

A budapesti emberfogások során református lelkészeket, hitoktatókat és teológusokat is elhurcoltak. Csekey Sándor teológiai igazgató az 1945. január 18-án a teológiáról elhurcolt diákok – teológusok és más szakon tanuló egyetemisták – névsorát küldte a püspöknek: Máté Sándor, Zsengellér Ferenc, Tompa Károly, Kátóna Miklós, Écsy László, Horváth János, Simon János.⁴⁷ Szabó Imre budapesti esperes pedig a fővárosban elfogott és a gödöllői táborba vitt lelkészekről értesítette a püspököt: „Bod László vallásoktató lelkész biztosan Gödöllőn van, Ungvári János segédlelkész biztosan Gödöllőn van, Kudor Attila kolozsvári segédlelkész, állítólag ő is Gödöllőn van, Vaday Ferenc darvasi segédlelkészt Gödöllőre vitték, Szurdoki Zoltán teológus hallgatót állítólag Gödöllőre vitték.”⁴⁸

A különféle úton-módon fogságba esetteket menetben terelték a táborok felé. Vidéki lelkészek számoltak be arról, hogy náluk a templomban helyezték el éjszakára az áthajtott hadifoglyokat. Kiskunlacházán 1945. február 2-án 1400 hadifogoly, köztük két tábori lelkész, Morvay Lutár Sándor garéi és Vitéz Vargha kiscsányosrői lelkész éjszakázott a templomban. „Ezeket a hadifoglyokat valamint még több alkalommal keresztülvonuló foglyokat gyülekezetünk élelemmel ellátta. Megrendítő volt, ahogy az utolsó falat kenyerüket is kihordták az útra a magyar katonák számára. Az orosz katonaság megengedte a foglyok élelmezését. Az orosz

⁴⁶ RL A/1.b Püspöki levéltár 380/1945, Kivonat a dunamelléki református egyházkerületi tanács 1945. április 10-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

⁴⁷ RL A/1.c Elnöki 30/1945 „... felterjesztem azoknak a teológusoknak és egyetemi hallgatóknak a névsorát, akiket az oroszok január 18-án ismeretlen helyre elvittek. Hollétükről azóta sem tudunk semmit.” Csekey Sándor, 1945. febr. 24.

⁴⁸ uo. Szabó Imre, 1945. febr. 24.

1808-1944/45. V. 18.

cserebír, 1945. V. 3.

Élőben törtélt püspök író!

Öbláratosau fordul kérelemmel a Püspök
írkor egy öt gyermekes anya, kinek férje mesőtári
ref. tanító is aki órtattamul került gödöllőre fogás-
ba, jelenleg legléden van. Yla lehet, legyen mivel
a kiszabadítása érdekében valamit teenni.

Szivességet előre is halávan könni

Striktusi szeretettel

Nyitrai Gyuláné

ref. tan. uje

Cim: Nyitrai Gyula ref. tanító

legléd. II. fog. tábor 16. szd.

*katonai kórházban fekvő magyar sebesülteket is étellemezték híveink.*⁴⁹ – számolt be a kiskunlacházi lelkész. Bognár Zalán könyvéből tudjuk, hogy sokszor nem engedték a lakosságnak, hogy az étlen-szomjan hajtott hadifoglyoknak bármi ételmelet, vizet adjon.⁵⁰

Solton – szintén a fogoly magyar katonák templomban elszállásolásáról írt a lelkész, két alkalommal ezer-kétezer magyar fogoly tartózkodott ott egy-egy éjszákára. Ezenkívül a templomot az orosz katonaság vágóhídnak használta, a paplakban négyszer mozt rendeztek be.⁵¹ Jobban jártak Makádon, ahol a templomban hangversenyt rendeztek a tisztek és a paplakból a papné zongoráját vitték be.⁵² A fogolymentek egy-egy táborba tartottak, s ott az ahhoz legközelebb eső egyházközség lelkészének lett volna feladta, hogy a foglyok között ellássa a lelkészi feladatokat – mármint, ha erre engedélyt nyert volna. Ilyen táborok voltak többek között a fővárosban: az óbudai Lókörházban, Csepelen, vidéken: Gödöllőn, Ceglédén a Páncélos laktanyában, Kiskunfélegyházán, Pécsen a Ferenc József laktanyában, az egyházkerületen kívül Szegeden és Debrecenben. A helyi lelkipásztorok rövid híradásban tudatták a püspökkel, hogy mit sikerült tenniük a foglyok érdekében.

Joó Sándor a Budapest-Pasaréti Egyházközség lelkipásztora arról a kivételes esetről számolhatott be, hogy istentisztelet tartását engedélyezték az internálótáborban. Az óbudai Lókörházban lévő internálótábor parancsnoka ugyanis hozzájárult, hogy az ott lévő református internáltak részére minden vasárnap délután 5 órakor istentiszteletet tarthassanak. Erre egy alkalommal kerülhetett sor, mivel a táborot hamarosan feloszlatták, lakói nagy részét a kelenföldi Károly-laktanyába vitték, más részét szabadon engedték.⁵³ Vidéken azonban nem tudtak a lelkészek bejutni a táborokba: Czákó Jenő ceglédi lelkésznek egyedül azt engedélyezték, hogy vasárnaponta csomagot adjon be a fogvatartottaknak.⁵⁴ Kiskunfélegyházán hasonló volt a helyzet: csomagot adtak be remélve, hogy valami eljut belőle a címzettnek, bár többnyire a kenyéren kívül semmi. Kicsempészett cédulákon tudta meg a lelkipásztor, hogy hány tábori lelkész van odabent és azt, hogy már indulási állapotban vannak.⁵⁵ Szegeden sem volt jobb a helyzet, nem volt bejutási lehetőség a táborba, próbálkoztak a keresett emberekről valamit megtudni.⁵⁶ Sajnos, sokszor már csak azt tudhatták meg, hogy az előző szállítmánnyal elvitték a „kérdezett” személyt.⁵⁷

⁴⁹ RL A/9 Solti egyházmegye egyházmegye iktatott iratok 1945, 2-5. Szabó Balázs, 1945. jún. 22.

⁵⁰ Bognár, i.m., 98–102.

⁵¹ uo. Kósa Lajos, 1945. jún. 18.

⁵² uo. Eötvös Ferenc, 1945. ápr. 23.

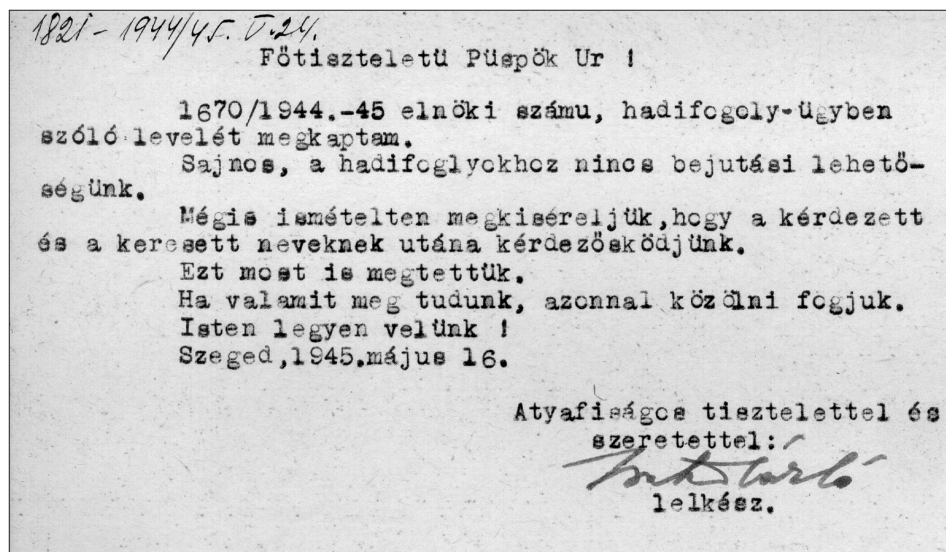
⁵³ RL A/3 Budapesti egyházmegye iktatott iratok, 568/1945 Joó Sándor, 1945. aug. 3., 660/1945 Joó Sándor, 1945. aug. 17.

⁵⁴ RL A/1.c Elnöki iratok 1701, 1702, 1708, 1820/1945 Czákó Jenő lelkész a ceglédi táborról.

⁵⁵ RL A/1.c Elnöki iratok 1808, 1814/1945 Kováts Ferenc lelkész a kiskunfélegyházi táborról.

⁵⁶ RL C/141 Ravasz László iratai – a püspök személyes iratai között maradt, hivatalos, elnöki iktatású iratok: Elnöki iratok 1821, 1845/1945 Szabó László lelkész a szegedi táborról.

⁵⁷ RL A/1.c Elnöki iratok, 1814/1945 Kováts Ferenc, 1945. máj. 17.

28. kép

Szabó László szegedi lelkész levele Ravasz püspökhöz (RL A/1.c 1821/1945)

Ravasz püspök már 1945. március elején Csernisov tábornokhoz, Budapest városparancsnokához fordult a Budapestről elhurcolt lelkészek érdekében, többkevesebb sikerrel. Az elhurcoltak között volt Bod László vallásoktató lelkész, Ungvári János segédlelkész, Kudor Attila kolozsvári segédlelkész, Vadai Ferenc darvasi segédlelkész és Szurdoki Zoltán lelkészjelölt. Mindannyiukat Budapestről vitték el 1945. január folyamán és a meglévő információk szerint Gödöllőn voltak.⁵⁸ A meginduló levélforgalommal egyre több jelentés, kérés futott be a püspökhöz, aki májusban, immár a háború végeztével, dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt kérte a tömeges elhurcolások megszüntetésére: „Miert, miert nem, a megszálló hadsereg nagy számmal tartóztatta le és vitte internáló táborokba a polgári lakosság férfi tagjait. Hadifogolyként kezelte őket s közülök sokat az ország határán túlra vitte el. Tudjuk nagyon jól, hogy a hadifoglyok kicserélése csak a békeszerződés beikkelyezése után kezdődhetik el, – s ha ez a szerencsétlen nemzet belement ebbe a szörnyű háborúba, hordozza el hangtalanul a következményeit is – mégis két megfontolás bátorságot ad arra, hogy közbenjárásra kérjük a Kormányt. Egyik az, hogy ezeknek a szerencsétleneknek jórésze nem hadifogoly. Soha katonai szolgálatot nem teljesített s békés polgári foglalkozásuk gyakorlása közben érte őket az internálás. – A másik pedig az, hogy Magyarország Oroszországgal immár nem ellenséges, hanem szövetséges viszonyban van.”⁵⁹ A miniszterelnökhöz szóló kérését, mint a konvent

⁵⁸ RL A/1.b Püspöki iratok, 30/1945 Ravasz László, 1945. márc. 5.

⁵⁹ RL A/1.b Püspöki iratok, 548/1945 Ravasz László, 1945. máj. 28.

1814-1944/VI. F. 24.

73/945

Főtiszteletű Püspök Ur!

1670/1945 eln.sz. érdeklődő levelére tisztelettel ^{jelenben} ~~írom~~, hogy a kérdettek jelenleg nincsenek a kiskunfélegyházi fogolytáborban. Egy Nagy György nevű zászlóst 1945 III.28.ikán elvittek az 1280 as létszámú tiszti szállitmánnyal Kelet felé. Ezt Csánky Gábor jelenleg még itt levő fogoly lelkipásztor közölte velem. Vele csaknem naponta levelezünk be és kicsempészett kis levélkék útján. Jelenleg indulási állapotban vannak s azt irta, minden pillanatban várható az ő továbbvitelük is.

A fent jelzett szállitmánnyal az alábbi ref.lelkészeket is bizonyára mind kivitték, mert azóta semmi életjelt tőlük nem kaptam :

- 1.vit.Morvay Sándor táb.főlelkész.Garó.Baranya m.
- 2.vit.Varga László táb.főlelkész.Csányoszró Baranya m.
- 3.Ágay László táb.lelkész Csepel.
- 4.Csatlós János táb.lelkész Ungvár.
- 5.Fejér Ferenc táb.lelkész Szerencs.

Ugyanekkor vitték ki Laskay András dunasztbenedeki ref kántortanítót is.

Amennyire emberileg lehetséges, mindent megteszünk foglyaink gondozása felkutatása és szeretteik értesítése terén, csomagokkal is ellátja részben a gyülekezet s mi is, akit csak lehet, de mindinkább lehetetlen kezükhöz juttatni valamit, eltűnnek a jobb dolgok az átvevő kezek között s nekik alig jut be más a kenyéren kívül.

UrvaSORAI bort is kértek, de elkobozták. Ekkor a parancsnokot* kértem, tegye lehetővé a bejuttatását, azt mondotta, hogy ez ki van zárva.

György Antal váci fegyházi lelkészt is kivitték III.28.án .
Mire a felmentését kérő irásokkal ide érkeztek, már akkor nem volt itt. Érdeklődtem utána a parancsnokságon, de nem tudták megmondani, hova vitték.

Mély tisztelettel:

Kiskunfélegyháza 1945 május 17.

Kovács Ferenc
lelkipásztor.

29. kép

Kovács Ferenc kiskunfélegyházi lelkész levele Ravasz püspökhöz (RL A/1.c 1814/1945)

lelkészi elnöke, egy nappal később megismételte.⁶⁰ Legalább a fogságba esett lelkészek érdekében sikerült annyit elérni – ha nem késett el a közbenjárás, s nem vitték még ki az ország területéről a foglyot –, hogy a lelkészek közül többet szabadon bocsátottak a táborokból. A hazaérkezőkről espereseik számoltak be jelentéseikben.⁶¹

Pontos összeírás azóta sem készült, hogy a Dunamelléki Egyházkerület hány lelkésze esett fogságba, hányan szabadultak a táborokból és térhettek vissza szolgálati helyükre, hányan kerültek ki a Szovjetunióba. A front elől menekülve sok lelkész érkezett a visszacsatolt Észak-Erdélyből, Délvidékről, akik részben a Dunamelléki Egyházkerületben maradtak, új szolgálati helyre beosztva, de nagyon sokan távoztak nyugat felé az egyházkerület több lelkészével, emiatt is bizonytalan a vissza nem térők száma, sorsa. A Tiszántúli Református Egyházkerületben Révész Imre püspök utasítására a lelkészek egységesen elkészítették gyülekezetük helyzetképét az 1944–1945 fordulóján átéltekről,⁶² a Dunamelléken a szétszórta található jelentések összegzése még várat magára.

IRODALOMJEGYZÉK

- BOGNÁR Zalán: *Hadifoglyotáborok és (hadi)foglyosors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*, Budapest, Kairosz, 2012.
- H. BARTHA Lajos: *Harta [.. és hartaiak mondják kétezer küszöbén...]*, Harta, Harta Önkormányzata, 1999.
- KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja, Önéletrajz*, [a szöveget gond. Hegyi-Füstös István – Tímár Pál], [Budapest], Szenci Győzőné és Kováts Zsuzsanna kiadása, [2006].
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992.
- RÓZSÁS János: *Leventesors, A leventeintézmény története 1921–1945*, Nagykanizsa, Hármas Halom Baráti Kör–Trianon Társaság, 2005.
- RÓZSÁS János: *Gulag lexikon*, Nagykanizsa, [Rajnai M.], *A magyar műveltség kincsestára*, 2008.

⁶⁰ RL A/1.b Püspöki iratok, 585/1945 Ravasz László, 1945. máj. 29.

⁶¹ RL A/1.b Püspöki iratok 2851/1945 Vargha Tamás esperes 1945. nov. 9. Nagy Kálózi Balázs dunaharaszti lelképásztor szept. 11-én, Simon Ernő dunapataji lelképásztor okt. 12-én, Horváth Kálmán kunszentmiklósi vallásoktató lelkész nov. 9-én hadifogságból hazatérve szolgálatra jelentkezett.

⁶² A jelentéseket közli Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő I-II. A tiszántúli református gyülekezetek krónikája (1944–1945)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára–Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, *RKK Könyvek Református közelmúltunk*, 2016.

STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatási könyvek*, 2006.

SZABADI István (szerk.): *Krisztusban nyert erő I-II. A tiszántúli református gyülekezetek krónikája (1944–1945)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, *RKK Könyvek Református közelmúltunk*, 2016.

SZABÓ Imre: *Ég, de meg nem emésztetik, Naplók 1914–1954*, Budapest, Budapest-Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.

UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 2013.

JUDIT SZATMÁRI, PhD

“... with the boys, we have to wait, because they are busy elsewhere.” – About which the records are silent, situation in the Danubian Reformed Diocese in the spring of 1945

Bishop László Ravasz ordered the deans to organize church visits in the congregations of the Danubian Reformed Diocese in order to accurately assess the material and spiritual damages caused by war as soon as the guns fell silent in the early spring of 1945. According to the deans reports, the surveys received from the different parishes are liable sources to get an idea about the material destruction, the damages done to the buildings, to the equipment, from the churches themselves to the last teacup. About the human losses that occurred during either the military operations or the subsequent abductions, these sources are greatly laconic. The population decreased by a fifth in the region of Budapest, and it is not possible to separate the people who were abducted from the ones who fled. The diary of Dean Imre Szabó highlights that even holding worship services was called into question, since people were afraid to enter the street. The quote in the title, said by Pastor Árpád Hatolkay, also attests that the population, especially the men were terrified. After the cessation of armed conflicts they held church services again on Sundays everywhere, where the church remained relatively intact. Still, these were rather only visited by women, because “only relatively few men dare to come” – “they don’t want to get captured and carried away for robot [forced labor]”. Especially in Budapest, where the population was evacuated, leaving behind abandoned and, in many cases, ruined urban areas,

people only returned at a slow pace. Therefore, the pastors were only able to estimate the loss of the congregations' headcounts roughly, placing it between 20% and 40% in the capital. At this time the deportations and abductions for robot did not seem to get permanent (since there were examples of only few-hours public labors, they dragged people and ordered them to e.g. bury a horse, and released them thereafter). No one had thought that this will become years of forced labor, neither did this idea arise in the pastors reports.

There were two tasks for the Reformed Church in this situation: on the one hand, they had to write a list of the captured church servants – church teachers enlisted to military service, captured military chaplains, deported pastors – and to do everything possible to rescue them. On the other hand, they had to offer help and pastoral support to those already in the camps. In several cases they succeeded in rescuing captured, deported pastors from interment, but in many cases their names only appeared in the nominal rolls of the already deported captives. Bishop Ravasz turned to the Soviet military and then to the Hungarian state leadership continuously in favour of the detainees, but only with little success.

HAJAGOS CSABA

„Leigázottság és a málenkij robot” A Kecskemét környéki elhurcolások a református források alapján

„Leigázottság és a málenkij robot” projektcímmel vette kezdetét az a ma már csaknem két éves kutatómunka, amelynek az volt a célja, hogy közel 70 év távlatából próbálja meg feltárni és bemutatni Kecskemét törvényhatósági jogú (továbbiakban: thj.) város szovjet megszállását követő időszak eseménytörténetét, illetve a kényszermunkára történő elhurcolások körülményeit. A téma érintetlenségét az a tényező is igazolta, hogy a helytörténeti kiadványokban is csak elszórtan olvashattunk a Vörös Hadsereg általi elhurcolásokról. Csupán néhány visszaemlékezés¹ és forráskiadvány² tartalmazott eseteket, amelyek összefogó kép kialakítására nem adtak lehetőséget a helyi társadalom számára.

Ennek következtében olyan levéltári forráscsoportok és a Kecskeméti Katona József Múzeum Történeti Gyűjteményében őrzött hagyatékok kerültek feldolgozásra, amelyek egymásra épülve, a folyamatot kiegészítve kiváló szakmai alapot adtak ahhoz, hogy a gyűjtőmunka kapcsán a még élő hozzátartozók, leszármazottak adományaiból a Múzeumba beérkezett dokumentumokkal, fotókkal egy részleteiben is teljesebb képet tudjunk alkotni. Ennek a forrásfeltáró munkának jelentős részét képezték a Kecskeméti Református Egyházközség Levéltárának, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának iratai, amelyek ráirányították a figyelmet az eddig Kecskeméten sem ismert összefüggésekre.

Szovjet megszállás alatt

Kecskemét törvényhatósági jogú várost 1944. október 31-én foglalták el véglegesen a Vörös Hadsereg csapatai. Az október 23-án, Porkoláb vezérkari őrnagy, a Vörös Hadsereg 3. hadseregének fő szállásmestere elrendelte a város teljes kiürítését, az erre vonatkozó parancsot Tóth László polgármester másnap, október 24-én hirdette ki.³

---

¹ Irányi Béla: *Norilszki emlékek – 50 év múltán*, Veszprém, Új Horizont, 2007.

² Szabó Pál: *Életutam*, szerk.: Székelyné Körösi Ilona, Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., *A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei I.*, 2009.

³ Bálintné Mikes Katalin–Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944–1945*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya,

Kecskemét thj. város polgármesterétől

HIRDETMÉNY

A Duna-Tiszaközi hadművelleti kormánybiztosság a m. kir. kormány utasítása alapján elrendelte Kecskemét thj. város alábbiakban körülírt területéről a polgári lakosság átmeneti teljes kivonását. A lakossággal együtt kell hátravonni minden járművet, lovat és egyéb állatot, valamint a lakosságnak ezekre felrakható legfontosabb élelszükségleti cikkeket.

A kiürítési határvonal: Iszák felől Agasegyháza pusztán keresztül a régi makadám út egészen az új dunaföldvári betonúthá való betorkolássalig (52-ik kilométer), onnan tovább haladva dunaföldvári betonúton Kecskemét belső szakasszáig az 59-ik km-ig, innen a Széktó lapos és a Szarvák-tanya mellett áthaladva künszentmiklósi makadám úton Orbán János törvénytörési tanácselnök szőlőjéig, itt a keresztútól a vasúton áthaladó út, a Mária-kápolna mögött a nyíri-úton keresztül a Mária-útig, a Mária-úttól légyonfalban metszve a Mária-hegyet a Budai-útig, ahol a Bencei-út kitágul. A betonúttól a róm. kat. egyház földjének belső határára át haladva, a Budai-hegy és Vacs-hegy külső határára, a ref. egyház földje mellett a Nagy-kőrösi-úthá való betorkolással a Nyomasi elemi iskoláig, innen a nagykőrösi betonúton a nagykőrösi határig. A fent körülírt határvonaltól keletre eső területek — beleértve a város egész belterületét is — kötelesek a hadművelleti kormánybiztosság által kiadott hirdetményben foglalt utasítások értelmében a teljes kiürítést azonnal megkezdeni.

A határvonaltól nyugatra eső területek lakosai a további intézkedés helyében maradhatnak.

A határvonaltól délre délkeletre és keletre eső területek lakossága a legrovidabb úton tartozik elhagyni a kiürítésre kerülő területet.

Bugacmonostor, Felsőmonostor, Alsómonostor, Kisbugac és Nagybugac lakosai az Orgovány-Iszák-úton, Fülöpzálláson keresztül Soltra, Kőszög, Agasegyháza, Külsőballonizóg lakosai az Iszák-Iszák-Szabadzálláson keresztül Apostagra, Helyecsa, Törökfai, Abaszalános, Kadafalva, Belsőballonizóg, Markó, Alsószéktó lakosai Kerekgyházára menő makadámúton Kerekgyházára, onnan Künszentmiklóson keresztül Szalkszentmártonba, Városföld, Kisfai, Kobaryszentlőrinc és a város belterülete a környező településekkel együtt a künszentmiklósi úton Kerekgyházára—Künszentmiklós útvonalon Szalkszentmártonra és Apostagra, Lakitelek, Kispár, Felsőpár, Árpádszállás, Alsó- és Felsőszentkirály, Borbás lakosai a városon keresztül a künszentmiklósi úton és a Bencei úton Kerekgyházára—Künszentmiklóson keresztül Szalkszentmártonba és Dunavészre mehetnek.

Felhívom a város lakosságát, hogy lehetőleg puszták szerint csoportosuljon és így induljon utnak. Az öregeket, gyermekeket és betegeket, akik a gyaloglást nem bírják, a fogattal rendelkezők vegyék fel fogatjaikra. Nem emelek kifogást az ellen, ha a város lakosságának egyrésze a most még ki nem ürített területen helyezkedik el, azonban figyelmeztetek mindenkit, hogy ezek a területek is kiürítésre kerülhetnek. Ezért úgy foglalják el újabb helyüket, hogy esetleges további kiürítés esetén azonnal utnak tudjanak indulni.

Nagyon kérem mindnyájukat, hogy testvéri szeretettel és együttérzéssel igyekezzenek egymásnak segítségére lenni.

Isten oltalma kísérje minden eltávozó kecskeméti testvérünket!

Kecskemét, 1944. október 24.

Polgármester

30. kép

A polgármester hirdetménye a kiürítésről. Kecskemét, 1944. október 24.

1971, 70. A polgármester hirdetménye a kiürítésről, idézi: Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, *Közelmúltunk hagyatéka*, 2014, 108.

Az utasítás következtében gyakorlatilag a városban civil személy alig maradt, ám Kovács Bálint református lelkész⁴ a többi felekezet lelkészeivel⁵ kötött megállapodás értelmében⁶ – hivatástudatukra hivatkozva – a szovjet megszállás idejében is végig Kecskeméten tartózkodott. Rövid idővel a megszállást követően azonban őt is kihallgatták a László Károly utcában működő NKVD épületében, ahol németeknek való kémkedés gyanújával vádolták, ezért azon az éjszakán az NKVD pincéjében kellett maradnia. Azonban Kovács Bálint határozottan figyelmeztette a szovjet parancsnokot, hogy amennyiben őt is bezárják a pincébe, a hívek azonnal arra fognak következtetni, hogy érvényesült a német propaganda, mely szerint a szovjetek nem kegyelmeznek majd egyetlen papnak és lelkésznek sem, kollektíven a Szovjetunióba hurcolják őket. A „felvilágosítást” követően a parancsnok elbocsátotta,⁷ Kovács Bálint ezt követően kezdhette meg azt a helyreállító munkát, amelynek állapotáról folyamatos jelentésekben tájékoztatta Ravasz László püspököt. Az 1945. december 31-én küldött bizalmas jelentésében a következőképpen foglalta össze a kecskeméti gyülekezet akkori helyzetét:

„Kedves Főtisztelendő Úr!

Óév estéjén szeretnék rövid jelentést készíteni Főtiszteletű Uram számára. Ezt a jelentést, amely bizalmas jellegű, ifj. Matolcsy Károly⁸ által küldöm fel. Ő kézbesíti, remélem idejében.

⁴ „Kovács Bálint 1910-ben született Ivánásán. 1942 és 1957 között volt református lelkész Kecskeméten, átélte a helyi lakossággal a második világháborút, a »népi demokrácia« időszakát, a Rákosi-rendszert és az 1956-os forradalom eseményeit is.” in Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, *Forrás*, XLI. évfolyam, 2009/6, 22.

⁵ A lelkészek egyezségeket kötve Kecskeméten maradtak. 1945. november 3-án, közvetlenül a szovjet megszállást követően Kovács Bálint református lelkész, Bakos Kálmán római katolikus káplán, dr. Nagy Konstantin a Ferences Rendház házfőnöke, illetve néhány vezető egyházi személy jelentkeztek a városi orosz parancsnokságon és kérelmezték az egyházi munka megindítását. Dondé őrnagy az engedély megadása mellett a munka megkezdésére kötelezte az egyházak képviselőit. Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: KREL) III/I. Egyházaközigazgatási iratok, iktatószám nélküli iratok. Kovács Bálint lelképásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

⁶ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelképásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

⁷ Rigó 2009: i.m., 26.

⁸ Dr. Matolcsy Károly kecskeméti szülész-nőgyógyász 1892. január 18-án született. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének 1918-ban kecskeméti elnöke lett. Rigó Róbert (Rigó 2014: i.m.) közlése alapján tudjuk, hogy Kecskemét szovjet megszállását megelőző kényszerkiürítés alkalmával a kecskeméti kórház betegeit a Kisnyírben épített villájában helyezte el, megmentve ezzel a szülészeti teljes felszerelését is. Dr. Matolcsy Károly volt az, aki közel 3000 főben állapította meg a szovjetek által megbecstelenített kecskeméti környéki nők számát. 1945 májusában a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének elnökéként, demokráciaellenes váddal letartóztatták, ám 1945 októberében a Kecskeméti Népgyógyászség ejtette ellene a vádat. Vö. Rigó 2014: i.m., 77–78.

Kecskemét és benne gyülekezetünk helyzete súlyosabb, mint valaha volt. 1944. október 31-én foglalták el városunkat és azóta szinte szünet nélkül tart a legsúlyosabb megszállás. Testben és lélekben megfáradva szinte már nem is reméljük, hogy ennek valaha vége lesz. Jelenleg mintegy 35.000 orosz katona van a városban állandóan. Ezek mellett nap, mint nap jönnek az átvonuló alakulatok. Sokszor félelmetes a számuk. A beszolgáltatási feltételek a legsúlyosabbak. Az élelmezés csaknem teljesen a városra hárul. De még ezt is kibírná. Nem bírja azonban a tanyai nép az állandó zabrálásokat. Ezek együtt járnak a gyilkolásokkal. Karácsony este és a két ünnepben 26 embert öltek meg. Köztük többet a városban.

A lakosság hangulata kétségbeejtő.

Iskoláink közül az Újkollégium épülete orosz laktanya. Fájdalom, csak egy részében laknak. Azon a részen, ahol a lelkési hivatal is volt már minden ajtót és ablakot eltűzeltek. Mint valami megvakított óriás, úgy néz az Újkollégium épülete a Szabadság térre! Keserű vigasz számunkra, hogy ugyanez a sorsa a piaristák gimnáziumának is!

A Protestáns Egyesület szép új helyiségében minden ajtót és ablakot eltűzeltek. A padlót is felszedték. Ott csak a falak és a tetőzet van meg. Bár nem tudjuk, hogy a tetőgerendákat nem fűrészelték-e ki?

A tanítóképző épülete és a Bodor Zsuzsanna leányotthon [árvaház – H. Cs.] azáltal menekült meg a további pusztításoktól, hogy a városi illetve vöröskeresztes kórház székel benne.

Emellett a szomorú kép mellett meg kell említenem a fénylő pontokat is. Templomunk minden vasárnap zsúfolásig megtelik. A tanyai istentiszteleteket is nagy számban látogatják. Általában népünk nagy vágyakozással megy minden helyre, ahol az egyház rendez valamit. Az egyházhoz való hűségnek számos jelét tapasztaljuk. Most nyíltan beszélnek az emberek arról, hogy vallás nélkül nem lehet élni, vagy ha lehet, az nem emberhez méltó. Erre szemléltető képet az itteni katonaság szolgáltat és a politikai rendőrség.

Az önkéntes megajánlásokból fedezni tudjuk, egyéb jövedelmeink mellett, a fizetéseket. Ma pl. mindenkinek ki tudtuk adni egy összegben a januári fizetéseket. A perselypénz is szépen emelkedett. Karácsony első napján 400.000 P. volt. Rendes vasárnap általában 50.000 P. körül mozog!

Egyébként statisztika adatainkat mellékelem. Bizony a halálozások száma nagyon nagy. De ami a legszomorúbb az, hogy nagyon sok orosz áldozat. Közvetlenül oroszok által agyonvert vagy közvetve általuk okozott betegségből származó halottak száma az összes halottak 10%-a. [...]”⁹

⁹ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelkipásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. dec. 31-ig terjedő időszakra.

A Kecskeméti Református Egyházközség vagyonában keletkezett károk és a személyi állomány hiánya

Kovács Bálint lelkész a fentiekben olvasható jelentését megelőzően, 1945. szeptember 7-én már részletesen kitért a szovjetek által Kecskeméten okozott károkra, illetve a kiürítés kapcsán felmerült személyi kérdésekre, az abból fakadó működési nehézségekre. A lelkész jelentése szerint a legnagyobb kár a Református Egyesület berendezéseiben keletkezett, hiszen azok teljesen megsemmisültek. A templomok közül a ménteleki és a feketeerdői gyülekezeti ház szenvedték el a legnagyobb károkat, ám a kecskeméti templom is belövést kapott, amelynek következtében az üvegtörmelék borította padok mellett az orgona is használhatatlanná vált.¹⁰ A gazdasági épületek közül több is bombatalálatot kapott, Kovács Bálint azonban a legsúlyosabb helyzetet a már fentiekben is említett Bodor Zsuzsanna árvaház esetében jelentette. Ebben az épületben a vízvezeték, a villany, a fűtőberendezés, az ágyak, szekrények, asztalok, székek – az ajtók és az ablakok mellett – mind a háború martalékaivá váltak. Azonban a legszükségesebb eszközöket mégis sikerült megmentenie az intézet igazgatónőjének, Mándoky Erzsébetnek, hiszen – Kovács Bálinthoz hasonlóan – a megszállás ideje alatt ő is Kecskeméten tartózkodott.¹¹ Az igazgatónő személye a Kecskemétre került vagy a környéken fogságba esett foglyok ápolása szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bírt.

Hasonló sorsra jutott a Református Kollégium 40 000 kötetes könyvtára, ugyanis a szovjetek nagyszámú régi, felbecsülhetetlen értékkel rendelkező könyvet zsákmányul ejtettek, de a könyvtárterem ajtajai mellett a tanári és az ifjúsági könyvtár kötetei is a lángok martalékává váltak.¹² Az egészen pontosan 500 000 Pengőt kitevő anyagi kár két legnagyobb tételét – 200 000 és 220 000 Pengő – a Bodor Zsuzsanna nevét viselő árvaházban és a két iskola épületében keletkezett pusztítás tette ki.¹³ Az anyagi káron túl nagy gondot jelentett az egyház számára, hogy a gróf Tisza István nevét viselő gimnázium épülete – 1945. február és június hónapja között Mándoky Erzsébet vöröskeresztes vezető vezetésével¹⁴ – hadifo-

¹⁰ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelképásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra. A forrásban a lelkész háláját fejezte ki a kecskeméti „*evangélikus testvéreknek*”, ugyanis az ablak nélküli, használhatatlan állapotba került templom helyett a – téli nagy hidegben – az evangélikusok épen maradt temploma szolgált a református istentiszteletek helyszínéül.

¹¹ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelkései jelentése a kecskeméti állapotokról Ravasz László püspöknek.

¹² KREL III/I. 683. sz. Egyházközigazgatási iratok, iktatott iratok 1945.

¹³ KREL III/I. 458. sz. Kimutatás az egyházközségek állapotáról – Kecskemét, kitöltött kérdőív.

¹⁴ KREL VIII/7. Hagyatékok. Mándoky Erzsébet iratai sz.n.

goly kórháznak volt igénybe véve, így az oktatásban is komoly zavar alakult ki.¹⁵

Kovács Bálint jelentésében kitért az egyházközség személyi állományának helyzetére is. Az 1945. augusztus 31-i kimutatásban közölt 15 fő tanár és tanító – akiről ekkor semmit sem tudtak – hiánya továbbra is fennállt. Közülük többen elmenekültek a város kiürítése alkalmával, vagy katonai szolgálatra hívták be őket. Dr. Vetéssy Géza magyar–latin, Bogdányi László földrajz–történelem, Szemerey Andor mennyiségtan–természettudomány szakos tanárok mindhárman katonaként kerültek hadifogságba, míg Hámori Kristóf latin–történelem és Soós Tamás magyar–német szakos kollégáik semmilyen jelet nem adtak magukról.¹⁶ Dr. Szirbik Ferenc magyar–angol szakos tanár egy éves fizetés nélküli szabadságot kért, ám a kialakult helyzetet súlyosbította, hogy a kinevezésére váró Enyedi István mennyiségtan–természettudomány szakos tanár is – akit a református leánygimnáziumba kívántak alkalmazni –, mint katonai hadifogoly szintén ismeretlen helyen tartózkodott.¹⁷ Eközben kiderült, hogy az egyházközség területén szolgáló egyházi alkalmazottak közül Baskó Antal, Bálint Zoltán, Burián László lelkészek és 15 tanárcsalád ingó- és ingatlan vagyona teljes mértékben megsemmisült.¹⁸

A kimutatás a távollévő hívek számára vonatkozóan is fontos adatokat szolgáltatott, hiszen az 1944. január 1-jén megállapított 16 300 főt kitevő egyházközség létszáma 1945. január 1-jére 10 000 főre csökkent. Ám a jelentés valójában nem a legkritikusabb állapotokról adott tanúságot, ugyanis Iványosi-Szabó Tibor közlése szerint¹⁹ – aki Kecskemétre vonatkozóan az 1944-es helységnévtár adatait vette alapul – a város lakosság száma 1944-ben 87 269 fő volt. Várady József kinevezett polgármester jelentése alapján az 1944. október 24-én kihirdetett kiürítési parancs következtében mindössze 1000 fő maradt a városban, amely állapot 1945. január havára úgy változott, hogy 57 077-en tértek vissza a városba, tehát valószínűsíthetően a református felekezet tagjainak száma is a kiürítést követően került mélypontra.

A kiürítés és az elhurcolás összefüggése

A lelkész korábbi jelentésében a kiürítési parancs következtében a várost elhagyó lakosság száma mellett kitért azokra a menekülési útvonalakra is, amelyek igen nagy jelentőséggel bírnak a Vörös Hadsereg által elhurcolt kecskeméti illetőségű személyek elfogási helyszínének beazonosításában is, ugyanis *„[...] a városból magából kellett eltávoznia a lakosságnak 5 km-es körzetben. A várostól északra*

¹⁵ KREL III/I. 454. sz. Kovács Bálint lelkész és a főgondnok levele az államtitkárhoz. 1945. szept. 3.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ KREL III/I. 458. sz.

¹⁹ Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Dokumentumok Kecskemét történetéből I. 1944–1945*, Kecskemét, Városi Tanács V. B., 1975, 100.

5 km-en túl bárki megállapodhatott. Az emberek nagy része nem ezt, hanem a nagyobb utat választotta és ment abban a reményben, hogy aki a fővárosba, vagy a Dunántúlra menekül, a jobb részt választja. Mert mindenki, aki elment, azzal a tudattal ment el, hogy máshol könnyebben átéli a vihart.²⁰

Kutatásom eredménye alapján biztosra vehető, hogy a kiürítési parancs következtében elmenekülők közül sokakat ugyanis akkor gyűjtötték össze és hurcolták el a Szovjetunió területére, amikor 1944 novemberében és decemberében az adott országrészekből megpróbálták Kecskemétre visszatérni. Ez a tendencia a tömeges elhurcolások időpontjaiban is kimutatható, ugyanis a legtöbbek foglyul ejtése 1944 novemberében és decemberében, illetve 1945. január és február hónapokban történt. A hazatérni próbálkozókon túl sokan Dunaföldvár környékén, majd a Dunántúlon húzták meg magukat, és több olyan csoport is azonosításra került, akik Budapesten, egy Üllői úti óvóhelyen igyekeztek elrejtőzni a Vörös Hadsereg katonái előtt.²¹

A hazai és külföldi kutatói tapasztalatok egyeztetését követően a vizsgált forráscsoportok Kecskemét esetében tehát azt igazolták, hogy a város 1944. október 24-én megtörtént kiürítését követően az emberek nagy része – a kiürítési parancs értelmében – a Dunántúlra, egészen Zala- és Somogy megyéig menekült. De sokan a környező tanyavilágban, rokonoknál is meghúzták magukat. Ez Kovács Bálint visszaemlékezése alapján sem bizonyult szerencsés döntésnek, hiszen a tanyák tele voltak élelemmel, a pincék csurdultig borral, amelynek következtében „... tulajdonképpen szétzüllött a szovjet hadsereg”,²² intézkedési jogkörük önkényessé és határokat nem ismerővé vált, sokakat egy-egy atrocitást követően köteleztek kényszermunkára. Ennek értelmében a város teljes, 1944. október 31-i szovjet megszállását követő jóvátételi kényszermunkára történő elhurcolások csekély mértékben érintették a közvetlen belváros lakosságát, sokkal inkább a külterületen meghúzódott tanyasi réteget, illetve a későbbiekben visszatérő városi lakosságot.²³

Ezeknek az adatoknak a birtokában – a kutatás során készült adatbázis statisztikai számai alapján – megállapítható, hogy a menekülés és az azt követő hazatérési kísérlet 433 fő kecskeméti illetőségű személynek nem sikerült. Ők ugyanis vagy a magyarországi gyűjtőtáborokba kerültek, majd onnan csak hónapokkal később tértek haza, vagy egyenesen a Szovjetunió kényszermunkatáborába szállították őket. Fontos adalék – amely szintén a város kiürítésének „köszönhető” –, hogy a

²⁰ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelkipásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

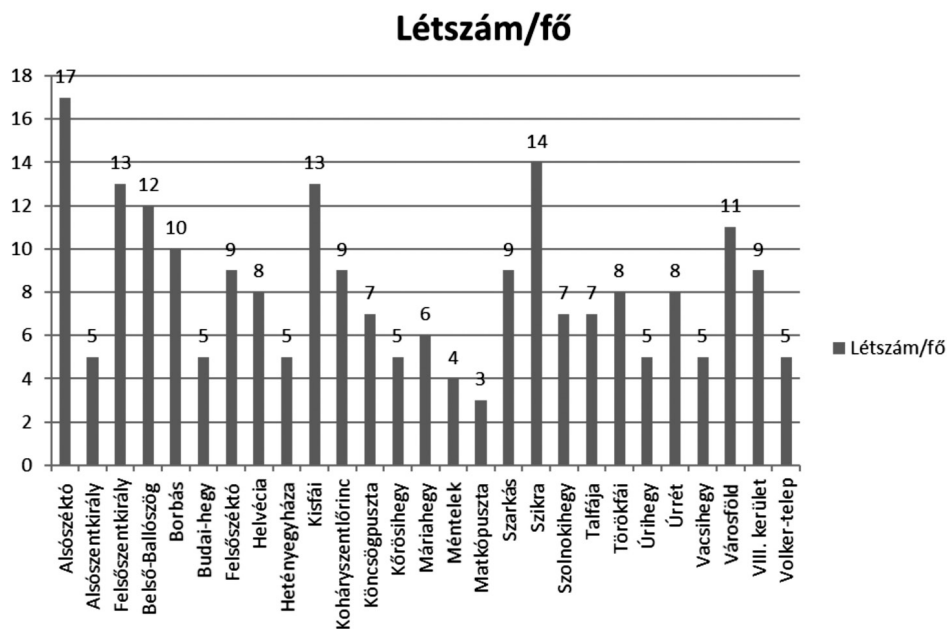
²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL BKML) IV. 1910. q. A kutatás folyamatában készült adatbázis alapján összeállított statisztika igazolja a Dunántúlon és a Kecskemétet körülvevő tanyavilágban végbement foglyul ejtési eseteket.

²² Rigó 2009: i.m., 29.

²³ Uo.

433 fő elhurcolt személy közül mindösszesen 112 fő esett fogságba Kecskemét thj. város közigazgatási területén, a másik 321 főt az alábbi grafikonon, a Kovács Bálint jelentéséből azonosított helyszínekről²⁴ hurcolták el.

Kimutatás a Kecskemét thj. város területéről – külterületi egységenként – elhurcolt személyekről

A kutatás eredményeként fontos hangsúlyozni, hogy az 1923 és 1927 között született kecskeméti bejelentett lakcímmel rendelkező férfiak voltak elsősorban azok, akik – civilként – a legnagyobb számban kerültek szovjet fogságba. Az öszszegyűjtés folyamata alól a nők és az asszonyok sem mentesültek, általában betegápolás jogcímén vitték el őket szovjetunióbeli kényszermunkára.²⁵ A levették, a fegyver nélkül munkaszolgálatra 1944 októberében kirendelték, az iskoláskorúak és egyetemisták nagy számban estek hadifogságba Kecskeméten és Budapesten

²⁴ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelképásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

²⁵ Érdekeség, hogy a születési adatok meghatározásánál jelentkezett egy 1880-ban született, akkor 64 éves személy, akit – a kihirdetett rendelet értelmében – nem lehetett volna kényszermunkára kötelezni. Ennek ellenpontjaként azonosítható az az 1935-ben született, ekkor 9 éves kecskeméti fiú, akit szüleitől elszakítva hurcolták el. Szintén fontos kiemelni, hogy társadalmi hovatartozás szerint a földműves és gazdasági cseléd társadalmi réteghez tartozó személyek kerültek elsősorban szovjet fogságba.

egyaránt.²⁶ Ennek fő oka, hogy kecskeméti leventéket, mint villamoskalauzokat 1945 elején – munkaerő hiányában – tömegesen vették igénybe a Beszkártnál²⁷, ahonnan – egyenruhának tűnő munkafelszerelésük miatt – feladatellátás közben gyűjtötték őket össze az NKVD tisztjei.²⁸

A megállapított számokkal szemben kifejezetten érdekes a Központi Statisztikai Hivatal 1945 júliusában elkészített összesítő jelentése, mely szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből összesen 16 511 fő civilt hurcoltak el szovjet fogságba.²⁹ Az egyes városokra vonatkozó kimutatás Kecskemét esetében pedig egyetlen elhurcolt személyt sem tartalmazott,³⁰ amely – az adatok korai (1945. július) felvétele miatt is – kritikával kezelendő és egyértelműen nem nevezhető valóságnak, hiszen a számadatok és a helyszínek, illetve az elhurcolás körülményeinek kimutatásához a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság (továbbiakban: FEB) 1945. március 18-án kiadott 26. számú rendelete szolgáltatott alapinformációkat. A rendelet megszületését az a tényező indokolta, hogy az elhurcoltak hozzátartozói és a hazai negatív közhangulat, az 1945. január 20-án született fegyverszüneti megállapodás kizárólagosan a német származásúak őrizetbe vételére vonatkozott,³¹ akiknek nagyobb része ekkor már úton volt a Szovjetunió felé.³² A nyomásnak engedelmességre a FEB mellé rendelt szovjet követ, Georgij Maximovics Puskin 1945. január végén ígéretet tett a fasiszta mozgalmakhoz nem tartozó és nem német nemzetiségű elhurcoltak elengedésére, ám a panaszokra vonatkozóan konkrét bejelentést várt el.³³

A FEB ezen rendeletének keretében írta elő – Kecskemét esetében is – azoknak az állampolgároknak az összeírását, akik 1945. december 31-ig nem tértek haza. A bejelentő adatlapok benyújtását követően a kecskeméti Nemzeti Bizottság a hoz-

²⁶ Fogságba került 19 kecskeméti diák és tanuló is, akiket nagyobb részt budapesti bűvóhelyükről és az iskolából hazavezető úton gyűjtötték össze. Vö. MNL BKML IV. 1910. q. Összesítő táblázat.

²⁷ A Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaságot (BSZKRT) a köznyelvben leginkább „Beszkárt”-ként emlegették.

²⁸ MNL BKML IV. 1910. q. Kecskemét város Polgármesteri Hivatalának iratai. Hadifoglyok nyilván tartása 1945.

²⁹ Stark Tamás a számadatok összehasonlításánál hivatkozta Domokos József kutatásainak eredményét. A Külügyminisztérium Hadifoglyosztályának iratanyagát feldolgozva Domokos József megállapította, hogy az ország területéről 107 831 fő civilt hurcoltak el a szovjetek. A nemek szerinti bontás alapján 81 098 férfit és 26733 nőt és gyermeket. Összesen Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből 13 270 főt, amely több mint 3000 fővel kevesebb, mint a KSH 1945-ben készült statisztikájának értéke. Vö. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás Könyvek*, 2006, 93.

³⁰ Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól, in *Magyar Statisztikai Szemle*, XXIV. évfolyam, 1946/1–6, 12–13. Idézi Stark: i.m., 91–93.

³¹ Stark: i.m., 94.

³² Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014, 127.

³³ Stark: i.m., 94–95.

zátartozók részére ún. nemzethűségi nyilatkozatokat adott ki. Ezzel igazolták az adott személy azonosságát, családi körülményeit, munkaadójának nevét és nem utolsósorban azt, hogy az adott személy „[...] politikailag megbízható és semmiféle fasiszta szervezetnek tagja nem volt.”³⁴ Stark Tamás megállapítása szerint – amelyet megerősítenek a források is – a kitöltött adatlapok által kezdeményezett szabadon bocsátási folyamat lehetősége egy előre jól kitervelt akció volt. Ezt támasztja alá, hogy az adatlapok kitöltési útmutatója értelmében az eljárás csak akkor volt kezdeményezhető, ha a hozzátartozók pontosan meg tudták határozni az elhurcolt személy szovjetunióbeli pontos címét.³⁵ Ha a Kecskemétről elhurcoltak eseteit és a szám szerint 2790 adatlapot vizsgáljuk³⁶, akkor kijelenthető, hogy az eljárás biztosan nem hozott eredményt, hiszen az elhurcoltak – amennyiben írhattak – maguk sem tudták pontosan, hogy az adott tábor mely város mely régiójában helyezkedik el.

Az igazolástól a gyűjtőtáborokig. A református szerep

A források vizsgálata kapcsán – mint ahogyan az országban más területeken – az 1941-es népszámlálás alkalmával több, mint 87 000 főt³⁷ számláló Nagy-Kecskemét³⁸ környéki tanyavilágban is a városi Munkahivatal által 1944. november 14-én meghirdetett, kerületekre bontott, a Vörös Hadsereg számára végzendő közmunka-kötelezettség³⁹ volt az, amely a szovjeteknek elsődleges lehetőséget jelentett az elhurcolás végrehajtására. Az utasítás 10. pontja felhívta a lakosság figyelmét arra is, hogy „[...] ha valaki ellenszegül a kerületi vezető hatáskörében tett

³⁴ MNL BKML IV. 1910. q. 798. sz. Molnár Imre toll, gyapjú és nyersbőrkereskedő igazolta Gáspár Árpád „nemzethűségét”.

³⁵ Stark: i.m., 94–95.

³⁶ Az 1945. évben kitöltött adatlapok tanúsága szerint 2790 fő kecskeméti illetőségű, eltűnt személyt vettek nyilvántartásba a kecskeméti városi orosz parancsnokságon. A rendelet megszületésének idejében ugyan Kecskemét lakossága újra megközelítette a 62 542 főt (1944 decemberében 29 073 fő volt), amelynek 4,4%-a ekkor beazonosíthatatlan helyen tartózkodott. A nyilvántartó lapok vizsgálata lehetőséget adott annak meghatározására, hogy a 2790 főből mekkora számot tett ki a civil foglyok aránya. A kutatás szerint 433 fő kecskeméti illetőségű egyént zártak leplombázott vagonokba és vittek el a Szovjetunióba málenkij robotra. MNL BKML IV. 1910. q. Kecskemét város Polgármesteri Hivatalának iratai, Hadifoglyok nyilvántartása 1945. irat együttes.

³⁷ Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (összeáll.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*, Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, 2004, 318.

³⁸ Kecskemét lakosai közül (87 269 fő) 51 529 fő élt külterületen. Vö. Lettrich Edit: *Kecskemét és tanyavilága*, Budapest, Akadémiai, *Földrajzi tanulmányok*, 1968, 30.

³⁹ „[...] minden reggel 7 órára kerületenként 50 munkás”, vö. A polgármester 1. számú utasítása a kerületek vezetői számára ügyvitelük megszervezésére, közli: Iványosi-Szabó: i.m., 9.

utasításnak [...]”⁴⁰, abban az esetben a városházán állítják elő.⁴¹ A források tükrében a közmunkáról sok esetben már haza sem juthattak az oda kirendeltek⁴², ugyanis őket közvetlenül bevagonírozták a Szovjetunióba induló szerelvényekbe zárták. Dr. Iványosi-Szabó Tibor, nyugalmazott kecskeméti levéltárigazgató a következőképpen emlékezett vissza a családját is sújtó közmunka körülményeire: „[...] Nem nekem, idősebb bátyámnak, meg édesapámnak volt gondja-baja, rengeteget vitték őket el robotolni. A kecskeméti állomáson pakolták át a gabonától kezdve a különféle tárgyakat, eszközöket, mindenfélét, és sokszor a padlásra bújtak el a széna és egyebek közé, hogy legalább ki tudják magukat aludni, mert volt, hogy haza sem értek jó formán, az utcán elkapták őket és vitték.”⁴³ Az elmondottakat megerősíti Vass Albert kecskeméti szabóiparos esete, akit 1945. február 7-én, közmunkáról hazatérve civilként hurcoltak el Belsőnyír 137. szám alatti lakásáról.⁴⁴ A tanyavilágból behívóval közmunkára kötelezettek is minden esetben igazolási eljárás alá vonták, amelyet – a hivatkozások szerint – az Állami Főreáliskolában⁴⁵ hajtottak végre. Az 1945. február 21-én, Rigó Ferenc, a Munkahivatal vezetője⁴⁶ által kihirdetett, szigorított felhívás értelmében minden munkaképes férfi és nő 16. életévétől volt köteles az illetékes kerületvezetői irodánál – minden reggel ½ 7 órakor – munkára jelentkezni. Rigó Ferenc a felhívásban külön kiemelte, hogy „mindazok, akik nem jelennek meg, a városparancsnokság rendelkezése alapján a munkahivatal előállítja és internálási javaslattal adja át a parancsnokságnak. Miután a fegyverszüneti egyezmény az orosz hadsereg támogatását szigorúan előírja, a fentiekre nyomatékosan hívom fel minden munkaképes férfi és nő figyelmét.”⁴⁷ Akik tehát megtagadták a közmunka-kötelezettséget, azokra az internálás sorsa várt, amelynek szervezett működési feltételeket a városban létrehozott internálótáborok adtak. Kovács Bálint református lelkész egy Kecskeméten, a Máriavárosban lévő laktanyaépületben azonosította az egyik ilyen tábor, ahol – két szinten – Pestről internált rendőröket, illetve német hadifoglyokat tartottak fogva.⁴⁸

⁴⁰ Uo., 10.

⁴¹ Uo.

⁴² A munkaelosztó hivatal jelentése a polgármesternek az egyes műhelyekben és üzemekben dolgozó munkások számáról, közli Iványosi-Szabó: i.m., 19–20.

⁴³ Hajagos Csaba: Interjú a 82 éves Iványosi-Szabó Tiborral. Kézirat. Kecskemét, 2014. (A szerző birtokában).

⁴⁴ MNL BKML IV. 1910. q. Az összesítő táblázat 397. sz. alatt található Vass Albert esete.

⁴⁵ MNL BKML IV. 1910. q. Összesítő táblázat.

⁴⁶ Rigó Róbert kutatásai alapján tudjuk, hogy Rigó Ferencet zsidó származása miatt munkaszolgálatra kötelezték, majd a 1945-ben a Magyar Kommunista Párt tagja és helyettes népbíró lett. Vö. Rigó 2014: i.m., 79.

⁴⁷ Rigó Ferenc, a Munkahivatal vezetőjének felhívása a közmunka-kötelezettség tárgyában. In: Kecskeméti Katona József Múzeum, Történeti Gyűjtemény (továbbiakban: KKJM T.gy.), Plakátgyűjtemény.

⁴⁸ Rigó 2009: i.m., 33.

Ezzel szemben a helyi megbízhatatlan elemeknek minősített egyházi és világi személyeket – civileket, mindazokat, akik nem hajtották végre a parancsot 1945 áprilisától egészen 1946 márciusáig – a Matkói úti volt Városi Téglagyár⁴⁹ kitelepített munkáscsaládjainak lakásaiban létrehozott internálótáborban tartották fogva. Tóth László polgármester pontosan ebből az ügyből kifolyólag 1945. december 1-jén hivatalos levélben fordult a belügyminiszterhez, hogy közbenjárjon a téglagyárban létesített internálótábor minél hamarabbi elhelyezése érdekében, ugyanis elsődleges érdek lett volna a lakásaikból kitelepített kisgyermekkel rendelkező munkáscsaládok minél rövidebb időn belüli visszaköltöztetése.⁵⁰ A megkeresésre 1946. január 1-jén érkezett válaszlevél a Belügyminisztériumból, melyben a miniszteri osztálytanácsos az internálótábor Kalocsára történő telepítéséről tájékoztatta Tóth Lászlót.⁵¹ A kiürítés mégis egészen 1946. március 26-ig elhúzódott, hiszen Damó László főmérnök, Kecskemét thj. Város Téglagyárának vezetője ezen a napon számolt be a lakások kiürítésének helyzetéről, emellett felhívta a figyelmet a lakások és latrinák helyreállítására,⁵² amelynek összköltségét 1 600 000 000 Pengőben állapította meg.⁵³

A téglagyárban közel egy évig működő internálótáborban raboskodó, általában 90–100 fő részére a kecskeméti református gyülekezet lelkészei istentiszteleteket tartottak, és lelkigondozó tevékenységet folytattak, amelyre az engedélyt közvetlenül Kovács Jenő, a kecskeméti Nemzeti Bizottság elnöke adta meg 1945 júliusában.⁵⁴ Kovács Bálint ennek tudatában rövid időn belül kezdeményezte is a kecskeméti internálótábor vezetőségénél az istentiszteletek helyszínének kiválasztását, és az időpontok meghatározását.⁵⁵ Erre Gáti György a Magyar Államrendőrség Délpest vármegyei Főkapitányságának rendőrfőhadnagya a vasárnapot és a felekezet egyházi ünnepnapjait jelölte meg, ám ezen alkalmakat is két nappal korábban kötelesek voltak bejelenteni a főkapitányság politikai osztályvezetőjénél.⁵⁶ Kovács Bálint az első ilyen hivatalosan engedélyezett istentiszteletet október

---

⁴⁹ MNL BKML IV. 1910. c. Közigazgatási iratok. 4225/1945. sz. Internálótábor felállítása

⁵⁰ Uo.

⁵¹ MNL BKML IV. 1910. c. 2797/1945. sz. A kecskeméti internálótábor megszüntetése, illetve internáltaknak a kalocsai internálótáborban való elhelyezése.

⁵² MNL BKML IV. 1910. c. 918/1946. sz. Tájékoztató a téglagyár kiürítéséről.

⁵³ MNL BKML IV. 1910. c. 4007/1946. sz. Helyreállítási munkálatok költségének engedélyezése.

⁵⁴ KREL III/I. 369. sz. Az internáltak részére istentiszteletek tartása.

⁵⁵ KREL III/I. sz. n. A protestáns internáltak számára istentiszteletek megtartása.

⁵⁶ KREL III/I. 544. sz. Rendőrhatalósági őrizet alatt állók /internáltak részére/ istentiszteletek tartása, engedélyezése.

14-re jelentette be, amelyet Hatvani Lajos vallásánár⁵⁷ tartott meg.⁵⁸ Eközben az internálótáborban uralkodó állapotokról Kovács Bálint jelentésében az alábbiakat közölte Ravasz László püspökkel:

„[...]Munkánk egyik lényeges része az internáló táborban és a fogházban sínylődő foglyok gondozása. Az internáló táborban mintegy 90 magyar és 200 sváb van. A magyarok már nagyon hosszú idő óta itt vannak és nem engedik őket szabadon. Igaz, hogy karácsony előtt sokat elengedtek, de még ma is sokan vannak itt minden komoly ok nélkül. A svábok ügye pedig egészen szomorú. Innen vittek már el Németországba egy szállítmányt. A zsidó politikai nyomozók szinte teljesen levetkőztették őket, mezítláb, egy szál ruhában indították útnak őket. Amint elítéltük a zsidók deportálását, ezt is éppen úgy el kell ítélnünk. Most is idegenek végzik ezt és megint csak a mi számlánkra. A helyi Nemzeti Bizottság előtt ez ellen tiltakoztunk többen!”⁵⁹

A református gyülekezet a táborban fogva tartottak lelkipozásán túl a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom közreműködésével 1945. július 8-án zenés jó-tékonyági matinét rendezett a már deportáltak, illetve a Nemzeti Segély javára.⁶⁰ Eközben Kecskeméten gyűjtés (élelmiszer, ruha, fehérnemű, készpénz) folyt a városban betegállományban lévő hadifoglyok megsegítésére is, amelyet többször is megismételtek a később hazatérő hadifoglyok javára.⁶¹

A téglagyár épülete mellett jobbra „csak” a katonai hadifoglyok fogva tartására vették igénybe Kecskeméten a harmadik gyűjtőpontként szereplő Ferenc József laktanyát. Innen a kényszermunkára ítélték nagy számban kerültek át a Kecskeméti Törvényszék épületében létesített nyilvántartó- és gyűjtőtáborba (fogházba), ahol már bírósági ítéletek is születtek az adott személyek felett. A bírósági ítélettel elhurcolt hadifoglyokat és civileket – akár 15–20 év kényszermunka büntetéssel – a GULAG büntetőtáborába, nagyobb részben Szibériába vitték.

A Kecskeméti Törvényszék épületében létesült hadifoglytábor a Duna–Tisza közü, ún. budapesti táborcsoportba tartozó, a déli irányba történő tovább szállítás legkevésbé használt – gyalogmenettel teljesítendő – útja és állomása volt. A tábor – a környékbeli gyűjtőpontokhoz viszonyítva – viszonylagosan korán, már 1944 decemberében létrejött, amelynek falai közé először a térségben fogságba esett katonák, illetve a Kecskemétről és a környékéről elhurcolt civilek kerültek. A Külügyminisztérium Hadifogly

⁵⁷ Hatvani Lajos a tanítóképző és a leánygimnázium vallásánáraként szolgált Kecskeméten. 1944 őszén, miután a szovjet hadsereg megszállta a várost, ő volt az első, aki az iskolát saját lakásán, majd az Ókollégiumban újraindította. Vö. KREL III/I. 544. sz. Rendőrhatalósági őrizet alatt állók /internáltak részére/ istentiszteletek tartása, engedélyezése.

⁵⁸ KREL III/I. 544. sz. Kovács Bálint válaszelevele a rendőrségnek.

⁵⁹ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelkipásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

⁶⁰ KREL III/I. sz. n. Meghívó a zenés matinéra.

⁶¹ Tóth László polgármester felhívása a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt gyűjtési akciója nyomán a magyar hadifoglyok megsegélyezésére, közli Iványosi-Szabó: i.m., 116.

Osztálya iratainak feltárását követően, Bognár Zalán utal egy olyan személy sorsára, akit 1944 novemberében saját lakásáról vittek el, majd 1944. december 23-án szállították tovább Románia felé.⁶² Akadt olyan Kecskemét környéki parasztember (Tiszaujfaluról), aki 1944. november 24-én, már a Szentesi Vasútállomáson várakozó vagonból dobta ki a Kecskeméten kiállított törvényszéki irat hátoldalára írt üzenetét: „Értesítsék édesanyámat, hogy fogságba estem. Pista.”⁶³ Ez alapján kijelenthető, hogy ő is a kecskeméti törvényszéki „palota” rabja volt a továbbindulás előtt.⁶⁴

Az internálótáborhoz hasonlóan Kovács Bálint ebben az épületbe is kért engedélyt istentiszteletek megtartására és úrvacsoraosztásra, amely folyamodványát közvetlenül az ügyészségnek címezte.⁶⁵ A lelkész a lelkigondozó munka sikeréről a következő módon tájékoztatta Ravasz László püspököt: „A fogházban minden vasárnap kétszer tartunk istentiszteletet. Ezen lelki alkalmak nagy erősítésükre szolgálnak.”⁶⁶

A gyülekezet az egyházi feladatokon túl közreműködött a magyar hadifoglyok ellátásában is. Ennek egyik komoly eredménye lett, hogy a Közéllátási Minisztérium vásárlási engedélyt utalt ki a kecskeméti földbirtokrendező tanács részére, amely 15 q liszt, 18 q bab, 3,5 q zsír vagy étolaj vásárlására vonatkozott. Ennek oka, hogy a kecskeméti fogolytáborban a magyar hadifoglyok ellátásához nyersanyag beszerzésére volt szükség.⁶⁷

Elhurcolt kecskeméti illetőségű reformátusok. Osváth Viktor, dr. Vetéssy Géza és dr. Dunszt Ferenc

A már fentiekben említett igazolási eljárás kapcsán Kovács Bálint lelkészhez is több hasonló megkeresés érkezett, ha nem is mindegyik szigorúan Kecskemétről elhurcolt személy ügyében. Erre példa Osváth Viktor segédlelkész esete, akinek fogolytáborból való kiszabadulásához maga Kovács Bálint is hatékonyan hozzájárult, ugyanis saját kezűleg írt kérelmével indítványozta a 24 éves férfi szabadon bocsátá-

⁶² Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945*, Budapest, Kairosz, 2012, 306.

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (továbbiakban: MNL CSML SZL) XXII. 103. b. Szentesi Város Polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 61/1945. sz.

⁶⁴ Takács Edit: Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből, in Zombori István (szerk.): *Nagy István Emlékkönyv*, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1999, 134. Továbbá idézi Bognár: i.m., 306.

⁶⁵ KREL III/I. sz. n. Kérelem az Ügyészség felé a Törvényszék épületében létesített fogházban istentiszteletek megtartására és úrvacsoraosztásra.

⁶⁶ KREL III/I. sz. n. Kovács Bálint lelképásztor jelentése az 1944. okt. 1-től 1945. máj. 31-ig terjedő időszakra.

⁶⁷ MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25 cs. 11211/1945. Az Alpári Földigénylő Bizottság helyszíni ellenőrzése.

sát. Osváthot ekkor az északnyugat-dunántúl-székesfehérvári táborcsoportba⁶⁸ tartozó, intapusztai fogolytáborban⁶⁹ tartották fogva. Osváth Viktor 1921. szeptember 19-én született Budapesten. Tanulmányait Kecskeméten, a Református Gimnáziumban végezte, majd 1960-tól 1981-ig Kecskeméten szolgált, mint lelkész-karnagy, egyben énekügyi előadó, ám előtte 1942. július 1–15-ig a kecskeméti gyülekezetben kisegítő segédlelkészként teljesített szolgálatot, Ulakcsai Antal segédlelkészt helyettesítette szabadsága alatt.⁷⁰

Osváth Viktor 1945. április 7-én Órimagyarósdon (Vas megye) az orosz katonai parancsnokság rendelete értelmében „dobszófelhívásra” – a többi 20–40 éves férfivel együtt közmunkára jelentkezett, ám onnan nem munkára, hanem a jánosházi, majd az intapusztai fogolytáborba vitték. Kovács Bálint 1945. június 8-án, a tábor parancsnokának címzett levele minden bizonnyal még idejében érkezhettek meg. Bognár Zalán közlése alapján tudjuk, hogy az Intapusztán tartózkodó egészségesebb foglyokat rövid időn belül Celldömölkre, a vasútállomásra terelték, ahonnan – vagonokba zárva – vagy Románián (Foksány-i 176. számú átmeneti elosztó-láger) keresztül a Szovjetunióba, vagy a hajmáskéri barakktáborba és a székesfehérvári fogolytáborba szállították.⁷¹ Kovács Bálint levelének köszönhetően Osváth Viktor tehát megmenekült a bevagonírozástól.

31. kép
Osváth Viktor

Öt hónappal az elfogatást követően, 1945. augusztus 24-én Csengerről írt levelében közölte Kovács Bálinttal, hogy kiszabadult a fogolytáborból és szolgálati bizonyítványát kérte a további lelkészi feladatok ellátása érdekében.⁷² A felek közötti levelezésből kiderült, hogy Osváth Viktor komoly egészségügyi gondokkal

⁶⁸ Bognár: i.m., 312.

⁶⁹ Az intapusztai fogolytábort Celldömölk mellett, a Batthyány-Strattmann család uradalmi majorjában hozták létre. Vö. Bognár: i.m., 509.

⁷⁰ Varga Géza: *A szószeiken és az orgonán is az Urat dicsérte*, http://www.hirosnapar.hu/index.php?oldal=cikk&cikk=a_szoszeken_es_az_orgonan_is_az_urat_dicserte, 2017. február 13.

⁷¹ Bognár: i.m., 317–318.

⁷² KREL III/I. 440. sz. Osváth Viktor levele Kovács Bálinthoz Csengerről. 1945. aug. 24.

küzdött,⁷³ amelynek elhúzódása is befolyásolta a lelkész célját, hogy minél hamarabb visszatérhessen Kecskemétre.⁷⁴

A szabadulás örömeinek hatására, dr. Osváth Gedeon tanügyi főtanácsos – Osváth Viktor édesapja – levelében a következőképpen köszönte meg Kovács Bálintnak, a fia kiszabadítása érdekében kifejtett tevékenységét: „[...] Fogadd mélyeséges hálámat – Tóth Endre kedves lelkészbaráttal együtt – azért a meleg jóakarátért, amellyel az én hadifogságban szenvedő Viktor fiam kiszabadítása érdekében kelt folyamodványoddal apai szívem vigaszára voltatok [...]”.⁷⁵

Mivel a kutatás valójában az elhurcolt civilek sorsának bemutatására vállalkozott, így nem lenne mód a katonai hadifoglyok sorsának taglalására, de fontosnak tartom kiemelni, hogy Osváth Viktoron kívül több olyan, ha nem is civil, de a kecskeméti református gyülekezethez tartozó személy tűnt el a városból, akiknek évek múltán csak a halálhírét tudták közölni a hozzátartozókkal. Közéjük tartozott a fentiekben már említett dr. Vetéssy Géza magyar–latin szakos tanár, aki katonaként került hadifogságba és 1945 nyarán még semmilyen információval nem rendelkezett róla a gyülekezet elöljárósága.⁷⁶

Az 1934 decemberétől Kecskeméten tanító dr. Vetéssy Géza 1908. december 31-én született Debrecenben. A református gimnáziumban tett érettségit követően a Tisza István Tudományegyetem bölcsészkarán végzett magyar–latin szakos tanárként, majd ösztöndíjasaként külföldre, többek között Rómába is eljutott, ahol tudását és nyelvismeretét egyaránt gyarapította.

Kecskemétre érkezve rokonszenves egyénisége, magas szintű pedagógiai felkészültsége rövid időn belül megmutatkozott. Hamarosan ő lett az önképzőkör tanár-elnöke, illetve külön csoportokat alakított az irodalmi, néprajzi és művészi érdeklődésű diákoknak. Tanári működésével egyidejűleg szolgálatot vállalt a cserkészcsapatban is, így a 121. számú „gróf Tisza István”

32. kép
Dr. Vetéssy Géza

⁷³ KREL III/I. 440. sz. Kovács Bálint levele Osváth Viktornak, amelyben örömét fejezi ki, hogy kiszabadult a fogolytáborból. Szeretné, ha Kecskemétre jönné.

⁷⁴ Uo. A lelkész a Kecskeméten töltött idő hatására a következőket írta róla: „Ez alatt az idő alatt hűséggel, nagy igyekezettel és szeretettel szolgált.”

⁷⁵ KREL III/I. 440. sz. Dr. Osváth Gedeon köszönő levele Kovács Bálinthoz.

⁷⁶ KREL III/I. 454. sz. Kovács Bálint lelkész és a főgondnok levele az államtitkárhoz. 1945. szept. 3.

csapat parancsnoksága után a Kecskeméti Kerület vezetését is rábízták. Emellett népfőiskolai előadásokat tartott és részt vett a Katona József Társaság munkájában is. Ő ismertette az „elfeledett kecskeméti költő”, Mátyási József életét és költészetét. Tanulmányai jelentek meg a Hajnalodik c. kecskeméti lapban, valamint a Protestáns Tanügyi Szemlében is.⁷⁷

Miután 1944. április 28-án kézhez kapta behívóját, belesodródott a második világháború frontküzdelseibe. Ezt követően 1944. október 15-e előtt, a kecskeméti VII/1. gyalogezred kötelékében, a Kárpátokban esett hadifogságba, majd innen közvetlenül a Szovjetunióba szállították.⁷⁸ A fentiekben ismertetett bejelentési eljárás Vetéssy Géza esetében is lezajlott, ám a hazaszállítására vonatkozó, 1946. június 15-én kiállított igazolás⁷⁹ már nem tudott segíteni rajta, hiszen ekkor már több mint másfél éve (1945. január 29. óta) halott volt. A Szovjetunió NKVD-MVD 180. számú Kistimi (Cseljabinszki⁸⁰ terület) hadifogolytáborban,⁸¹ tifuszban hunyt el.⁸² Kecskeméten a halála hírért közreadó gyászjelentésekben az alábbi bibliai verssel tisztelegtek emléke előtt: „Az értelmesek pedig fénylenek, mint az égnek fényessége; és akik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön örökké.”⁸³

Dr. Vetéssy Géza halálzási körülményeinek egyik igen jellemző vonása – amelyet a kecskeméti halottak esetében tapasztalhatunk –, hogy a tragédiát követő halottá nyilvánítás akár hosszú évekig is elhúzódhatott, nehezítve ezzel a hozzátartozók gyászát. Így történt ez dr. Vetéssy Géza esetében is, ugyanis őt a Hadtörténelmi Intézet nyilvántartása alapján hét évvel később, 1952-ben⁸⁴ nyilvánították halottá.⁸⁵

Ha országos viszonylatban vizsgáljuk az egyes személyes sorsok levéltári források alapján történő teljes ismertetésének lehetőségét – Osváth Viktor sorsa talán a kivételek közé tartozik –, akkor láthatjuk, hogy rendkívül kevés olyan életút van, amelyet forrásfeldolgozás segítségével a fogságba eséstől a hazatérésig, vagy éppen a halottá nyilvánításig ismertetni tudunk. Ám ha a levéltári források által adott „ígéreteket” összevetjük a hozzátartozók által megőrzött kordokumentumokkal, akkor olyan életutak tárulhatnak elénk, mint amilyen

⁷⁷ Varga Géza: A hit és szeretet ajándékával, in Varga Géza (szerk.): *Hírös Naptár Évkönyv 2008*, Kecskemét, H-Média Bt., 2008, 140, elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/14500/14530/14530.pdf>, 2017. február 16.

⁷⁸ Rigó 2014: i.m., 165–166.

⁷⁹ Uo., 166.

⁸⁰ Az Urál hegység délkeleti lejtőin épült a város a Miassz folyó partján. Fontos közlekedési csomópont Cseljabinszkon keresztül halad a Transzszibériai vasútvonal történelmi déli nyomvonala.

⁸¹ Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*, Budapest, Russica Pannonicana, *Ruszisztikai könyvek*, 2009, 329.

⁸² Varga 2008: i.m., 140.

⁸³ Uo.; Dániel próféta könyve 12,3.

⁸⁴ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Kecskeméti j.b.Pk.14.312/1952-4.sz.v.

⁸⁵ Az 1990-es években az orosz államtól megkapott, a volt szovjet hadifogolytáborokban elhunyt magyarok adatai, vö. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page1>, 2017. február 17.

33. kép

Dr. Dunszt Ferenc házasságkötési fotója

az elhurcolt kecskeméti református tisztiorvosé, dr. Dunszt Ferencé volt.⁸⁶

Dr. Dunszt Ferenc jómódú kereskedő családban született 1908. szeptember 2-án Kecskeméten. Édesapja Dunszt Adorján a kecskeméti Royal Kaszinó tulajdonosa volt, emellett a család zöldség-gyümölcs kereskedelemmel is foglalkozott. Dunszt Ferenc a kecskeméti középiskola elvégzését követően orvosi diplomát szerzett, majd megyei tisztiorvosi állást kapott Zomborban (Vajdaság), ahol a második világháború ideje alatt szolgált.⁸⁷ Miután Magyarország és Románia 1941. május 11-én aláírta a 3279 bukovinai székely család (13 200 fő) Bácskában történő letelepítéséről szóló megállapodást, 1944 októberében dr. Dunsztnak az a hálátlan feladat jutott, hogy az elrendelt kiürítési parancs értelmében⁸⁸ az új-fent kitelepítésre ítélt bukovinai székely

családokat a Vajdaságból Ausztriába kísérje.⁸⁹ A szekérkaraván nagy része hosszú bolyongást követően átkelt a Dunán, és egészen Zala-, illetve Vas megye környékéig jutott el. Egy másik csoport (közel 500 család) a mai Bács-Kiskun megye déli területein próbált új életet kezdeni.⁹⁰ A dr. Dunszt Ferenc és családja (felesége és két gyermeke) kíséretében haladó karaváncsoport – a Dráva mentén – egészen Zala megyéig jutott, ahol egy Pacsa⁹¹ nevű település római katoli-

⁸⁶ Ezúton is szeretném megköszönni a Kecskeméti Katona József Múzeum nevében Dunszt István, kecskeméti nyugalmazott pedagógusnak (Kecskeméti Református Gimnázium), hogy lehetőséget adott az édesapja hagyatékán keresztül az életút megismertetéséhez, a dokumentumok digitalizálásához, és a digitális másolatok közgyűjteménybe kerüléséhez.

⁸⁷ Videóinterjú Dunszt Istvánnal, készítette Hajagos Csaba. Kecskemét, 2016. november 11. Az interjú őrzési helye: Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala (1088 Budapest, Vas utca 10.), egy részlete elérhető az interneten: <http://multfeltaras.hu/video/v/dunszt-istvan-visszaemlekezese/>, 2017. február 10.

⁸⁸ Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*, Szombathely, Pannon Műhely, 1990, 44.

⁸⁹ Videóinterjú Dunszt Istvánnal.

⁹⁰ Zielbauer: i.m., 44.

⁹¹ Pacsa ma egy 1610 fő lakta település Zala megyében, a Balaton nyugati partjától megközelítőleg 26 km-re helyezkedik el. Vö. *Magyarország helységnévtára*, <http://www.ksh.hu/apps/hntr>.

kus plébániáján kaptak szállást, ugyanis dr. Dunszt Ferenc felesége – Fröhlich Sára Zsófia – várandóssága idejének végét járta. Rövid időn belül, 1945. január 18-án a plébánia asztalán⁹² látta meg a napvilágot a harmadik gyermek, Dunszt István, aki 1945. április 5-én,⁹³ közel 2,5 hónaposan ült ott azon a Kecskemétre tartó lovaskocsin, amelyről édesapját az orosz katonák leszállították. A család ugyanis úgy döntött, hogy nem Ausztria felé menekül tovább, hanem a front elvonulásának reményében Kecskemétre kíván hazatérni. A hazaút közben, Zalaegerszeg és Ságod között – Türijénél⁹⁴ – két kozák katonatiszt „kis munkára”, azaz málenkij robotra hivatkozva leszállította dr. Dunszt Ferencet a bakról és vasúti talpfarakodásra vitték magukkal. A három napos munka ígéretéből – a bevagyonírozást követően – szovjetunióbeli jóvátételi kényszermunka lett, amelynek keretében Románián (Foksány) keresztül Odesszába szállították.⁹⁵ Az édesanya, az apa nélkül maradt három gyermekkel⁹⁶ Kecskemétre érkezve igyekezett rövid időn belül hatósági úton tájékoztatást kapni férje hollétéről és egészségi állapotáról. Ezért – a már fentiekben hivatkozott, 1945. március 18-i 26. sz. rendelet értelmében – benyújtották a Dunszt Ferenc hazatérését elviekben kezdeményező „kereső” adatlapot, amelyet a kecskeméti illetőségű elhurcoltak sorsára vonatkozó kutatómunka során szintén feltártam. Az adatbázis 493. sorszámú adatlapja – amelyet nagy valószínűség szerint Dunszt Adorján vagy felesége töltött ki – Dunszt Ferenc személyes adatain kívül a 16., 17., és a 18. pontokban az elfogása körülményeit és az ahhoz fűzött egyéb megjegyzéseket tartalmazza. Ezek teljes mértékben megfelelnek a személyi hagyatékban megtalálható adatoknak.⁹⁷

A Stark Tamás által is kiemelt „megbízhatósági nyilatkozatot”⁹⁸ Dunszt Ferenc esetében is az illetékes községi elöljáróság állította ki Kecskeméten, 1945. december 14-én. Ebben a család és Tóth László polgármester a fogság helyszínének beazonosításául csak annyit tudott megadni, hogy dr. Dunszt Ferenc „[...] *jelenleg állítólag Moszkva körüli fogsolytáborban van.*” Tóth László az alábbi módon kérte és

---

telepules?p_lang=HU&p_id=31741, 2017. február 10.

⁹² Varga Géza: *Vallomások: Dunszt István nyugalmazott középiskolai testnevelő tanár, edző*, http://www.hirosnaptar.hu/index.php?oldal=cikk&cikk=vallomasok__dunszt_istvan_nyugalmazott_kozepiskolai_testnevelo_tanar_edzo, 2017. február 6.

⁹³ Dr. Dunszt Ferenc szabadon bocsátási igazolványa Tóth László aláírásával. 1778/1945/2. sz. igazolvány Kecskemét thj. város polgármesterétől. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

⁹⁴ Türije Zala megye északkeleti részén a Zala kanyarulatától kissé keletre, a Keszthelyi-fennsíkot a Kemenesháttól elválasztó árok síkságán fekszik, ma 1610 fő lakja. Vö. *Magyarország helységnevtára*, http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=31741, 2017. február 10.

⁹⁵ Sárvari László, 1945. december 5-én kelt levele, amelyben beszámol dr. Dunszt Ferenc nevű fogsolytársáról rendelkezésre álló információkról. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

⁹⁶ ifj. Dunszt Ferenc és Dunszt Klára hat és hét évesek voltak ekkor.

⁹⁷ MNL BKML IV. 1910. q. Hadifoglyok nyilvántartása, 493. sz. Dr. Dunszt Ferenc. „*Hazatérőben volt a családjával és a kocsirol az oroszok, mint polgári személyt leszállították a kocsijáról és elvitték hadi fogságba*” (betűhív forrásközlés)

⁹⁸ Stark: i.m., 95. „*Bumáska-Igazolvány*”

indokolta – orosz nyelven is – a tisztiorvos szabadon bocsátását: „[...] *Minthogy fentnevezett tisztiorvos politikai magatartása kifogás alá nem esik, népellenes bűncselekményt nem követett el, nyilas és fasiszta pártnak vagy szervezetnek nem volt tagja s nem volt németbarát, igen fontos közérdekű munkát végzett, 3 apró gyermeke van, – ennélfogva közérdekből kérjük m i e l ő b b i* [kiemelés az eredeti kérelemben – H. Cs.] *szabadon bocsátása iránti intézkedések megtételét.*”⁹⁹

Természetesen a család ekkor még nem tudta, hogy dr. Dunszt Ferenc hol raboskodik, pontosabban – Sárvari László levele alapján – azt információt kapták, hogy az elhurcolt édesapa Odesszában tartózkodik.¹⁰⁰ Ezért kerestette a polgármester Moszkva körzetében. Az országhatárig minden állomáson kidobott levelezőlapjai – az emberi lojalitásnak köszönhetően¹⁰¹ – jó részben hazataláltak Kecskemétre. Ezekből a család nyomon tudta követni, hogy Magyarország területén milyen útirányban – Celldömölk–Fülöpszállás–Kunszentmiklós–Baja vonalon¹⁰² – haladt a szerelvény. Bognár Zalán kutatásaira támaszkodva megállapítható, hogy dr. Dunszt Ferenc is – Osváth Viktorhoz hasonlóan – a jánosházi fogolytáborba került, hiszen a körzetben ez a tábor látott el központi gyűjtő funkciót. Innen a Celldömölk melletti intapusztai vagy mesteri táborba hajtották a rabokat, ahol vagonokba zárva közvetlenül Romániába (Temesvár–Foksány útvonalon) szállították őket.¹⁰³ Egy hasonló sorsú, ám kecskeméti katonai hadifogoly, Szabó Pál¹⁰⁴ visszaemlékezésében megerősítette, hogy több kecskeméti sorstársukkal, köztük dr. Dunszt Ferencsel a Foksány-i táborban töltöttek közel egy hónapot, majd – kivéve a tisztiorvost, hiszen őt a betegsége miatt nem vitték tovább – innen szállították őket tovább a Volga melletti völgyekbe, egészen Sztálingrádig.¹⁰⁵

Az említett levelekből láthatjuk tehát, hogy – ahogyan a fentiekben Tóth László is igazolta – dr. Dunszt Ferencnek valóban személyi és politikai igazolásra lett

⁹⁹ Dr. Dunszt Ferenc szabadon bocsátási igazolványa Tóth László aláírásával. 1778/1945/2. sz. igazolvány Kecskemét thj. város polgármesterétől. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ „*Kedves Barátom! Aki e sorokat átveszi, legyen szíves megtenni, hogy ezt a levelet Fülöpszállásról küldje vagy vigye el Kecskemétre, a túloldalra megjelölt címre! Szívességét nagyon köszönöm! Cím: Dunszt Adorján Úrnak Kecskemét Erkel u. 5. sz.*” – részlet az édesapának írt levélből, amelynek kézbesítését a járókelőkre bízta Dunszt Ferenc. 1945. május 14. Fülöpszállás. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

¹⁰² Fülöpszálláson kidobott levél. Dr. Dunszt Ferenc 1945. május 14-én a vagonból kidobott levele. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

¹⁰³ Bognár: i.m., 317–318.

¹⁰⁴ Szabó Pál (1909–2006) kecskemétiként a magyar királyi Zrínyi Miklós honvéd gyalogezred zászlóalj vonatparancsnoka volt, a hazatérést követően újabb behívót kapott, majd hadifogságba került. Dunszt Ferenc felett járt egy osztállyal a kecskeméti Református Főgimnáziumban, tehát elég jól ismerték egymást.

¹⁰⁵ Szabó: i.m., 57. Szabó Pál a megbetegedések kapcsán a következőket írta le Dunszt Ferencről: „*Kitört a tifuszbajárvány. Dr. Dunszt Ferenc orvos főhadnagy gyógyította a betegeket, de nem volt gyógyszer [...]*”

Kecskemét thj. város polgármesterétől.

P. 1778/2. szám.
1945

I G A Z O L V Á N Y.

DR. DUNSZT FERENC tisztiorvost, aki 1908. évben Kecskeméten született, anyja : Domján Ilona, -amikor családjával hazatérőben volt, az orosz katonaság 1945. április hó 5 - én ZALAEGER - SZEG. és SÁGOD közötti országuton haladó kocsijáról, családja mellől leszállította, ott bevagonirozta és ismeretlen helyre vitte; jelenleg állítólag MOSZKVA körüli fogolytáborban van.

Mint hogy fentnevezett tisztiorvos politikai magatartása kifogás alá nem esik, népellenes bűncselekményt nem követett el, nyilas és fasiszta pártnak vagy szervezetnek nem volt tagja s nem volt németbarát, igen fontos közérdekű munkát végzett, 3 apró gyermeke van,- ennél fogva közérdekből kérjük m i e l ő b b i szabaddonbocsátása iránti intézkedések megtételét.

KECSKEMÉT, 1945. december hó 14-n.

[Handwritten signature]
polgármester.

От бургомистра гор.Кечкемет.

№ 1778/2 П.
1945

С п р а в к а

Доктора ДУНСТ-а ФЕРЕНЦ-а, городского главного врача /год рожд.1908 в Кечкемете, фамилия матери: Домян Илона/ Красноармейцы сняли 5-го апреля 1945 г. с полводы на которой он ехал с своей семьей из ЗАЛА-ЭГЕРСЕГА в ШАГОД, там его погрузили в вагон и увезли на неизвестное место, в настоящее время, как говорят, он находится в одном лагере военнопленных около МОСКВЫ.

Так как настроение упомянутого главного городского врача политически безукоризнено, никогда не сделал противонародное преступление, членом какой-либо фашистской партии или организации и приятелем немцев никогда не был, а работа его очень важного общественного характера, кроме того у него 3 детей, поэтому просим из общего интереса принимать нужные распоряжения чтобы выпустили его на свободу как можно с к о р е е .

Кечкемет, 14-го декабря 1945 г.

Бургомистр гор.Кечкемет:

volna szüksége. Az 1945. május 14-én kelt levelében ezt alátámasztóan az alábbiakat kérte: „[...] a hírek szerint civil voltam miatt könnyen menne [kiszabadítása – H. Cs.], igazolni kell, hogy sem Kecskeméten, sem Zomborban nem voltam nyilas.”¹⁰⁶ Érdekeség, hogy a levélben említi a „Révész Laci” nevet és hivatkozik rá, hogy kiszabadításához – édesapja – az ő közbenjárását kérje. Dr. Révész László nemzetgyűlési képviselőként a kecskeméti Református Jogakadémia tanára volt,¹⁰⁷ és a korábbi kapcsolatok alapján Dunszt Ferenc bízott abban, hogy majdan a Hazahozatali Kormánybiztosság felé intézett kérelmével esetlegesen könnyebben sikerülhet a szabadulás.¹⁰⁸ Nem így történt, hiszen az elhurcolt tisztiorvos még Foksány-ban, nem sokkal a kiérkezést követően elkapta a hastífuszt, az ekkor sokak halálát okozó járványos betegséget, majd 1945. augusztus 12-én ebbe belehalt. A tragédiát közlő hírt és az egyéb körülményeket Horváth Imre körorvos, 1945. szeptember 15-én Nagyszakácsiban kelt levelében az alábbi módon közölte dr. Dunszt Ferenc feleségével: „[...] Elutazásom előtt Dr. Rónay György [olvashatatlan írás – H. Cs.] községi orvos hozta sátrunkba Siklóssy Béla százados jelenlétében az ide mellékelt pénztárcát a benne lévőekkel együtt azzal a megjegyzéssel, hogy a fekhelyül használt priccse a kollégák által visszahagyott lim-lom között találta meg a pénztárcát és engem kért, ha meg tudnám szerezni nagys. asszony címét küldeném el, én vállalkoztam a tárca elhozására, s mellékelten küldöm.”¹⁰⁹

A körorvos Dunszt Ferenc tragikus sorsát taglaló további sorai a feleség számára feldolgozandó gyász nehézségét növelte és a helyzetet súlyosbította az a tényező, mely szerint egy alkalommal az édesapa nagyon közel volt ahhoz, hogy még épségben hazatérhessen, ám ez mégsem sikerült neki: „Szegény Feri, július első napjaiban beküzdötte magát egy hazajövő csoportba, nem volt szerencséje, mert egy GPU tiszt¹¹⁰ már a drótkerítésen túlról, amikor megindultak az állomás felé, többedmagával visszahozta. Nagyon lehangolta ez a váratlan esemény, pár nap múlva azonban erősen reménykedett, mert azzal biztatták őket, hogy a legközelebb hazainduló csoporttal hazaengedik. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert lázasodni kezdett,

¹⁰⁶ Dr. Dunszt Ferenc 1945. május 14-én a vagonból kidobott levele. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

¹⁰⁷ Rigó 2014: i.m., 166.

¹⁰⁸ Amit bizonyosan Dunszt Ferenc sem tudott, hogy eközben ifj. Révész László, Dr. Révész László fia 1944. november 10-én civilként esett fogságba, mint a Parlament könyvtárosa. Így Dr. Révész Lászlónak elsődleges gondja saját fiának kiszabadítása volt, amely Rigó Róbert kutatásai alapján is látszik, nem volt kis feladat, hiszen ifj. Révész László csak 1947. július 4-én térhetett haza. Vö. Rigó 2014: i.m., 166–167.

¹⁰⁹ Horváth Imre körorvos, 1945. szeptember 15-én Nagyszakácsiban keltezett levele a halálesetről. 1945. szeptember 12. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a levél mikor érkezhett meg Kecskemétre, de feltételezésem szerint biztosan 1945. december 14-ét követően, hiszen ha a család tudta volna a halál tényét, biztosan nem keresteti Tóth László polgármesterrel. (L. a fentiekben Tóth László levelét)

¹¹⁰ A GPU 1934-ben megszűnt, majd NKVD néven szervezték újjá.

*majd [...] ilyen legyengült állapotban tüdőgyulladást kapott, s 10-én kezdődő tüdődémával átszállították a másik táborban lévő kórházba, ahol 12-én meghalt.*¹¹¹

Horváth Imre zárógondolataiban Dunszt Ferencről kapott benyomását, emberi értékeit emelte ki az özvegynek: „[...] Nagyságos Asszonyom! Nagyon rövid ideig ismerhettem kedves férjét, de ezen rövid idő alatt is megszerettem, nagyon kedves ember, jó kolléga volt, családját nagyon szerette, tele volt élni akarással. Felruházta a Mindenható minden jó tulajdonsággal, s nekünk mégis őt kell megsiratnunk. [...] Ne haragudjon, hogy nekem kellett talán elsőnek lennem, ezt a szomorú hírt Nagyságos asszonnyal közölnöm.”¹¹²

Dunszt Ferenc halálesetének és a temetésének pontos körülményeiről a család sohasem kapott pontos választ, hiszen ahogy Szabó Pál is említi, „[...] Foksániban tömegsírba temették el,¹¹³ amelynek helyén a román kormányzat későbbiekben egy több emeletes társasházat építtetett. A halottá nyilvánítása pedig a mai napig várat magára.

Összegzés

Kutatómunkám során igyekeztem azokra a forráscsoportokra koncentrálni, melyek tovább árnyalhatják annak a csaknem 400 elhurcolt személy történetét, akik Kecskemétről kerültek fogságba. Az eddig feltárt, részletekben megismert forrásokat és történeteket igyekeztem egy képbe illeszteni. Célom az volt, hogy a hozzártatózók és leszármazottak számára tisztább képet mutassak arról az időszakról, amelyben emberek százazreit ártatlanul hurcolták Magyarországról a Szovjetunió kényszermunkatáborába.

A bemutatott életutak tragédiái, a kecskeméti viszonyok feltáratlansága, mind az elmúlt bő hét évtized adóssága, amelyek bizonyosan – a források hiányában – országos viszonylatban sincsenek másként. Legyen ez a kutatómunka és az annak eredményeként közölt tanulmány méltó főhajtás azok előtt, akiknek „nem létező” sírja, a kegyelet virágai és gyertyái nélkül hirdetik valahol Oroszország vagy Románia területén a magyarság áldozatvállalását és a semmiből történő újra építkezésből fakadó erejét.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Horváth Imre körorvos, 1945. szeptember 15-én Nagyszakácsiban keltezett levele a halálesetről. 1945. szeptember 12. KKJM T.gy. Dr. Dunszt Ferenc hagyatéka.

¹¹³ Szabó: i.m., 57.

IRODALOMJEGYZÉK

- Az 1990-es években az orosz államtól megkapott, a volt szovjet hadifogolytáborokban elhunyt magyarok adatai, <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/page1>, 2017. február 17.
- BÁLINTNÉ MIKES Katalin–SZABÓ Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944–1945*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1971.
- BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945*, Budapest, Kairosz, 2012.
- CZIBULKA Zoltán–HEINZ Ervin–LAKATOS Miklós (összeáll.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*, Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, 2004.
- IRÁNYI Béla: *Norilszki emlékek – 50 év múltán*, Veszprém, Új Horizont, 2007.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Dokumentumok Kecskemét történetéből I. 1944–1945*, Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa, V.B., 1975.
- LETRICH Edit: *Kecskemét és tanyavilága*, Budapest, Akadémiai, *Földrajzi tanulmányok*, 1968.
- Magyarország helységnévtára*, http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=31741, 2017. február 10.
- MARCHUT Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki némettség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014.
- RIGÓ Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, *Forrás*, XLI. évfolyam, 2009/6, 22–37.
- RIGÓ Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, *Közelmúltunk hagyatéka*, 2014.
- STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus, *Kisebbségkutatás Könyvek*, 2006.
- SZABÓ Pál: *Életutam*, szerk.: SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Iлона, Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., *A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei I.*, 2009.
- TAKÁCS Edit: Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből, in ZOMBORI István (szerk.): *Nagy István Emlékkönyv*, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1999, 125–156.
- VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*, Budapest, Russica Pannonicana, *Ruszisztikai könyvek*, 2009.
- VARGA Géza (szerk.): *Hírös Naptár Évkönyv 2008*, Kecskemét, H-Média Bt., 2008, elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/14500/14530/14530.pdf>, 2017. február 16.

VARGA Géza: *A szószéken és az orgonán is az Urat dicsérte*, http://www.hirosnaptar.hu/index.php?oldal=cikk&cikk=a_szoszeken_es_az_orgonan_is_az_urat_dicserte, 2017. február 13.

VARGA Géza: *Vallomások: Dunszt István nyugalmazott középiskolai testnevelő tanár, edző*, http://www.hirosnaptar.hu/index.php?oldal=cikk&cikk=vallomasok__dunszt_istvan_nyugalmazott_kozepiskolai_testnevelo_tanar_edzo, 2017. február 6.

ZIELBAUER György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*, Szombathely, Pannon Műhely, 1990.

CSABA HAJAGOS

„Subjugation and málenkij robot”

Deportations in the neighbourhood of Kecskemét according to Calvinist sources

The municipal town of Kecskemét was finally occupied by the Soviet Red Army on the 31th October, 1944. The full evacuation of the city was ordered already on the 23th October, and the next day it was also implemented by László Tóth major. As the result, only very few civilians were left in Kecskemét, however, pastor Bálint Kovács of the Reformed Church, under the agreement with all the other pastors of different denominations, because of their sense of vocation, remained in the city as long as the Soviet occupation lasted. He worked to restore order in the vicinity as much as he could, and also continuously reported to Bishop László Ravasz about the prevailing conditions.

“Things in Kecskemét, especially concerning our congregation, are worse than ever. They occupied our city on the 31th October, 1944, and the occupation is serious. We feel tired in both body and soul, and it is hard to imagine that this could come to an end once. There are currently around 35,000 Russian soldiers in town permanently. Military units are passing by on a daily basis, in dreadful numbers. The surrendering policy is especially hard to cope with. Feeding these soldiers is almost entirely the incumbent of the city. Kecskemét could still deal with it. But it is impossible to endure the looting of farm population, which goes hand in hand with killing. They killed 26 people on Christmas eve, many of them died in the city.”

“In addition to this sorrowful image, bright dots in the dark also have to be mentioned. Our churches are full every Sunday, and the Church services at the countryside are also visited by large numbers. Our people, usually, visit the events

organised by the Church with longing desire. We experience many signs of loyalty towards the Church. Men openly talk about how life is impossible without religion, or how a life without religion could not be human. This shows itself quite clearly; one only has to take a look at the army here, and the secret police.”

„Subjugation and málenkij robot” – this is the title of the project that included a research, already going on for two years, with the aim to uncover and display the event history after the Soviet occupation of Kecskemét, and the circumstances of deportation, looking back on this history after 70 years.

The tragedies of the introduced life courses, the unexploredness of the conditions in the municipal city of Kecskemét, all the debts of the last 72 years are – with the lack of sources – surely the same as on a national scale.

FODOR GUSZTÁV

Kárpátalja szovjetizálásának hatásai a Kárpátaljai Református Egyház életére 1944–1954 között

A kárpátaljai reformátusság közel 500 éves múltjának vannak olyan eseményei, melyeket nem szabad elfelejtenünk. Ezen események sorába vérrel íródott be a málenkij robot, mint a szovjet terrorgépezet hazugsága. Ezen események sorába bekerült a szovjet társadalomvédelem nevében elkövetett kegyetlen egyházüldözés, mely az egyetemes reformátusságnak hősokeket és mártírokat adott. Ezzel a szerény tanulmánnyal – vigyázva mártírjaink virágtalan sírjaira – a hőseink és mártírjaink emléke előtt kívánok fejet hajtani. Tanulmányom elsődleges célja a Magyarországi Református Egyház testéből a XX. század első felében – immár második alkalommal – erőszakkal kiszakított kárpátaljai reformátusság 1944–1954 közötti életének egyházi levéltári adatok alapján történő eseménytörténeti rekonstrukciója, a sztálini egyházellenes politika kárpátaljai sajátosságainak bemutatása mellett.

Kárpátalja hazatérése után

Az 1938-as müncheni egyezmény következtében Kárpátalja magyarlakta része újból az anyaországhoz került, majd 1939 márciusában egész Kárpátalja. Az ezt követő öt évben a Bereg és Máramaros-Ugocsa gyülekezetei ismét a Tiszántúli Református Egyházkerület részét képezték, Ung megye gyülekezetei pedig a Tiszáninneni Egyházkerület fennhatósága alá kerültek. Ezt az időszakot a második világháború realitása ellenére a bölcs és eredményes nemzet- és egyházépítés időszakának nevezhetjük. Az 1939–1944 közötti időszak legjelentősebb egyházi eredménye, hogy a 93 református gyülekezet állami támogatással, Klebelsberg Kunó egykori kultuszminiszter „nyelvhatár stratégiája” mentén, több mint 200 településen szóránymissziót indított el. Ezt a kiteljesedő munkát állította meg a második világháború elvesztése.

Az átvonuló hadseregek által okozott károk

Alig maradt adat a Kárpátalján átvonuló frontok által a református gyülekezeteknek okozott károkról, pedig a jelentést 1944 végén a Tiszántúli és a Tiszáninneni

Egyházkerületek püspökei körlevélben kérték. Valószínű, hogy a jelentések elmaradása mögött a károk csekélysége állt. Asszonyi István lelkész Forgolányról és Tiszapéterfalváról jelentette, hogy templomaik és iskoláik a bombázások és hidrobantások alkalmával csak ablaküveg kárt szenvedtek.¹ Györke István beregújfalui lelkész 1945. július 1-jén kelt jelentésében közli, hogy a polgári közigazgatási hatóságok 1944. október 18-án a községben hadműveleti kiürítést rendeltek, a lakosságot menekülésre szólították, de mindenki a helyén maradt.² 1944. október 26-án a román kiugrás miatt a bekerítéstől tartó és az Árpád-vonal³ védelmét feladó és rendezetten visszavonuló magyar 1. hadsereg⁴ 24. gyalogos hadosztálya⁵ még sorfalat állt Beregújfalu főutcáján Darcsi Andrásné 9 órakor kezdődő temetésén. Aznap Csete Bálint fiatal leánykájának 16 órakor kezdődő temetésén már a 4. Ukrán Front⁶ katonái báméskodtak.⁷

Az 1944 őszén, a történelmi Ung, Bereg és Máramaros-Ugocsa megyékben kibontakozó háború egyedüli kárvallottja a Csapi Református Egyházközség lett. Így írt erről Király Zoltán, a gyülekezet lelkésze: „Német parancsra, ruszin nemzetiségű, magyar hadseregbeli katonák aknázták alá úgy a református, mint a róm. kath. templom tornyát. Az utóbbi robbantóanyagához vezető gyűjtőzsinórt azonban valaki az utolsó pillanatban elvágta. Lehetségesnek tartom, hogy maguk a robban-

¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.1.c. 465. Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének.

² TtREL I.1.e. 90/9. Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának 3255/1944 sz. 1944. szept. 11-én kelt, szigorúan bizalmas levele Révész Imre püspöknek a Debreceni Ref. Főiskolai Könyvtár és Levéltár kiürítése ügyében. A levél elénk tárja a Magyar Királyi Honvédtisztartó főnöke által elrendelt országos hadműveleti kiürítések protokollját.

³ Oficinskij, Román: A 4. Ukrán Front és az ellenfelek, in Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*, Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, 210–211. Az Északkeleti-Kárpátok hágoit lezáró Árpád-vonal nevű erődrendszert a Magyar Királyi Honvédség építette ki 1940–1943 között. A számok nyelvén az Árpád-vonal 99 támpontot, 759 tartós vasbeton építményt, 394 fa-föld erődöt, 439 nyílt tüzelőállást, 400 kilométer futóárkot és lövészárkot, 135 kilométer hosszú harckocsi- és gyalogság elleni akadályt (árkot, sáncfalat, torlaszt stb.) jelentett.

⁴ Uo. Az Árpád-vonalat védő német–magyar hadseregcsoport parancsnoka Gotthard Heinrici vezérezredes volt. A hadseregcsoporthoz a Heinrici közvetlen irányítása alá tartozó, Kelet-Szlovákiában állomásozó német páncélos hadsereg és a dálnoki Miklós Béla által vezetett, az Északkeleti-Kárpátokban állomásozó (nagyjából a mai Kárpátalja területe, vezérkari központ Huszt) magyar 1. hadsereghez tartozott.

⁵ Botlik József: *Kárpátalja mint Zakarpatszka-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság (1944. november 27.–1946. január 22.) I., Valóság*, XLVI. évfolyam, 2003/10, 5.

⁶ Oficinskij: i.m.: 210. A Szovjetunió vezérkari főnöksége 1944. július 30-i rendeletével az 1. és a 2. Ukrán Front között hozta létre a 4. Ukrán Frontot Iván Petrov vezérezredes (1896–1958) parancsnokságával. A 4. Ukrán Front egyik fő feladata az volt, hogy biztosítsa az elfoglalt kárpáti régió szovjetizálásának végrehajtását.

⁷ TtREL I.1.c. 462. 1. Györke István: Jelentés a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra.

tást előkészítő, s azt részben végrehajtó katonák egyike. Mert akkor már polgári személy mindössze 10-12 lehetett a község belső területén, a földben mélyre ásottan elrejtőzködve, saját katonáink elől is, az evakuáció ugyanis indokolt és tökéletes volt.⁸

Béczy Krizsán József lelkész 1942. június 28-án került Tiszaásványra, mely települést a háborús felek Csapért való pusztító versengése a tőle 3 kilométerre fekvő Tiszaásványt is tragikusan érintette. A lelkész és a gyülekezet kálváriáját az 1944. október 24-én, Losoncon kelt, Református Konventtel történő levelezéséből ismerhetjük meg: „gyülekezetemet, illetve községünket ért súlyos ötszöri bombatámadás következtében, helyemet elhagyni kényszerültem, annál is inkább, mivel a hatóság a község kiürítését is elrendelte. Részint a bombatámadás, részint az azonnali kiürítés folytán mindenemet elveszítettem. Jelenleg a losonci református egyháznál vagyok, melynek lelkipásztora [Kövy Árpád – F. G.]⁹ sorsomnak jobbrafordulásáig családjába fogadott. A súlyos bombakárt szenvedett gyülekezetemtől ez évben semmilyen fizetést vagy párbért nem szedhettem; egyéb földi javaim is a tűz martalékává lettek.”¹⁰

Ungtarnócon 1944 őszén egy hónapig állt a front. Papp Géza lelkész jelentette: „Templomunk teljesen rom, használhatatlan, a lelkészi lakás csak jó időben lakható, mellék épületei csaknem teljesen elpusztultak. Csaknem minden hívem anyagilag leromlott, háza, állatállománya elpusztult... Az istentiszteletek csak a front itt léteinek egy hónapja alatt szüneteltek, a vihar elmúlása után, templomunk áldozatul esett, a lelkészi lakás egyik hevenyében kijavított szobájában tartottuk egészen pünkösd ünnepéig, azóta pedig az időközben helyreállított gyülekezeti otthon termében. A jelek szerint az lesz igen sokáig a templomunk.”¹¹

Lelkészek hadművelleti kitelepítése, menekülése

Kárpátalja területe 1944. szeptember 26. és október 28. között a szovjet katonaság ellenőrzése alá került. A lakosság körében vészjósoló és bénító hírek kezdtek terjed-

⁸ Király Zoltán: *Csap, 1933–1945. Emlékezéseim a csapi református gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre, I–II.*, Sárospatak, 1956, SRK TGY Fsz. Kgy. 277, 79.

⁹ Kövy Árpád (Budapest, 1887. ápr. 3. – Városlőd, 1947. nov. 13.) református lelkész, lapszerkesztő. 1914–1945 között Losoncon volt lelkipásztor. A ref. Egyház és Iskola és a Losonci Hírlap szerkesztője. A losonci ref. teológiai szemináriumban görög nyelvet tanított. 1945 után kitelepítették Magyarországra. Művei: *A Losonci Magyar Dalegylet hetvenéves története 1860–1930* (1931). *Csaták tüzeiben, Isten kezében* (elb., é. n.). Vö. Kvarda József (főszerk.): *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona. Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*, Bratislava, SPN, 2014, 237., elérhető az interneten: <http://adatbank.sk/lexikon/kovy-arpad/>, 2017. február 13.

¹⁰ Magyarországi Református Zsinati Levéltára (továbbiakban: MREZSL) 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 3. Béczy K. József tisztaásványi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. nov. 1.

¹¹ TtREL I.1.c. 470. Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme Révész Imre püspökhöz, 1945. júl. 25.

ni szájról-szájra az orosz katonák kegyetlenkedéseiről.¹² Ezt a hangulatot erősítették a visszavonuló német seregek is. Rácz Jenő gergelyiugornyai lelkész így írt erről: „1944. október 28-án jöttek az oroszok. Hihetetlen szörnyűségeket beszélt róluk a német parancsnok. Bár felajánlotta az üres szállító autóit, nem mentünk vele.”¹³

A Vörös Hadsereg bevonulása előtt a református elit is elmenekült.¹⁴ A szolgálati helyüket elhagyó kárpátaljai lelkészek létszámát illetőleg az írott forrásokban nagy a bizonytalanság. Horkay Barna szerint a több mint 100 tagú lelkészi kar 1944 végére kevesebb, mint a felére csökkent.¹⁵ Gulácsy Lajos szerint 100 lelkészből 40 menekült el.¹⁶ A pontos létszám meghatározását nehezíti az a tény is, amit Révész Imre tiszántúli református püspök állapított meg az első nagy lelkészi menekülthullám után, miszerint még 1945 júliusában is: „ukrán és román uralom alól, folyton szivárognak át egyes kiutasított vagy egyéb kényszerítő okokból helyt nem maradhatott lelkészek.”¹⁷

A konventi és egyházkerületi adatok alapján Kárpátaljáról 24 lelkész/segéd-lelkész menekülése igazolható:

- Ung megyéből: Király Zoltán 1945-ben Csapról,¹⁸ Béczy K. József 1944. október 21-én Tiszaásványról,¹⁹ dr. Csomár Zoltán Kisrátról,²⁰ Dévay József Korláthelmecről, Komjáthy Gábor Ungvárról.

- Bereg megyéből: P. Tóth Lajos missziói lelkész Szolyváról,²¹ Murányi Zoltán

¹² TtREL I.1.c. 462. A lelkészek nagy többsége a szolgálati helyén maradt. Bazur János márokpapi lelkész a Tiszántúli Egyházkerületnek 100/1945 sz. 1945. okt. 25-én kelt levelében így írt erről: „Menekülni senki egy lélek sem menekült 2 tanyasi földbirtokoson kívül.” A lelképásztor az egy napig itt tartózkodó s egyetlen átvonuló német csapat tábori lelkészének azt mondta: „Maradunk a romok között is, ha harc lenne is, legfeljebb ha eddig mutattuk a keresztyén életet, megmutatjuk a keresztyén halált.”

¹³ TtREL I.1.c. 1. Rácz Jenő: Jelentés az ugornyagergelyi református lelkészi hivatalról.

¹⁴ Dr. Polchy István kir. közjegyző (Beregszász), a Kárpátaljai Református Egyházkerület főgondnoka; R. Vozáry Aladár (Munkács) prágai szenátusi tag, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag; Egry Ferenc harangöntő, prágai szenátusi tag, majd magyar parlamenti képviselő, Ung megyei gondnok; Dr. Korláth Endre (Ungvár) prágai parlamenti képviselő, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag.

¹⁵ Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, [h.n.], Kom Over En Help Alapítvány, 1998, 207.

¹⁶ Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház, *Evangéliumi Hírnök*, 2003. május, 5.

¹⁷ TtREL I.1.c. 470. Révész Imre püspök válasza Szabó Géza ungtarnóci (Ung megye) lelkész kérelmére, Debrecen, 1945. júl. 26.

¹⁸ Király: i.m., 79.

¹⁹ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 274-280. Béczy K. József tiszásványi lelkész menekültségély kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1944. nov. 1.

²⁰ TtREL I.1.c., 424. Zsinati Tanács Budapesten, 1945. szept. 5-én kelt, 3773/1945. sorszámú jelentése a menekült, de szolgálati helyükre visszatérni nem tudó lelkészekről Révész Imre tiszántúli püspöknek.

²¹ Horkay: i.m., 107. P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói jelentkezési adatlapja és menekültségély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. okt. 23.; MREZSL 2.a., Menekült lelkészek,

Mezőgecséről,²² Harkai Antal lelkész-vallásánár 1944 novemberében²³ és Szutor István segédlelkész 1944. október 22-én Beregszászról,²⁴ Munkácsról Bütösi János segédlelkész 1944. október 6-án,²⁵ Palágyi Árpád segédlelkész 1944. október 9-én²⁶ és Kovács József,²⁷ Gáthy Lajos Izsnyétéről, Toldy György Benéből.²⁸

• Máramaros-Ugocea megyéből: Szécsényi István 1958-ban Husztról,²⁹ Murányi Árpád Tivadarfalváról,³⁰ Bukó Lajos Nevetlenfaluból és Akliból,³¹ Szaniszló Endre missziói lelkész 1944. október 16-án Nagybocksórol,³² Horkay Lajos 1944 októberében Salánkról,³³ Bőd István 1944. október 15-én Tiszapéterfalváról,³⁴ Párducz Rezső János 1944. október 15-én Tiszaújhelyről,³⁵ Kiss István 1944. ok-

---

lelkészek jelentkezési iratai, 274–280.; Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: DREL) I.1b. Ügyviteli iratok, 1944, 490. Tóth Lajos konventi tanácsos 6751/1944. sz. levele P. Tóth Lajos szolvai menekült missziói lelkész ügyében Györy Elemér dunántúli püspöknek 1944. nov. 23-án.

²² Hargita Árpád (szerk.): *Tűzszlopoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja*. Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995, 65.; MREZSL 2.a., 274–280. Murányi Zoltán mezőgecsei lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1945. szept. 6.

²³ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 274–280. Harkai Antal beregszászi vallásánár menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek, Kacsok, 1944. nov. 24.

²⁴ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 274–280. Szutor István beregszászi segédlelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1944. okt. 30.; DREL A/1.b. Püspöki iratok, 1644/1945. Szutor István menekült beregszászi segédlelkész jelentkezési lapja az Egyetemes Konventnél, Bp., 1944. okt. 30.

²⁵ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 277. Bütösi János munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. okt. 26.

²⁶ MRLZS 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 277. Palágyi Árpád munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. okt. 26.

²⁷ Horkay Barna nyugalmazott lelkipásztor szíves közlése, Sárospatak, 2001. november 3.

²⁸ DREL I.1.b. Ügyviteli iratok, 1945, 492.; 85/1945. sz. kimutatás az 1945. januári lelkészi illetmény kiegészítő államsegély kiutalásáról. – Toldy György 1945 márciusában visszatért Benébe.

²⁹ Tárczy Lajos: Megemlékezés, in Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2003, 30. – Az emlékező helytelenül „Rákóczy tiszteletesről” beszél úgy, mint akit Gecse Endre gálóczi lelkész váltott 1958-ban, Huszton. Valójában Szécsényi István lelkészről van szó, aki 1958-ban költözött Magyarországra.

³⁰ Hargita: i.m., 107.

³¹ Özv. Oroszi Pálné szíves közlése, Gecse, 2004. január. 8.

³² REZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 274–280. Szaniszló Endre nagybocksói menekült missziói lelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. nov. 7.

³³ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 274–280. Horkay Lajos salánki lelkész feleségének a jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. nov. 18.

³⁴ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 528. Bőd István tiszapéterfalvai lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. nov. 1.

³⁵ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 1065. Párducz Rezső János tiszaujhelyi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. nov. 1.

tóber 21-én Tiszaújlakról,³⁶ Sütő Dezső Tiszabökényről,³⁷ Lajos Mihály segédlelkész öccsével és húgával együtt Técsőről 1944 októberében Győrbe.³⁸

Málenkij robot és a kárpátaljai reformátusság

A csehszlovák egyházellenesség a kárpátaljai magyar reformátusságot nemzeti létében támadta, míg a szovjet egyházpolitika a reformátusságot annak a fizikai létében. Kárpátalján szinte minden református magyar nemzetiségű, ezért a málenkij robot alapjaiban rázta meg a református közösségeket. Az istentiszteletekről szinte teljesen eltűntek a munkaképes férfiak. Orosz Aranka mátyfalvai gyülekezeti tag vallomása 1944 karácsonyáról hűen fejezi ki ezt a végtelenül fájdalmas állapotot: „Kovács Zoltán lelkipásztor jött Tiszaújlakról hozzánk úrvacsorát osztani. Felment a szószekre és némán sírt egy ideig, mert nem volt egy férfi sem a templomban...”³⁹ Bizton állíthatjuk, hogy ez a szomorú állapot több gyülekezetre is jellemző volt.

A berendezkedő szovjet államhatalom a magyar nemzet egészét büntette „az oroszosítás mellett a szovjetrendszer bevezetése és az ezt potenciálisan akadályozó polgári rétegek közötti nagyarányú tisztogatás”⁴⁰ szándékával. Megítélésem szerint a helyi reformátusság testén a málenkij robotra való deportálásokkal ütötték a legnagyobb sebet. Sem a gyülekezetek teljes vagyonfosztása, sem a lelkészek koncepciók perекben való elítélése nem ért fel azzal a veszteséggel, amit 15–20 ezer munkaképes református egyháztag deportálása jelentett a református közösségeknek. Kárpátalján a református közösség legszélesebb rétegét és a gyülekezetek gerincét a parasztság adta. Az ő megtörésük és elpusztításuk egyháztörténeti kataklizmaként is értelmezhető.

A málenkij robot – mint a szovjet büntetőrendszer cinizmusát és gonoszságát felfedő eszköz – elsődlegesen nem a történelmi egyházak ellen irányult, ezek ellenére több lelkész mégis bekerült a „szomorú menetbe”. A 18–55 év közötti lelkészekre is vonatkozott a lejelentkezési kötelezettség, de miután ezt megtették, az általános gyakorlat szerint még a lelkészek többségét még a lakóhelyükön hazaküldték, mondván, papokra nincs szükség. Így küldték vissza Forgon Pált Viskre,⁴¹ Zimányi József missziós lelkészt pedig Beregszászról⁴² fordították vissza.

³⁶ MREZSL 2.a., Menekült lelkészek, lelkészek jelentkezési iratai, 49. Kiss István tiszaújlaki lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. okt. 21.

³⁷ TtREL I.1.c. 465. Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének.

³⁸ DREL I.1.b. Ügyviteli iratok, 1945, 492. Lajos Mihály 1945. január 2-án, Győrben kelt levele Győry Elemér dunántúli püspöknek menekültsegély ügyében.

³⁹ Horkay: i.m., 136.

⁴⁰ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Napvilág, 1998, 300.

⁴¹ Forgon: i.m., 21.

⁴² Hargita: i.m., 64.

Nem így járt néhány lelkész, akik a szolyvai gyűjtőtáborból – mint a halál torkából – szabadultak meg. Így vallott erről Asszonyi István forgolányi lelkész: *„November 18-án községünk és környékünk többi férfaival együtt eleget tettem jelentkezési kötelezettségemnek és a tiszaujlaki városparancsnok utasítására a szomorú menettel Szolyvára mentem. Velem együtt jöttek Czírók Béla fertősalmási, Zsurky József nagypaládi, Herczegh Kálmán uszkai, Orgoványi György tiszakeresztúri, Kiss László várii ref. lelkipásztorok, valamint Árvai Dezső tiszaujlaki plébános és Tóth József sárosoroszi r. kat. káplán. A tiszaujlaki városparancsnok működési területén csak g-kat. lelkészek maradtak itthon. December 1-én Petrov altábornagy, a 2. ukrán hadsereg parancsnoka tett látogatást az internáló táborban és társaim megbízásából előtte orosz nyelvű memorandumot olvastam fel, ismertetvén azt a körülményt, hogy környékünk teljesen lelkipásztorok nélkül maradt, míg a többi körzetek parancsnokai a lelkipásztorokat otthon hagyták. Az ő rendeletére dec. 5-én este a táborparancsnok nyolcunkat szabadon bocsájtott. Ez idő óta itthon vagyok, egészségem azonban Szolyván maradt, de ugyanezt tudom kiszabadult társaimról és az azóta hazakerült atyámfiáról is.”⁴³*

Dr. Bartha Tibor munkácsi hitoktatónak és internátusi igazgatónak, későbbi debreceni püspöknek, az utolsó pillanatban sikerült megmenekülnie a szambori gyűjtőhelyről.⁴⁴ Bartha Tibort a táborparancsnok a doktori címe miatt orvosnak nézte, és emiatt nem akarta szabadon engedni. Kovács József munkácsi lelkész csak nagy nehézségek árán tudta igazolni szolgatársa lelkész voltát. Zimányi József visszaemlékezésében Bartha Tibor lágerből való szabadulását összemosta Asszonyi Istváné szolyvai szabadulásával.⁴⁵

A sztálini egyházellenes politika erőterében

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában egyezményt írt alá a kárpátaljai terület Szovjetunióhoz csatolásáról. Az egyezményt október 22-én csehszlovák, október 27-én szovjet részről ratifikálták.⁴⁶

Papp Géza ungtarnóci lelkész Révész püspöknek írt levelében pontosan körülírja az 1945-ös átmeneti időszak hangulatát: *„Ebben az új állam alakulatban semmi kilátás nincs arra, hogy a lelkészek csak valamelyes segítségben is részesüljenek. Csupán mint megtúrt valakik nézhetjük bizonytalan jövőnönket... Az itteni törvények még nem kezdték ki ugyan az egyházakat, de módot adnak minden egyes*

⁴³ TtREL I.1.c. 465. Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének.

⁴⁴ Forgon: i.m., 21.

⁴⁵ Hargita, i.m., 253.

⁴⁶ Fedinec Csilla: Az 1944–1945. tanév a kárpátaljai iskolákban, *Acta Hungarica*, 4–5. évfolyam (1993–1994), 135.

*községi előjárásának arra, hogy pl. elvegye az egyházi lelkészi földeket... Minden tekintetben máról-holnapra élünk, úgy az egyház, mint a lelkész.*⁴⁷

Az átvonuló hadseregek konfiskálásai miatt a településekről teljesen eltűntek a lovak, az ökrök és a szekerek. A lelkészek a gyülekezeteik között nagyobb részt gyalog közlekedtek. Megszűnt a lelkészek számára korábban folyósított államszegély. A gyülekezetek teljes vagyonfosztása és a tagok általános elszegényedése nagyon megpróbálta a gyülekezetek teherviselését. Azonnal elkezdődött a vallási közösségek tevékenységeinek a korlátozása. Az 1944/1945-ös tanév a terület magyar lakosságától elvette a lehetőséget, hogy anyanyelvű középiskolában folytathassa a tanulmányait, melynek elvégzése elengedhetetlenül szükséges volt a továbbtanuláshoz.⁴⁸

1945 áprilisában került sor az iskolák államosítására. Az Ungváron április 20-án kiadott 58.sz. dekrétum többek között kimondta:

- az ifjúság nevelése és oktatása Kárpátontúli Ukrajnában állami feladat, a végrehajtó hatalom a Néptanács közoktatási megbízottjának kezében összpontosul /1. §./;
- minden tanintézet állami, a teológusképzők kivételével /2. §./;
- minden pedagógus állami alkalmazott /3. §./;
- minden tanintézetet állami költségvetésből finanszíroznak a volt egyházi iskolák kivételével, melyek községi, illetve városi kezelésbe kerülnek /6. §./.⁴⁹

A szolgálati helyükön maradt tanítók csupán kántori teendőket végezhetek. A szünetelő iskolák mellett heti egy órában volt szabad végezni a hitoktatást, a hiányokat a vasárnapi iskolák pótolták.⁵⁰ Megjelent a postai cenzúra, a feltorlódott és eltűnt küldemények miatt pedig a postai kapcsolattartás lelassult. 1945. május 11-én, Tiszaszalkán Révész püspök kétszeri kérésére a Magyarországon maradt beregi gyülekezetek⁵¹ a „*jelen idők történeti kényszerűsége folytán*” megalakították az ideiglenes Csonka-beregi Egyházmegyét az 1938 előtti mintára.⁵² Az 1945. június 15-én, Szatmáron tartott gyűlésen Máramarossziget, Hosszúmező, Halmi, Túrterebes, Kisbábony, Tamásváralja, Nagytarna, Dabolc és Nagybocksó egyházközségeinek lelkészei kimondták az Ugocsa megyétől való elszakadásukat és a nagybányaihoz való visszatérést az 1940. június 30-iki állapot szerint.

Az eddig legnagyobb történelmi sorscsapás alatt a kárpátaljai reformátusság lelki élete megújult. Megnőtt az istentiszteletek és a bibliakörök látogatottsága.

⁴⁷ TtREL I.1.c. 470. Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme Révész Imre püspökhöz, 1945. júl. 25.

⁴⁸ Fedinec: i.m., 141.

⁴⁹ Fedinec: i.m., 139.

⁵⁰ TtREL I.1.c. 470. Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme Révész Imre püspökhöz, 1945. júl. 25.

⁵¹ Nagylónya, Tákos, Jánd, Ugornya-gergelyi, Csaroda, Tiszavid, Barabás, Vámosatya, Nagylónya, Kislónya, Tiszaszalka, Hetefehércse, Tivadar, Gulács, Mátyus, Tiszaadony, Tarpa, Tiszakerecseny, Vásárosnamény.

⁵² TtREL I.1.c. 469. Jegyzőkönyv a Csonka-beregi egyházmegye megalakulásáról, Tiszaszalka, 1945. máj. 11.

Lajos Sándor espereshelyettes szerint: „Mindennap termékeny talajra hull az Ige könnyes vetés után.”⁵³ Asszonyi István forgolányi lelkész az 1945-ös állapotot írja le: „A gyülekezetek teherbíró képessége majdnem a nullán mozog, mert ellenszolgáltatás nélkül veszik át híveink terményeit, állatait. Mégsem csüggedek, nem kétségkedem, Istentől jött mindez, Ő tudja mikor lesz elég a próbából, Ő megtalálja az útját annak, hogy hívei és pásztorai éhen ne vesszenek.”⁵⁴

Az 1946-os letartóztatási hullám

1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a Kárpátontúli terület megalakításáról az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (röviden: Ukrán SZSZK) kötelékében. Január 24-től az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében a Kárpátontúli területen az Ukrán SZSZK törvényei léptek életbe.⁵⁵ 1946-tól Kárpátalja területén is – a 25 éves szovjet tapasztalatok alapján – elkezdődött a kolhozosítás, mely megfosztotta a több generáció alatt összegyűjtött vagyonától az amúgy is jelentős mértékben elszegényedett magyar lakosságot.⁵⁶

Sztálin egy ideológiailag egységes társadalmat akart megteremteni, melybe nem illett bele az egyház. Célja az egyház lassú elpusztítása volt. A magyar nemzet református szolgálattevői a szovjet nép ellenségeinek lettek nyilvánítva. 1946-ban elindult a református lelkészek letartóztatása, melyet minden esetben megelőzött a lelkészekről való adatgyűjtés az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala⁵⁷ kárpátaljai nyomozó részlege által. 1946-ban az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala Gönczy Pál, Balogh Sándor, Narancsik Imre és Csok József lelkészeket tartóztatta le, és ítélte el koncepciós perben. Az állambiztonsági iratok alapján az alábbi összefoglalást adhatjuk letartóztatásukról, ítéletükről, további sorsukról és rehabilitálásukról:

- Gönczy Pál nagydobronyi lelkészt 1946. július 30-án, 45 évesen tartóztatták le. Büntetése: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonek kobzás.

⁵³ TtREL I.1.c. 470. Lajos Sándor esperes jelentése különböző megyei ügyekről, Fancsika, 1945. jún. 3.

⁵⁴ TtREL I.1.c. 465. Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúli püspökének.

⁵⁵ Fedinec, i.m., 135.

⁵⁶ Kosztyó Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953), in Fedinec Csilla–Szoták Szilvia (szerk.): *Változó világ, változó közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013, 88.; Orbán Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között, *Történelmi Tanulmányok, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, XVI. évfolyam (2008), 303–317.

⁵⁷ УМГБУ УССР – Управление Министерства Государственной Безопасности Украинской Советской Социалистической Республики

Elítélve az USZSZK BTK 1 r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁵⁸

- Balogh Sándor eszenyi lelkészt 1946. október 18-án, 55 évesen tartóztatták le. Büntetése: 5 év javító-nevelő munkatábor, vagyonekobbzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1948. február 25-én az uráli Jekatyerinburgi terület Csez község lágerében meghalt. Rehabilitálva 1991-ben.⁵⁹

- Narancsik Imre nagymuzsalyi lelkészt 1946. november 28-án, 42 évesen tartóztatták le. Büntetése: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobbzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1948-ban Irkutzk egyik lágerében meghalt. Rehabilitálva 1993-ban.⁶⁰

- Csok József kisbégányi lelkészt 1946. december 11-én, 50 évesen tartóztatták le. Büntetése: 4 év javító-nevelő munkatábor, 3 év jogvesztés és vagyonekobbzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁶¹

Az 1947-es letartóztatási hullám és a Sztálinnak címzett hitvallás

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1947-ben Zimányi Józsefet és Horkay Barnabás lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepció perben. Az állambiztonsági iratok alapján az alábbi összefoglalást adhatjuk letartóztatásukról, ítéletükről, további sorsukról és rehabilitálásukról:

- Zimányi József rafajnaújfalui lelkészt 1947. október 15-én, 30 évesen tartóztatták le. Büntetése: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c., és az USZSZK BTK 109.§. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.⁶²

- Horkay Barnabás nagyszőlősi lelkészt letartóztatva 1947. október 15-én, 39 évesen tartóztatták le. Büntetése: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c., és az USZSZK BTK 109.§. és 196. §. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.

---

⁵⁸ Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma (továbbiakban: UÁHUA), F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2170, Delo 823. Gönczy Pál peranyaga.

⁵⁹ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 3514, Delo 979. Balogh Sándor peranyaga.

⁶⁰ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 3292, Delo 1063. Narancsik Imre peranyaga.

⁶¹ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 3292, Delo 1063. Csok József peranyaga.

⁶² UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 5983, Delo C-2274. Zimányi József és Horkay Barnabás peranyaga egy dossziében.

1947 márciusában egy Baráti Körös⁶³ megbeszélésen többen a jelenlévő lelkészek közül felvetették, hogy magánbeszélgetéseikben ugyan többször bírálják az ateista szovjetrendszert, de még egyszer sem tettek szóban bizonyosságot a rendszer képviselőinek. A megbeszélésen Horkay Barnát és Zimányi Józsefet bízták meg, hogy adjanak hangot a prófétai bizonyágtételnek. Kezdetben szó sem volt levél-írásról, kizárólag csak szóbeli bizonyágtételről. Ők ketten akkor néhány mondatban elmondták a többieknek a bizonyágtétel tartalmát, amelyet a többi lelkész elfogadott, és ezzel a Baráti Kör teljes egyetértésben elindította a protestálást.

Véleményem szerint emiatt erre a levélre az egész Baráti Kör leveleként kell tekintenünk, sőt még ennél is tovább menve, ez a levél egyházjogi szempontból az egész Kárpátaljai Református Egyház levele volt. Ezt az állításomat azzal a ténnyel támasztom alá, hogy a bizonyágtétevő szándék megszületésekor (1947 februárjában és márciusában) még a két baráti körös lelkész volt az egyház törvényesen és fölényes aránnyal (82 szavazatból 80) megválasztott vezetője: Györke István (Beregújfalu) püspök és Pázsit József (Munkács) főjegyző személyében.⁶⁴

Zimányi József és Horkay Barnabás a megállapodás szerint Gecséből gyalog indultak el az Állambiztonsági Hivatal beregszászi irodájába. A néhány kilométeres utat végig imádkozva tették meg, a beregszászi állambiztonsági irodában egy őrnagy fogadta őket. Zimányiék elmondták, hogy nem szektások, hanem református lelkészek, és Moszkvába szeretnének felmenni, és Sztálinnal szeretnének beszélni. Az őrnagy meghallgatta majd megkérte őket, hogy előbb írják le a mondanivalójukat. Akkor született meg a hitvallásuk első leírt változata: *„Hatalmas Sztálin! Isten a német fasizmust sok orosz és más nép fiainak vérével törte le. Te a győzelem dicsőségét is magadnak tulajdonítottad. Mindenben Isten helyére helyezted magad. Hatalmas búzamezők mellett nagy táblákon hirdette a dicsekvő felírás: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! Ezért az Úr meg fog alázni, mint Nabukodonozort. Saját fiaid fognak megvetni téged. Amíg idő*

⁶³ Orbán Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947), *Acta Academiae Beregsasiensis*, XXVIII. évfolyam, 2009/2, 239–240. Orbán Marianna kutatásai alapján a Baráti Kör egy belmissziói mozgalom volt, mely mozgatórugója Szabó Béla huszti lelkész lett. Ő két lelkészársával, Tóth Kálmánnal és Simon Zsigmonddal alapította ezt a baráti közösséget, ami kezdetben a belmisszióban érintett lelkészeket fogta össze. A közösség a Napkeleti vagy Keleti Baráti Kör nevet viselte, ami 1936 őszén alakult meg a református egyház keretein belül, Huszton. Célja az öntudatos református nevelés volt. A kör tagjai minden hónap első szerdáján gyűltek össze, mindig más-más helyen, hogy Isten Igéjét tanulmányozzák. Csatlakoztak a mozgalomhoz lelkipásztorok, lelkészfelelések, tanítók, tanítónők, gyülekezeti tagok, akik lényegében a belmisszió feladatát vállalták fel: részt vettek asszony- és leánykörök, ifjúsági egyesületek szervezésében, betegeket látogattak. Jövedelmükből tizedet adtak, amelyből segítettek a szegényeket, a betegeket, a rászorulókat, és a külmisziót támogatták. A tagok nem politizáltak, nem folytattak semmilyen államellenes tevékenységet, működésük kizárólag a lelki élet egyházon belüli megújulását irányozta elő.

⁶⁴ Kárpátontúli Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL), Fond 1490, op. 1/18.; Szavazatbontási jegyzőkönyv a Kárpátaljai Református Egyház 1947-es püspökválasztásáról, 4, 1947. február 12.

van, szállj magadba, adj dicsőséget a felséges Istennek! Ez népednek is a javára lesz. A gögös Belsazar egy éjszaka birodalmával együtt elveszett. Zimányi József és Horkay Barna⁶⁵ Az őrnagy átvette a beadványt, és megkérte őket, hogy menjenek fel Ungvárra Agafonov vallásügyi meghatalmazotthoz és mondják el neki is a leírtak tartalmát. Az őrnagy nem tartotta veszélyesnek a két lelkészt és a mondanivalójukat sem, mivel nem tartóztatta azonnal le őket. Másnap, 1947. március 27-én Horkay Barna, Zimányi József és Simon Zsigmond lelkészek Ungvárra utaztak, és találkoztak Agafonovval, aki leíratta velük a mondanivalójukat. Ez a legteljesebb hitvallás került be az 1947-ben letartóztatott lelkészek peranyagába:

„Sztálin Marsallnak és Tanácsadónak, Moszkva

Hatalmas Sztálin!

Isten téged a föld legnagyobb Birodalmának fejévé tett. Uralkodásod alatt az orosz Birodalom olyan hatalmat nyert, mint azelőtt soha. A legutóbbi háborúban megmentett Téged és országunkat a hitlerizmus borzalmaitól, győzelmet adott hadseregünknek. Mindenekért nem Istennek adtad a dicsőséget, hanem önmagadnak és embereknek. Isten pedig kijelentette Igéjében: »Én vagyok az úr, ez a nevem és dicsőségemet másnak nem adom, sem dicséretemet, a bálványoknak«. (Ézsaiás 42:8). Parancsot kaptunk Istentől arra, hogy Téged szeretettel, de komolyan figyelmeztessünk Isten közeli büntetésére, amellyel sújtani fogja Birodalmunkat, ha annak vezetői és népe meg nem alázkodnak Isten előtt és vissza nem térnek hozzá. Súlyos csapások következnek Birodalmunkra. Ezekről csak Veled beszélhetünk.

Mivel Istent szeretjük, Tégedet is, Birodalmunkat is szeretjük, épen ezért teszünk eleget Isten e nehéz parancsának, hogy meghalljad az Isten intését és engedhess annak, hogy Isten a Birodalmunk ellen tervezett büntetést ne hajtsa végre. Birodalmunk Vezetésed alatt egész világ előtt megtagadta az Urat. Néhány példát említünk ennek bizonyítására.

1. Az iskolákban tilos az imádkozás, Isten nevének dicsérése, sőt azt kell tanítani, hogy nincs Isten. Pedig tudjuk, hogy az egyiptomi Fáraó seregével együtt a tengerbe veszett, országát tíz csapás sújtotta, mert büszkén így szólt: »Kicsoda, az Úr, hogy szavára hallgassak?« (II. Mózes 5:2)

2. Birodalmunkban az Isten-ellenes propaganda: Isten tagadása és csúfolása teljesen szabad, Isten Igéjének hirdetése erősen korlátozott. Jó termés esetén a búzaföldeken táblák állnak ilyen felírással: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! – Az úr pedig kijelentette 2. Zsoltárban, hogy megcsúfolja és megbünteti azokat, akik Isten ellen és Krisztus ellen támadnak.

⁶⁵ Közli Horkay: i.m., 117.

3. Noha Isten segítette győzelemre seregünket a legutóbbi háborúban, a dicsőséget Önmagadnak és emberi erőnek tulajdonítottad, sőt a sokat szenvedett nyugati országreszek újjáépítését is Isten nélkül és emberi erővel akarjátok végbevenni. Pedig Isten kijelentette: »Átkozott az a férfi, aki emberekben bízik és testbe helyezi erejét, az Úrtól pedig eltávozott az ő szíve. Áldott az a férfi, aki az úrban bízik, és akinek birodalma az Úr!« (Jeremiás 17: 5, 7)

Tudjuk, hogy Téged a névleges keresztyének rossz példája fordított el Istentől, azért volt Isten hosszútűrő Irántad. Most azonban engedelmeskedjél Isten megtérésre hívó parancsának. Mert a világtörténelem a Bibliával egyezően biztosítja, hogy az Isten szavára megtérő: Bűneit megbánó és elhagyó Ninive és királya megmenekült Isten bejelentett büntetésétől (Jónás 3. rész), az engedetlen Belsazar pedig világbirodalmával együtt elveszett. (Dániel 5. rész). Szívénykből kívánjuk, hogy életed ez utáni éveiben Isten akarata szerint és az ő dicsőségére élhess és vezessed Birodalmunkat, hogy ez a föld legboldogabb országa legyen. Földi életed után pedig az Úr Jézus Krisztus által részese légy a mennyei üdvösségnek.

Alattvalói szeretettel és tisztelettel:

Ungvár, 1947. március 29.

Horkay Barna, Simon Zsigmond, Zimányi József református lelkipásztorok.⁶⁶

A megbízott érdekesnek ítélte az elhangzottakat, de elengedte a lelkészeket. A lelkészek csodálkoztak, hogy ilyen könnyen kiszabadultak az „oroszlánok verméből”. Véleményem szerint a lelkészek letartóztatásának a valódi oka nem a Sztálinnak írt levél volt, hanem az esperesek számára csúfos vereséggel véget ért püspökválasztás.⁶⁷ Bary Gyula beregi esperes tartva a később következő esperesi választások eredményeitől 1947. március 27-én esperes társaival (Gencsy Béla ungi és Lajos Sándor máramaros-ugocsai esperesekkel), Baráti Kör ellenes körlevelet adott ki, mellyel egy időben egyházi és állami hadjáratot indított a Baráti Kör lelkészei ellen. Az 1947. április 15-re összehívott beregszászi lelkészértekezleten Bary már úgy mutatkozott be, mint az Egyházügyi Hivatal által kinevezett „területi megbízott”, mely az új szovjetrendszerben a püspöki cím megfelelője volt. Ezt a címet az 1949 decemberében bekövetkezett lebetegedéséig hordozta, melyben Gencsy Béla váltotta. Az 1947. április 15-i időpontot tekinthetjük a több száz éves ősi református jogrend megszűnésének, melyet a Kárpátaljai Református Egyház 1991. április 4-én állított helyre az új, törvényesen megválasztott egyházi vezetőség által megtartott első zsinati ülésen.⁶⁸

⁶⁶ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2258. A Baráti Kör lelkészeinek peranyagai.

⁶⁷ KTÁL, Fond 1490, op. 1/18.; Szavazatbontási jegyzőkönyv a Kárpátaljai Református Egyház 1947-es püspökválasztásáról, 4, 1947. február 12.

⁶⁸ Fodor Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivítás, vgy profétai szó? I., *Küldetés*, XXIV. évfolyam, 2016. január, 7.; Fodor Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivítás, vgy profétai szó? II., *Küldetés*,

Véleményem szerint a Sztálin képviselőinek leírt hitvallást az Egyház prófétai tiszte felől szabad csak értelmeznünk. Így a Sztálinnak leírt bátor vallástétel a Baráti Kört és a Kárpátaljai Református Egyházat prófétai magasságokba emeli, amely példaadó és példamutató lehet egyházunk mindenkori szolgálattevői és tagjai számára. A próféta mindig a legnagyobb sötétségben szól, a legnagyobb sötétségben magát a teremtő Istent képviseli, annak a nevében szól. Amikor szól, akkor mindig az életét teszi kockára az igazságért, mások megmeneküléséért. Kárpátalján akkor és ott erre a prófétai szolgálatra Isten a református lelkészeket választotta ki, akik hite világított az ateista és irgalom nélküli szovjet társadalom sötétségében.

Az 1948-as letartóztatási hullám⁶⁹

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1948-ban Simon Zsigmond lelkészt és Fekete Gyula misszionáriust tartóztatta le, és ítélte el koncepció perben. Az állambiztonsági iratok alapján az alábbi összefoglalást adhatjuk letartóztatásukról, ítéletükről, további sorsukról és rehabilitálásukról:

- Simon Zsigmond asztélyi lelkészt 1948. június 28-án, 54 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.
- Fekete Gyula csetfalvai misszionáriust 1948. augusztus 16-án, 43 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Az 1949-es letartóztatási hullám⁷⁰

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1949-ben Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsi Lajos, Huszti Béla, Györke István és Zsurki József lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepció perben. Az állambiztonsági iratok alapján az alábbi összefoglalást adhatjuk letartóztatásukról, ítéletükről, további sorsukról és rehabilitálásukról:

XXIV. évfolyam, 2016. február, 9.

⁶⁹ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 770, Delo 1970. Simon Zsigmond és Fekete Gyula peranyaga egy dossziében.

⁷⁰ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 248, Delo 2258, (I.–II.–III. dosszié). Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsi Lajos, Huszti Béla és Györke István Baráti Körös lelkészek pere egy jogi egységként volt kezelve, peranyagaik 3 dossziében találhatóak.

- Kovács Zoltán tiszaujlaki lelkészt 1949. március 19-én, 42 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Pázsit József munkácsi lelkészt 1949. március 20-án, 35 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11.c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Asszonyi István forgolányi lelkészt 1949. március 20-án, 40 évesen. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Gulácsy Lajos munkácsi kisegítő lelkészt 1949. március 20-án, 24 évesen tartóztatták le. Büntetése: 10 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Huszti Béla kigyósi lelkészt 1949. március 25-én, 54 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Györke István beregújfalui lelkészt 1949. március 25-én, 53 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

- Zsurki József nagypaládi lelkészt 1949. november 26-án, 48 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonekobjzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.2.c., USZSZK BTK 29.§. a, b, c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁷¹

Az 1950. év eseményei: letartóztatások és a szovjet békekorszak hajnala

Bary Gyula 1949. decemberi halálával a Kárpátontúli Egyetemes Református Egyház főesperesi tisztségét az Egyházügyi Hivatal felhatalmazásával Gencsy Béla, szürtei lelkész 1950. január 1-jével vette át, mely tisztséget 1978-ig viselt. 1949. december 23-án kiadta első körlevelét, melyben bejelentette az egyházkerület élén történt személyi változásokat és az 1949 végéig fennálló egyházmegyék megszűnését, Illés István volt beregi esperes és Lajos Sándor volt máramaros-ugocsai esperesek

⁷¹ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2272, Delo 2542. Zsurki József peranyaga.

igazolól aláírásával. Az új „területi esperesség” központi címe: Ungvár, Lenin tér. 5. lett, az éves kerületi járulék összege pedig fejenként 1 rubel.⁷²

Gencsy Béla 1950. június 2-án küldte ki első körlevelét a béke védelmében, melyben a „Kárpátontúli ref. egyház vezetője, a református papság és hívők nevében a legnagyobb készséggel kinyilatkoztatja, hogy csatlakozik a Béke Hívei Világkongresszus állandó Bizottsága stockholmi ülészakájának határozatához, mely kimondja az atomfegyver betiltását és ama kormány háborús bűnösség nyilvánítását, amely elsőnek alkalmazza az atomfegyvert, bármely ország ellen. Kárpátontúli reformátusság felemeli a szavát a béke védelmében és minden erejével a béke megőrzése és fennmaradása érdekében munkálkodik.”⁷³ Gencsy körlevelét kötelező volt minden szószékről felolvasni, mely eseménnyel a Kárpátaljai Református Egyház életében beköszöntött a „béke korszak”.

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1950-ben Vass József, Tárczy Dániel és Szutor Jenő lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepció perben. Az állambiztonsági iratok alapján az alábbi összefoglalást adhatjuk letartóztatásukról, ítéletükről, további sorsukról és rehabilitálásukról:

- Vass József técsői lelkészt 1950. január 7-én, 40 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.2.c., USZSZK BT 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁷⁴

- Tárczy Dániel kisdobronyi lelkészt 1950. október 16-án, 49 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.13.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁷⁵

- Szutor Jenő beregszászi lelkészt 1950. december 8-án, 60 évesen tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.4.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1951. augusztus 29-én az OZERLAG egyikében meghalt. Rehabilitálva 1972. augusztus 24-én.⁷⁶

Az utolsó letartóztatás 1951-ben

Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1951-ben Forgon Pál lelkészt tartóztatta le és ítélte el koncepció perben. A viski lelkészt 38 évesen, 1951. december 13-án

⁷² Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: KREKL), 10.c., 1949. december 23.

Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele, 1–2.

⁷³ KREKL, 10.c., 1950. június 18. - Gencsy Béla 1950. június 2-án kelt 68/1950 sorszámú körlevele.

⁷⁴ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 456, Delo 2582. Vass József peranyaga.

⁷⁵ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2401, Delo 2857. Tárczy Dániel peranyaga.

⁷⁶ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 5636, Delo 2900. Szutor Jenő peranyaga.

tartóztatták le. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., és az USZSZK BTK 54.§.10. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.⁷⁷

Összegzés

A Kárpátaljai Református Egyház életében a legsúlyosabb veszteségek korszaka a szovjetizálás első évtizede volt 1944–1953 között. 1944 őszén a vörös terror rémségei elől elmenekült az egyházat kormányzó elit világi része, a felekezeti iskolák tanári karának nagy része és a száz fős lelkészi kar egynegyede. 1944 novemberében – külön kárpátaljai forgatókönyv alapján – elkezdődött a helyi magyar és német lakosság deportálása (málenkij robot), mely következtében 15 ezer munkaképes református egyháztag került munkatáborokba. Egyháztörténeti katalizmaként értelmezhető a helyi református magyarság megtörése és elpusztítása, majd a kolhozosítás egésze.

Ez idő alatt az egyházat a szovjet államhatalom minden vagyonától megfosztotta: államosították a felekezeti iskoláit, parókiáit, templomait, teljes földvagyonát. A harcos ateista államhatalom a helyi reformátusságot idegen testként kezelte. 1950-re a Református Egyház több száz éves jogrendjét felváltották a szovjet egyházügyi törvények. 1953-ra megtörtént az egyházközségek szovjet egyházügyi törvények szerinti „regisztrálása”, mely lépéssel jogilag rendeződött a Kárpátaljai Református Egyház addig bizonytalan kapcsolata az államhatalommal.

1946–1951 között Ukrajna Állambiztonsági Hivatala 19 lelkészt tartóztatott le, koncepciós perekben ítélve őket el 4-25 év javító-nevelő munkatáborokban letöltendő szabadságvesztésre és teljes vagyonfosztásra. A letartóztatott lelkészek közül hárman meghaltak a GULAG táboraiban. Mártírrá lett lelkészeink példája és áldozata megerősíti az Egyház üzenetét: az Úr Jézusba vetett hit egy olyan drága kiváltság, amelyért nemcsak élni, hanem meghalni is érdemes. Az üldöztetések és Sztálin egyházpusztító szándéka ellenére a mai élő és szolgáló kárpátaljai református gyülekezetek is bizonyosságai a megtartó Isten hatalmának és kegyelmének.

⁷⁷ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 963, Delo 3144. Forgon Pál peranyaga.

IRODALOMJEGYZÉK

- BOTLIK József: Kárpátalja mint Zakarpatszka-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság (1944. november 27.–1946. január 22.) I., *Valóság*, XLVI. évfolyam, 2003/10, 56–78.
- FEDINEC Csilla: Az 1944–1945. tanév a kárpátaljai iskolákban, *Acta Hungarica*, 4–5. évfolyam (1993–1994), 135–142.
- FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás, vagy prófétai szó? I., *Küldetés*, XXIV. évfolyam, 2016. január, 7.
- FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás, vagy prófétai szó? II., *Küldetés*, XXIV. évfolyam, 2016. február, 9.
- GORTVAY Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2003
- GULÁCSY Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház, *Evangéliumi Hírnök*, 2003. május, 5.
- HARGITA Árpád (szerk.): *Tűzoszloppoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja*. Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995.
- HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, [h.n.], Kom Over En Help Alapítvány, 1998.
- KOSZTYÓ Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953), in FEDINEC Csilla–SZOTÁK Szilvia (szerk.): *Változó világ, változó közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013, 78–88.
- KVARDA József (főszerk.): *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona. Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*, Bratislava, SPN, 2014, elérhető az interneten: <http://adatbank.sk/lexikonok/a-csehszlovakiai-magyarok-lexikona-1918-tol/>, 2017. február 13.
- OFICINSZKIJ, Román: A 4. Ukrán Front és az ellenfelek, in FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*, Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, 209–212.
- ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között, *Történeti Tanulmányok, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, XVI. évfolyam (2008), 303–317.
- ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947), *Acta Academiae Beregsasiensis*, XXVIII. évfolyam, 2009/2, 239–240.
- ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Napvilág, 1998.

GUSZTÁV FODOR

The impact of sovietization on the life of the Transcarpathian Reformed Church, between 1944-1954

The period between 1944 and 1953 was the most devastating period of the history of the Reformed Church in Transcarpathia. This was the first decade of sovietization. The secular leaders of the Church, the majority of the teaching staff of the denominational schools, and dozens of pastors fled during the autumn campaign of 1944. There was a special scenario prepared for the deportation of the Hungarian and German population. 50,000 Church members were transferred for the purpose of forced labor, called 'málenkij robot' in the Soviet Union. The breaking and the killing of the local Protestant Hungarians, also the execution of the collectivization, can be regarded as a cataclysm. During this time the Soviet authorities plundered all of the assets of the Church. Denominational schools, parsonages, temples and land assets were confiscated. The Soviet State Power believed in universal atheism, so a local Reformed Church was highly unwanted. The Church had a centuries-old legal system, but from 1950 on they have been forced to use the soviet anti-religious laws. This legal transition was fulfilled within three years, because the Parishes registered themselves as the new laws required. The short and unsteady relationship with the State Power ended, and the Transcarpathian Reformed Church came under the jurisdiction of the Soviet Law. Between 1946 and 1951 the Office of the State Security in Ukraine arrested nineteen pastors. The show trials always ended with conviction and the regular sentence of 4-25 years of forced labor and with the total confiscation of properties. Three of the arrested pastors died in the GULAG camps. Their example and martyrdom confirms the message of our Church: the Faith in Jesus is a precious privilege, that is not only worth to live, but also to die for. Neither the anti-religious will of Stalin, nor the actual persecution could annihilate the Transcarpatian Reformed Congregations. This is a proof of God's power and grace.

TÚRI LÁSZLÓ

A málenkij robot emlékezete, avagy kollektív emlékezetgyakorlás és egyházi szerepvállalás a kárpátaljai magyar közösség életében a Beregszászi járás településeinek tükrében¹

Kárpátalja viharos történelme mély és eleven alapot teremtett az emlékezési kultusz kialakulásának, az itt élő magyarok identitás megőrzésében vívott harca pedig a kollektív emlékezet rekonstruálásának. Ennek alapján a kárpátaljai magyarság életében talán leginkább kiemelhető 20. századi katasztrófát, a sztálinizmus nevéhez fűződő málenkij robotot középpontba állító emlékműhálózatot és annak kialakulását vizsgálom.

A Beregszászi járás településeit (Beregszász megyei jogú várost is beleértve) vizsgálva elemzésre került a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (a továbbiakban: KMKSZ) és a református egyház szerepe a sztálinizmus áldozatainak emlékére emelt emlékművek felállításának eseteiben. A 45 települést összességében 33 önkormányzat foglalja magába, melynek lakossága 80 616 fő. Ebből 67% magyar, 24% ukrán, 5% cigány nemzetiségű.² A rendszerváltás ideje alatt — Kárpátalja (és egész Ukrajna) esetében éveken át tartó folyamatként — végbement események megértésére és feltárására irányuló kutatások sok esetben ellentmondásokba és nehézségekbe ütköznek. Az emlékműállítás folyamatát kutatva szinte minden település esetében rendelkezésre álló adat van arról, hogy ki és mikor állította az adott emlékjelet, de egyéb részlet, körülmény csupán elvétve található. Ennek oka, hogy az események spontán módon történő lefolyása miatt, hiányoznak azok az írott, forrásként alkalmazható dokumentumok, melyek segítséget adnának a kutatás elvégzésében. Hasonló módon kerülök nehézségekkel szembe, ha a Kárpátaljai Református Egyház rendszerváltás kori eseményeit kívánom feltárni. A kutatás alkalmával kiindulópontként megvizsgálásra és összehasonlításra kerültek a témával kapcsolatos időszaki kiadványok anyagai, valamint a málenkij robottal foglalkozó, főként kárpátaljai szakirodalom.

---

¹ 2015 és 2016 folyamán a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma által támogatott kutatás elvégzése alatt Beregszász és a Beregszászi járás valamennyi emlékművét sikerült felkutatni és vizsgálat alá vonni. Jelen tanulmány részben az akkor elvégzett sikeres munkának köszönhető.

² Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*, Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, 2005, 8–26.

A tapasztalatszerzés és anyaggyűjtés szempontjából a kutatás lényeges eleme volt a terepet végzett adatgyűjtés, a fényképes dokumentáció és a szemtanúkkal való mélyinterjúk készítése. A kutatás főként az 1989 utáni eseményekre fókuszál, hiszen ettől az évtől veszi kezdetét a KMKSZ működése, illetve a református egyház számára ebben az évben indulhatott meg az „enyhülés”, melynek alkalmával visszaszolgáltatták a második világháború után elvett diplomákat. Jelen tanulmány az emlékműállítás egyházi és világi (gondolok itt a helyi magyar érdekvédelmi szövetségre) szerepvállalásának körülményeit igyekszik feltárni és bemutatni.

A magyar kisebbség által védett, kiváltságot élvező és gondosan megbecsült helyekre menekült emlékezet jól példázza az emlékezhelyek³ működését. Ha a kárpátaljai magyarság nem emlékezne meg folyamatosan róluk, hamar eltűnnének a történelem süllyesztőjében. Kapaszkodókra van szüksége és ezt meg is teremti magának. Pierre Nora szerint valójában „csak akkor van rájuk szükségünk (az emlékművekre), ha az, amit őriznek, veszélyben forog”.⁴ Ebben rejlik a kárpátaljai „emlékművezés” hagyományának kulcsa is. Így, ha a kisebbségi jogok széleskörű alkalmazásának hiánya és az asszimilációs folyamat megléte nem fenyegetné a helyi magyar közösséget, nem lenne szükség a történelmi kapaszkodóként megjelenő emlékhelyekre. A rendszerváltás és az azt követő évek emlékünnepeinek központi témájaként így szerepelhetett a magyar megmaradás fontosságának témája.

A kollektív emlékezet fogalmának elméleti alapját megalkotó Maurice Halbwachs szerint az egyéni emlékezet meghatározott társadalmi keretek között történik, sőt ha a társadalom jelenléte hiányzik az emlékezés sikeressége válik kétségessé. Ezen túlmenően a kollektív emlékezetet a régi és modern társadalmak szerkesztőjének nevezik. A társadalmi keret az emlékezet irányítójaként szabályozza a kollektív eseményként megfogalmazódó emlékezetet, sőt biztosítja a társadalmi megegyezést.⁵ Ennek a társadalmi keretnek az intézményesült formája közé sorolhatjuk azokat a társadalmi csoportokat (szervezetek, alapítványok, klubok, társaságok), melyek létrehozzák és működtetik a vizsgált események emlékezetét. Halbwachs az emlékezet társadalmi meghatározottságából indul ki, mely szerint fizikai értelemben ugyan egyének emlékeznek, mégis azt, hogy mi legyen emlékezetre méltó, illetve magát a megemlékezés kereteit a társadalmi csoportok határozzák meg. Az emlékezetet tehát „a múltnak valamely csoport által elvégzett rekonstrukciójaként írhatjuk le”.⁶

³ Olyan helyek, ahol az évek elmúlásával eltűnő emlékek és kötődések újra felszínre kerülhetnek. A közös emlékezet megvalósulásának terei.

⁴ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Napvilág, *Atelier könyvek*, 2010, 15.

⁵ Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet és az idő, in Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez I.*, Budapest, Új Mandátum, 2000, 403–432.

⁶ Uo., 138.

Jan Assmann a kulturális csoportok emlékezetmegőrző erejét boncolgatva leírja az ünnep, mint a kollektív emlékezési rítus kettős funkcióját: egyrészt a közösségi identitás megteremtésének és fenntartásának eszközeként, másrészt a jelen és a múlt folytonosságának reprezentálásaként. Ez a modell jól alkalmazható a helyi magyar közösség emlékezési és emlékéllítási viszonyaira, hisz ünnepeit gyakorló közösségként a magyar identitás megtartását, illetve a múlthoz kötődéssel a vidék magyar vonatkozását reprezentálja. Assmann szerint a kulturális jel, vagyis a szimbólum (adott esetben egy emlékmű) alapvető feladata, hogy létrehozza, meghatározza a társadalmi hovatartozás tudatát (ezt kollektív identitásnak nevezi). Létrejöttének feltétele egy közös szimbólumrendszer használata, melynek esetében szó lehet „*rítusokról és táncokról, mintázatokról és díszítményekről, viseletekről és tetoválásokról, ételekről-italokról, emlékművekről, képekről, tájegységekről*”,⁷ sőt lényegében bármiről, ami szimbólumként szolgálhat egy közösség összetartozásának megvalósulására. Ezekben az esetekben azonban nem a jel megjelenése vagy formai alakja a meghatározó, hanem annak rendeltetése.⁸

Assmann szerint „*a nemzeti sorstragédiák, a hagyományörzés képes összefogni, egységben tartani egy népet, függetlenül annak politikai vagy gazdasági helyzetétől. Ennek alapja a kulturális emlékezet, mely lehet írásos vagy szóbeli hagyományozás. A halottakról, áldozatokról (mártírokról) való emlékezés a kulturális emlékezet egyik legfőbb mozgatója.*” Ennek egyik megnyilvánulása a Kárpátalja-szerte felállított „*emlékműhálózat*”, mely a sztálinizmus magyar áldozatainak állít emléket.

A kárpátaljai magyarság fő emlékünnepei közzé éppen a nemzeti tragédiákról történő megemlékezések tartoznak, melyek a kollektív emlékezet¹⁰ előmozdítójaként gyűjtik össze alkalomról-alkalomra a közösségeket főhajásra. Az 1944-ben (és azt követően) elhurcoltak emléke közösségformáló erőként jelentkezik a helyi magyarság életében.

A II. világháború végén kialakult területrendezések, illetve a szovjet katonai csapatok bevonulása Közép-Kelet-Európába Kárpátalja esetében is meghatározónak bizonyult. 1944. október 28-án már az egész terület szovjet katonai megszállás alatt állt. 1944. november 12-én ülésezett a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, mely a szigorúan titkos 0036 sz. parancsa a következőképpen határozott a magyar és német nemzetiségű hadköteles személyek

⁷ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 2004, 138.

⁸ Assmann: i.m., 138–139.

⁹ Uo., 28.

¹⁰ „*A kollektív emlékezet fogalmát a múlt olyan szociális reprezentációiként kell felfogni, amelyeket a különböző társadalmi csoportok a csoport tagjainak interakciói során hoznak létre, és foglalnak intézményesített keretbe, illetve őriznek meg és örökítenek tovább.*” in: Jedlowski, Paolo: *Az emlékezet szociológiája. A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái, Információs Társadalom*, VIII. évfolyam, 2008/4, 104.

felől: „... Egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek élnek, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és hadifogolytáborba kell irányítani... A német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik Kárpátontúli Ukrajna felszabadított területén élnek, külön csapatokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogolytáborba kell irányítani.”¹¹ Ezt követően 1944. november 13-án a kárpátaljai településeken, falragaszokon megjelent a „Városparancsnokság 2. számú parancsa”¹², amely jelentkezésre szólította fel a magyar és német nemzetiségű, 18–50 év közötti férfiakosságot. Határidőként november 16-át jelölték meg: „Folyó évi november hó 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságnál mindazok a katonák és tisztek, akik a magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak. Jelentkezni tartoznak német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig. Ezen határidőn belül kötelesek ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a magyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak. Jelentkezni csak a városparancsnokságnál lehet naponként reggel 9-től este 7-ig. A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika. Mindenki, aki a jelentkezésnek nem tesz eleget, le lesz tartóztatva, és haditörvényszék elé kerül.”¹³

A toborzás különböző módszerekkel történt. A legtöbb helyen, a községekben a „kisbíró” dobolta ki, a visszaemlékezők szerint egy nap többször is. A parancs nyomatékosítása érdekében előfordult, hogy megfenyegették a lakosokat. A városparancsnokságon aztán elkezdték szétválogatni az embereket: akik ruszinnak vagy ukránnak esetleg szlováknak vallották magukat, és legalább a „Miatyánkot” el tudták mondani ruszinul vagy szlovákul, azok igazolást kaptak és hazamehettek.¹⁴ Így elmondható, hogy a Kárpátaljáról történő elhurcolások elsődleges okaként az etnikai tisztogatás nevezhető meg, melyhez a sztálini rezsim számára megfelelő ideológiai alapot szolgáltatott a kollektív bűnösség elve. Az akkori önkény áldozatainak nagy részét a szovjet állam „ellenségei”, a „kémek”, a „terroristák” illetve a „hazaárulók” közé sorolták. Az ítéletek szigora és elkerülhetetlensége a szovjet állam büntető törvénykönyvének keménységével magyarázható. Ez a megtorló rendszer nyomban működésbe lépett, amint 1944 októberében megjelentek Kárpátalján a szovjet csapatokkal a katonai kémelhá-

¹¹ Botlik József–Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok és dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918–1991*. Budapest–Szeged, Mandátum–Universum, 1991, 243.

¹² Bognár Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/004_Malenkij_robot.htm (2017.03.13.)

¹³ Botlik–Dupka: i.m., 244.

¹⁴ Bagu Balázs: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 2004, 34.

rítás, vagyis a SZMERS szervei, az állambiztonsági hivatal helyi csoportjai, a katonai ítélszékek, az ügyészségek illetve a különleges bíróságok egészen 1954-ig.

Az 1944 után eltelt években életüket veszített vagy meghurcolt emberek lajstroma a helyi magyarság arányait tekintve igen hosszú. Az 1944–1946 között internált, letartóztatott, és elítélt magyar és német személyek együttes számát a korszakkal foglalkozó kutatók legtöbbször 25 000 és 30 000 fő közöttire teszik.¹⁵ Ebből 8 000 és 10 000 azok száma, akik nem tértek vissza családjukhoz. A statisztikai adatokon túl azonban nem lehet elmenni a következmények mellett sem. A férfi lakosság deportálásával a későbbi, feltételezett népességarány is erősen befolyásolva lett. Ami az elhurcoltak felekezeti hovatartozását illeti nem áll rendelkezésünkre pontos adat, ugyanakkor a témával foglalkozó Molnár D. Erzsébet kérdőíves felmérése szerint a 38 túlélőből (akiket 1947 és 1952 között hurcoltak el) 32 reformátusnak vallotta magát.¹⁶ A magyar vonatkozású egyházak (református, római- és görög katolikus) vezetéséből kikerült áldozatok az 1944 utáni 50 évet jelentősen meghatározta. Összesen 129 görög katolikus és 18 római katolikus pap, valamint 20 református lelkészt hurcoltak el a háborút követő években.¹⁷ Az egyházi vezetők elhurcolásánál sok esetben az alábbi törvénycikket (az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság büntetőtörvénykönyvének 54/1a. cikkelye) alkalmazták: *„Hazaárulásnak tekinthető a Szovjetunió állampolgárainak minden olyan cselekedete, amely a Szovjetunió katonai erejének, állami függetlenségének vagy területi sérthetlenségének a csorbítására irányul, mégpedig: a kémkedés, a hadi- vagy állami titkok elárulása, az átállás az ellenség oldalára, a szökés külföldre – mindez a büntetés legmagasabb fokát vonja maga után: golyó általi halállal és teljes vagyonekobzással, enyhítő körülmények esetén tíz évi szabadságvesztéssel és teljes vagyonekobzással büntetendő.”*¹⁸

Sztálin halálát követően ugyan enyhült a helyzet, de a *„háromnapos munkáról”*, illetve annak áldozatairól nem volt szabad beszélni. Először 1965-ben Kovács Vilmos írt az elhurcolásról nyíltan *„Holnap is élünk...”* című munkájában: *„Ígérték, hogy három nap múlva hazaengedik őket, de ennek már egy hónapja, és senki se jött vissza. Sőt, azt rebesgetik, hogy többen meg is haltak.”*¹⁹ 1972 tavaszán a For-

¹⁵ Dupka György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatának végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2006, 217.

¹⁶ Molnár D. Erzsébet: *A donbánszi munkaszolgálat Kárpátalján egy felmérés tükrében*, http://www.lehoczkvintezet.uz.ua/kutatasok/donbasz/a_donbaszi_munkaszolgalat.htm, (2017. január 9.

¹⁷ Ortutay Elemér: *„... Holnap is felkel a nap”. Emlékeim*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 1993, 50–51.

¹⁸ Idézi Dupka György (szerk.): *Koncepciók perek magyar elítélteit. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve (1944–1957)*, Budapest–Ungvár, Intermix, 1993, 15.

¹⁹ Kovács Vilmos: *Holnap is élünk...*, Budapest–Ungvár, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2007, 78.

rás Irodalmi Stúdió tagjainak megfogalmazásában egy *Beadvány* készült, a lenini nemzetiségi politika elveire való hivatkozással. A címzett az Szovjet Kommunista Párt Politikai Bizottsága, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsának elnöksége volt. Ebben többek között a magyar oktatás és kultúra problémáit igyekeztek taglalni, de megemlítésre került az elhurcolt magyarok kérdése is. 1988-ban a legnagyobb példányszámú helyi magyar lap a Kárpáti Igaz Szó hasábjain szintén említésre kerülnek az 1944-es események: „... a férfiak közül sokan a sztálini megtorlások áldozatai lettek...”²⁰ Ezt követően egyre több alkalommal lehetett olvasni hasonló cikkeket. 1989 januárjában így írt a cikkíró: „...sok olyan kommunista is bekerült ezekbe a táborokba, aki... dicsőítette a Szovjetuniót, Lenint és Sztálint”²¹

Az 1944-es katonai megszállást követő 45 év szovjet ideológiai nyomása következtében a kárpátaljai, kollektív magyar történelmi emlékezet – leszámítva a családon belül – szinte teljesen megszűnt. Így a március 15-ét vagy az augusztus 20-át esetleg nemzeti érzelmű tanárok, papok népszerűsíthették, kockára téve ezzel állásukat vagy szolgálatukat.²² A kollektív emlékezet közösségi gyakorlása ezáltal elmaradt, illetve olyan, az állami hatalom által szerkesztett ünnepekbe lettek belekényszerítve, melyekkel kevésbé tudtak azonosulni.²³ Az egyszerű közemberek a különböző kulturális csoportosulások²⁴ által kezdeményezett rendezvényeken keresztül emlékezhettek újból a magyar nemzeti ünnepekre, itt elevenedhettek fel újra az eltörölt vagy megváltoztatott (például a politikai-ideológiai felirattokkal ellátott beregi szöttesek készítése) hagyományvilág részei. 1989 után, a magyar településeken megtartott emlékünnepek – a hosszú bójt után – nagy tömegeket tudtak mozgósítani.²⁵

A második világháború utáni években Gulácsy Lajos közlése szerint a Kárpátaljai Református Egyházban még 55 lelkész szolgált 90 gyülekezetben.²⁶ A hetvenes évekre az elhalálozások és előregedés következtében a már csak 81 gyülekezetben, mindössze 24-re csökkent a lelkészek száma. A lelkészeknek kettő vagy

²⁰ Móricz Kálmán: Sorsfordulók Kárpátalján, *Kárpáti Igaz Szó*, 1988. november 27., 4.

²¹ Szabó Árpád: 1944 novembere..., *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. január 15., 8.

²² Czébely Lajos: *Napló (1975–1989)*, Budapest–Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, 1996, 192.

²³ A nagyobb szovjet ünnepeken való részvétel a munkahelyi kötelezettségen kívül pénzbeli prémiumot is jelentett, mely ösztönözte az embereket a megjelenésre.

²⁴ A magyar közösségek tömeges szerveződése 1988-ban indult meg. Bár ezt megelőzően már létezett a Forrás Irodalmi Stúdió, majd a József Attila Alkotóközösség, főként ettől az évtől alakultak meg a különféle művelődési körök: a beregszászi Illyés Gyula, a munkácsi II. Rákóczi Ferenc, a gáti Kovács Vilmos, a técsői Hollósy Simon, illetve a nagyszőlősi Bartók Béla Kör.

²⁵ Az első, nagyobb tömegeket megmozgató emlékünnepekre a Tiszaújlak határában újraállított Turul-emlékmű felavatásán került sor.

²⁶ Gulácsy Lajos: *Mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletírása*, [h. n.], Magánkiadás, 2009, 62.

több gyülekezetet kellett ellátnia.²⁷ A szovjet hatóságok ellenőrzése ugyanakkor állandó feszültséget keltett a közösségekben. *„Minden templomban volt olyan személy, akinek jelentést kellett tennie a hatóságnak, hogy miről beszélt a lelkész.”*²⁸ Változás 1974-ben következett be, amikor engedélyt kapott a református egyház két lelkésztanuló képzésére. Ezt követően két évente újabb fiatalok kezdhették meg tanulmányaikat. A református egyház helyzete a nyolcvanas évek második felében az országos társadalmi-politikai enyhüléssel összefüggésben megváltozott. Az első fontos lépés 1988. október 15-én dr. Forgon Pál püspök, a szovjet vallásügyi miniszterhez intézett levele volt, melynek következtében nyolc, addig raktárként vagy ateista múzeumként működő templomot visszakaphatott a református közösség. Még nagyobb változást hozott az 1989 decemberében hozott miniszteri rendelet a szabad vallásgyakorlásról. Ez ugyan még mindig rejtett magában korlátokat a szabad önrendelkezéssel kapcsolatban, mégis megnyitotta azt az utat melynek során elkezdődhetett az egyházak újjászervezése. 1990. október 16-án az állam elismerte, hogy az egyház, mint jogi személy szerepelhet a hivatalos élet területein. Közjogi helyzete ugyanakkor, csak törvénykönyvének jóváhagyása után rendeződhetett. Ehhez a kezdeti lépéseket az egyházmegyék újjászervezése jelentette, mely 1991. január 4-én megindult. Az azt megelőző időszakban az egyházkormányzásban nem érvényesülhetett a zsinat-presbiteri elv, csak a központi utasítások végrehajtása alapján működhetett. Az intézményesülés hatására az ungi, beregi, máramaros-ugocsi egyházmegyék megválasztott vezetőiből (esperes, gondnok, lelkészi- és egyházi tanácsbíró), valamint az egyházkerület szintén négytagú tisztkarából megalakult a tizenhat főből álló zsinati tanács. Ezt követően – már ukrainai bejegyzéssel – 1991. április 4-én létrejött a Kárpátalja Református Egyház.²⁹

A Gorbacsov által meghirdetett „glasznosztj” („enyhülés” politikája), valamint a Szovjetunióban végbemenő változások megadták a végső lökést ahhoz, hogy a hatvanas évektől érlelődő magyar polgárjogi mozgalom egy helyen egyesüljön. 1989. február 26-án, Ungváron sor került a KMKSZ alakuló gyűlésére. Kárpátalja valamennyi magyarlakta települése képviselve volt.³⁰ A jelenlévők egyhangúan elfogadták a Szövetség Alapítólevelét, amelyben célként megfogalmazva a következőket olvashatjuk: *„A Szövetség alapvető feladatának tekinti, hogy hozzájáruljon a magyar kulturális értékek megóvásához és gyarapításához, az anyanyelv megőrzéséhez és használatának bővítéséhez...”*³¹ Az alapszabály elfogadása után sor került az elnök, az Ellenőrző Bizottság és a Választmány megválasztására. A KMKSZ

²⁷ Uo., 66.

²⁸ Uo., 67.

²⁹ Uo., 69–70.

³⁰ Botlik – Dupka: i.m., 244–245.

³¹ Kacsur Gusztáv (szerk.): *Húsz esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009, 96.

elnökének Fodó Sándort választották meg. A Szövetség vezetésével több helyen megindult az 1944-ben elhurcolt áldozatok számának, adatainak felkutatása, illetve a megemlékezések szervezése, helyi alapszervezetein keresztül. Így 1989-ben a KMKSZ emléktáblát állított a beregszászi 5. sz. iskola oldalán a malenkij robot során elhunytak emlékére.³² Ez volt az az épület, ahová összegyűjtötték 1944-ben a magyar férfiakat Beregszászból és környékéről, majd 1944. november 18-án innen terelték őket tovább a szolvyvai gyűjtőláger felé.

Már a megalakulást követően fontos feladatának tekintette a Szövetség a kárpátaljai magyarságot a múltban ért jogtalanságok és sérelmek vizsgálatát, az ártatlanul meghurcoltak rehabilitálását. Júniusban megalakult a Területi Rehabilitációs Bizottság, a harmincas–negyvenes–ötvenes években kárt szenvedett családokért. Ezt követően külön kilenc tagból álló munkacsoport alakult az 1944 őszi munkatáborokba hurcoltak sorsának kivizsgálása ügyében.³³ 1989. szeptember 6-án felhívást fogadott el a KMKSZ Elnöksége, melyben felszólította a tagságot, illetve Kárpátalja egész magyar lakosságát, hogy minden helységben állítsanak emlékművet az 1944 őszi elhurcolt és a fogolytáborokban elpusztult kárpátaljai magyar férfiaknak. Ebben felhívás szerepel az egyházak felé is melyben kéri, hogy november 26-án vasárnap, 13 órakor konduljanak meg a harangok. Ezzel kezdetét vette a sztálini önkény ideje alatt életüket vesztett magyarok tiszteletére állított emlékművek és emléktáblák állítása. Mivel minden településnek más és más lehetőségei voltak, az avatások ideje akár évekkel is eltérhetett. Az elhunytak számbavétele sem volt egyszerű feladat, hiszen a deportálástól eltelt 40–45 év alatt sokan kivándoroltak, elköltöztek lakhelyükről³⁴ (e téren főként Beregszászban volt nehéz a KMKSZ alapszervezet munkája, ahol 343 áldozatot sikerült összeszámolni).³⁵

1989. október 20-án, amikor megalakult a területi rehabilitációs bizottság magyar munkacsoportja, abban a KMKSZ is képviseltette magát. Ezt követően, november 18-án pedig emlékkonferenciát rendezett Beregszászban „A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai” címmel, amelynek résztvevői határozatot hoztak, mely szerint november 26-át gyásznapra kell nyilvánítani, s az egykori szolvyvai gyűjtőtábor temetőjének helyén emlékpark létesítését kezdeményezik. 1990. október 14-i nyilatkozatában a KMKSZ Választmánya leszögezi, elvárja, hogy a szovjet államfő és az ukrán parlament mondja ki az 1944 őszi elhurcolt kárpátaljai magyar férfiak büntelenségét, kollektív politikai rehabilitálását, és kérjen bocsánatot a kárpátaljai magyarságtól. Ez azonban nem történt meg sem akkor, sem később.

³² *Eseménykrónika – 1989*, <http://www.karpatalja.com.ua/kmksz/1989.html>, 2015. november 21.

³³ Móricz Kálmán: Munkacsoport alakult!, *Kárpáti Igaz Szó*, 1989. június 25., 3.

³⁴ Dupka György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*, Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993, 266.

³⁵ *A malenkij robot száma járásonként és településenként*, http://kmf.uz.ua/mr/3_telepulesek.html, 2014. december 13.

A KMKSZ Választmánya 1996. november 10-i beregvári ülésén ismételten szorgalmazta az 1944 őszén ártatlanul elhurcoltak rehabilitálását, továbbá követelte, hogy „...Ukrajna parlamentje semmisítse meg a Kárpátaljai Néptanács 1944-es határozatának azon részét, amelyben a magyar és a német népet az ukránok örök ellenségeinek nyilvánították”, mivel úgy véli, „a második évezred küszöbén egyetlen népre sem süthető rá a kollektív bűnösség minden alapot nélkülöző bélyege, s megengedhetetlen, hogy Ukrajna magyar nemzetiségű állampolgárait méltóságukban sértő dokumentumok legyenek hatályban”.³⁶

36. kép

A Szolyvai Emlékpark központi része

Az 1989 novemberében lezajlott emlékkonferencia alkalmával fogalmazódott meg az a határozat, mely kilátásba helyezte egy emlékpark építését Szolyva városában. A Szolyvai Városi Tanács 1990. augusztus 16-án kelt 166. számú határozatával engedélyezte az első világháborús temető és a második világháborús lágertemető beépítését, csaknem egy hektáros területén emlékpark tervezését és megépítését.³⁷ Ezt követően 1990. november 24-én sor került a leendő emlékpark területén az ünnepélyes alapköletételre.³⁸ Ezzel párhuzamosan, valamennyi kárpátaljai magyarlakta helységben emlékművet, kopjafát állítottak az ártatlan ál-

³⁶ Kacsur: i.m., 46.

³⁷ Dupka: *A mi Golgotánk...* i.m., 263.

³⁸ *Eseménykrónika – 1990*, <http://www.karpatalja.com.ua/kmksz/1990.html>, 2014. december 13.

dozatok emlékére. A Szolymai Emlékpark ügyében 1991 szeptemberében az építkezés megkezdésével történt előrelépés. 1994 novemberében, a deportálások 50. évfordulójára elkészültek a park főbb elemei és megtörtént az emlékhely ünnepélyes felavatása. A közel 50 méter hosszúságú emlékfalon elhelyezett egységes fekete márványtáblákra felkerült Kárpátalja 130 magyarlakta településének több mint 5 ezer magyar mártír nevét tartalmazó veszteséglistája.³⁹ Az 1994 novemberében a Szolymai Emlékparkban megtartott ünnepségen nemcsak a jelenlévők nagy száma, a magyarországi küldöttség, de a színvonalas megemlékezési műsor is jelezte: közös, sőt magyar ügy a munkatáborokat megjárt emberek emléke. Az akkor elhangzott lágerballadák és énekek, valamint a fiatalok egyre aktívabb bevonása, fontos alapot jelentettek a későbbi megemlékezések méltó folytatásához. Tehát nemcsak a történelmi visszaemlékezés, hanem sokkal inkább a kulturális emlékezet áll az ünnepségek középpontjában. A ránk maradt vers és prózai gyűjtemény sokszínűségét mutatja, hogy a lágerben eltöltött évek alatt fogságban lévő magyarok számára mennyire fontos volt a nyelv, a kultúra mindennapi ápolása. Itt megtalálhatóak a család, a honvág által körülfogott írások, mint a bátyúi Bakura Sándor levelében olvasható egyik versben (1945):

*„Édes feleségem, csókd meg a kicsit
Naponta százszor és ezerszer értem is,
Mesélj neki rólam nagyon sokat, édes,
Hazajön apuka, tente baba szépen...
Jaj, kezd az altatót, meglásd, hogy elalszik,
Álma felett messze az apja örködik.”⁴⁰*

Emellett persze a rendszer elleni lázadás is sok írás ihletője volt, ezek egy jelentős része azonban ismeretlen szerző tollából maradt ránk.

*„Sztálin Jóska, te vad hóhér, megfordulhatsz sírodban,
Átok veri porcikádat, nem pihenhetsz nyugodtan.
Álnok szavad, hazug szavad, de sok népet ámított,
Megszervedték hatalmadat az ártatlan magyarok.”⁴¹
(Szerzője ismeretlen, 1953)*

A lágerballadákban ugyanakkor a munkatáborok embertelen körülményei, a bányákban elesettek szenvedései is gyakran előkerülnek.

³⁹ Kacsur: i.m., 49.

⁴⁰ Bagu: i.m., 90.

⁴¹ Dupka (szerk.): *Koncepciók perek...* i.m., 19.

„Az t írták a donbászi vidékről,
Véresen ment le a nap az égről,
De sok vér folyt az idegen földre,
De sok bányász aludt el örökre...”⁴²
(Ismeretlen szerző, 1947)

Az áldozatokra történő megemlékezés sajátosságai nem voltak jellemzőek más sorstragédiaként ünnepelt nemzeti vonatkozású eseményekhez viszonyítva. Természetesen voltak közös pontok, mint a nemzeti színű zászlók, szalagok megjelenése, vagy a magyar identitás megőrzésére szólítás, ugyanakkor ennek az „emlékkörnek” a sajátosságait éppen különbözőségei miatt nyerte el. Ezek a sajátosságok főként egyházi szerepvállaláshoz köthetőek, amely a gyülekezeti közösségek rendszerváltáskori megerősödésének egyik első alkalma volt. A szovjet birodalom alkonyaként tekinthető időszakban (1989–1991) és a független Ukrajna első éveiben lezajlott emlékünnepek következő elemei emelhetőek ki:

- jelképes temetés
- ökumenikus istentisztelet
- túlélők megnyilatkozása (később iskolások szerepeltetése)
- a megemlékezések helyszínei
- kopjafa és/vagy emlékműállítás
- nemzeti motívumok megjelenése

Napjainkban már az új emlékműnél tartják a község lakói a megemlékezést.

A megemlékezéseken közös elemként szerepelt a jelképes újratemetés, melynek lefolyását jól tükrözi a Beregszász melletti Kígyóson lezajlott emlékünnepe. 1989 őszén, ahogy Kárpátalja–szerte számos helyen, Kígyós községében is megemlékeztek azokról a férfiakról – szám szerint 13 világháborúban elesett és 28 munkatáborban életét vesztettéről –, aki a II. világháború és a sztálinizmus következtében a szülőfalujától távol hunyt el. Az akkori református püspök, dr. Forgon Pál tartott gyászistentiszteletet, melyen több százan vettek részt. A temető központi helyén kialakított sírgödörbe koporsót engedtek le az elhurcoltak névlistájával, ezzel mintegy újratemetve azokat. A „temetésen” megemlékezők elhelyezték koszorúikat, és olyat tettek, amit ekkora közösségben már régen nem tettek, tehettek: elénekelték a magyar himnuszt.⁴³ Ezt követően már az elinduló közös összefogás

⁴² Bakura Sándor [et al.]: „*Otthon a könny is édes*”. 1944–1955: kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Tanulmányok, hatásvizsgálatok, interjúk, riportok hivatalos iratok, vallomások tükrében, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 2009

⁴³ Adatközlő: Csok Bertalan, Kígyós (1939–2016), 2012. június 15-én.

jegyében 1990 novemberében az emlékbobiszk előtt hajtottak fejet az összegyűltek. 2012-ben az emlékbobiszk helyett új emléktáblát avattak, mely két fekete márványlapból tevődik össze.⁴⁴ A kígyósinál jóval feszültebb légkörben zajlott a nagymuzsalyi megemlékezés, mely első alkalommal szintén 1989 őszén volt megtartva. A helyi középiskola magyar nyelv és irodalom szakos tanára, Jakab Erika szervezésében lezajlott ünnepségen csupán egy kisebb közösség volt jelen, melyben az állambiztonsági szerv, vagyis a KGB is képviseltette magát.⁴⁵

A sztálinizmus áldozatainak megemlékezésekor – főleg a kilencvenes évek első felében – jellemzően felszólaltak azok a túlélők, akiknek több év kényszermunka után sikerült hazatérniük. A hazatérést követően – el nem ismert esemény-

ként – tilos volt a deportálás körülményeiről beszélni, sőt a visszaemlékezéseket összegyűjtő kötetekben, melyeket 1990-ben és azt követően adtak ki, gyakran előfordult, hogy csak név nélküli riportokat adhattak közre, mivel az interjúalanyok féltek vállalni személyes adataikat. Ennek fényében az addig esetleg szűk családi körben elhangzott történetek első alkalommal kerülhettek nyilvánosság elé. A megemlékezésnek ez az eleme a túlélők elhalálozásával párhuzamosan egyre ritkábbá vált.⁴⁶ A kollektív emlékezet gyakorlásának folyamatossága azonban a lejegyzett riportok és az elkészített tanulmányok által megtörténhetett, mind irodalmi-művészeti, mind tananyagi téren. Ennek következtében valamennyi emlékünnepeken az iskolás korosztály tartott és tart bemutatót az elhurcolás

37. kép

A tiszacsomai temetőkertben 1989-ben felállított kopjafa

⁴⁴ Adatközlő: Vass Ottó, Kígyós (1967–), 2013. március 3-án.

⁴⁵ Adatközlő: Jakab Erika (1966–), 2016. május 5-én.

⁴⁶ 2014-es újságközlés szerint már csak három, a légert megjárt férfi élt. Vö. A sztálinizmus áldozataira emlékeztek. Csak az az áldozat hiábavaló, amely kikerül nemzeti emlékezetünkől, *Kárpátalja*, XIV. évfolyam, 2014/48, (2014. november 28.), 5–6. 2016. november 6-án utolsóként elhunyt Gulácsy Lajos nyugalmazott püspök is, akit 1949-ben tartóztattak le a hatóságok, vö. <http://www.karpataljalap.net/?q=2016/11/06/elhunyt-gulacsy-lajos-karpataljai-reformatus-egyhaz-nyugalmazott-puspoke>, 2017. január 10.

körülményeiről, melynek megszervezője egyházi hitoktató vagy ifjúsági munkás, illetve iskolai tanár lehetett (lehet). A közigazgatásilag Beregszászhoz tartozó, de az egyházi beosztás szerint önálló Búcsú településen, 1989–1991 között több kezdeményezés is volt az emlékoszlop felállításához szükséges anyagiak előteremtéséhez. Ennek egyik példamutató próbálkozásaként az iskolás fiatalok az elhurcolás körülményeiről előadott színdarab bemutatásával fogtak pénzgyűjtésbe.⁴⁷

Az emlékünnepelemek lebonyolításának terei közt, attól függően, hogy hol állítottak emléktáblát vagy kopjafát három helyszínt különböztethetünk meg: a temető, a templomkert és a köztér. Az emlékjelek elkészítésekor elsődleges szempont volt, hogy a II. világháborúban és a málenkij robot alkalmával életüket vesztett férfiak nevei legyenek feltüntetve. Ezzel összefüggésben állítottak emlékművet, hiszen volt, ahol a névsor gyorsabban, volt, ahol csak egy-két év után állhatott össze.

Az emlékhelyként szolgáló temetőben vagy templomkertben felállított oszlopok, márványlapok, vagy kopjafák nagy száma nemcsak a megemlékezések egyházi szerepvállalását támasztja alá. Arra mutat rá, hogy főképp a tárgyalt időszakban a megemlékezni, összegyűlni vágyó emberek, az emlékek és a történelmi tragédiák egyfajta belső megélésén túl, az egyházi alkalmat felhasználva, s annak keretein belül maradvá, tudták önmaguk számára is elfogadhatóvá tenni a szovjet ideológiától távoli, spontán módon megindult közösségi emlékezet ápolást. A megemlékezésnek ugyanakkor ezt a formáját érdemes egy nagyobb térbe foglalva megvizsgálni. A temetőket, illetve az azok köré épülő szokásvilágot többféle aspektus szerint lehet kutatni. Vizsgálják őket, mint műemlékek, művelődéstörténeti emlékek, nemzeti kultuszhelyek. A temetők nemcsak a halottak nyugvóhelyei, a halottkultusz, a kegyelet szent helyei, de zarándokhelyek is. A magyar nemzet kiemelkedő személyeinek sírjai nemzeti zarándokhelyekké váltak, ahol időről időre, évfordulókon, jelesebb ünnepeken megemlékeznek azokról, akik a múltban végzett alkotásaikon keresztül hatást gyakorolhattak a jelenre. Ilyen zarándokhely például a szatmárcsekei temető, ahol a Himnusz szerzője Kölcsey Ferenc sírja található. Ezen kívül azonban számtalan emlékhely típusú síremlék létezik, amely nem kizárólag egy szűkebb családi kör életében szerepel központi helyen, hanem egy nagyobb közösség számára nyújt kollektív emlékezeti élményt. Ennek összefüggésében rejtőzik az 1989 után felállított kopjafák és emlékművek különlegessége is. A megjelenésében eltérő emlékművek (síremlékek) Kárpátalja valamennyi magyar településén egyazon mondanivalót hordoztak magukban. Mivel az elődök szenvedése és halála magyar nemzetiségük miatt történt, a megemlékezések és emlékműállítások is szorosan összekapcsolódtak a magyar nemzeti identitás ez alkalomból, közösségi szinten

⁴⁷ Dupka György: Folytatjuk a sztálini légerekben elpusztult magyarok névsorának közlését. Beregardó, Búcsú, *Kárpátalja*, II. évfolyam, 1991/12, (1991. július 13.), 13.

történi gyakorlásával. Annak lehetősége, hogy szabaddá vált az emlékezés, a megtörtént események feltárása, előtérbe került a nemzeti identitás és vallásosság⁴⁸ újraértelmezése és felerősödése.

A leggyakrabban előforduló málenkij robotos emlékoszlopok tekintetében a kivitelezésben meghatározó tényezőként lépett fel, hogy a deportálás során, a munkatáborokban életüket veszítették, illetve a II. világháborúban elesettek, meglehetősen terjedelmes névsorát tartalmazó márvány, illetve andezit lapok elférjenek. Ennek eredményeképpen szinte mindegyik ilyen jellegű emlékoszlop hasonlatos, eltérést főként a körülötte lévő, olykor parkosított terület jelent. Több településen még megtalálhatóak az 1989-ben, az első nagyobb megemlékezések alkalmával felállított kopjafák is. Négy esetben kidőlvé, funkcióját nem gyakorolva, a temetőkert valamelyik fájának döntve maradt fenn, hat településen viszont átfestve, felújítva tartják továbbra is becsben a műalkotásokat. Ezek az emlékművek már nemcsak a munkatáborokba elhurcolt helybeli lakosokra tesznek utalást, hanem az első megemlékezésekre, az 1989-ben megtartott megemlékezésekre, melyek alkalmával a szovjetrendszer alatt először kerültek elő a magyar zászlók és először énekelhették el a Himnuszt. Ennek sikere és átélése indította a hagyományként történő megvalósulást, mely a legtöbb településen évről évre megismétlődik.

A sztálinizmus áldozatainak emlékjeleiként a temetőekben felállított kopjafák és márványtáblákkal felszerelt emlékművek nem, mint idegen test jelentek meg a halotti kultusz színhelyeként értelmezhető közegben, hanem annak szerves részeként, mivel nemcsak, hogy sok helyen szertartásos temetés keretében emlékeztek meg az emlékezés első évében az elhurcoltakra, hanem a folytonosság jegyében évről évre gyászistentisztelet keretében zajlanak a megemlékezések. Ennek alapján azonban érdekes szempont lehet ugyanez a felvetés a köztereken elhelyezett emlékművekkel kapcsolatban, melyek a halotti kultusz ezt a fajta temetőbe zárt, közösségi szintre emelt emlékezési gyakorlatát „*viszi ki az utcára*”. A síremlékek köztéri megjelenése nem gyakori jelenség. Az ebben az esetben fennálló megemlékezési szokás jelentősége mégis abban áll, hogy a vallását gyakorló⁴⁹ és a csak névleg az egyházhoz tartozó közösség egy térben találkozik. Ennek alkalmával a sztálini önkény áldozataira emlékezve nemcsak az egyház képviselőjének legitimációjáról, áldás adásáról van szó, hanem igei alapon történő szolgálattevésről. A tárgyalt emlékezési gyakorlat egyházi szempontból különbözik a többi nemzeti felfogású megemlékezéstől, mivel ezek alkalmával a történelmi egyházak képviselőinek jelenléte csupán az alkalom hitelesítéséül szolgál.

⁴⁸ A nemzeti vallásosság felerősödése alatt értjük az akkor még szovjet államvallásnak nevezhető pravoszláv egyháztól eltérő, a magyar közösségre jellemző elsősorban református, illetve római és görög katolikus felekezetekben végbemenő átalakulásokat.

⁴⁹ Fizeti az egyházfenntartói járulékot, eljár az alkalmakra, részt vesz a sákramentumok kiosztásában, illetve szerepet vállal a szolgálatokban.

A nemzeti ünnepek megünneplése családon belül, esetleg egy-egy öntudatosabb iskolai tanár esetében a tanórákon nem volt ritka,⁵⁰ ugyanakkor egy nagyobb közösségben nem fordulhatott elő. A gorbacsovi „glasznosztj” idejében ennek a nem hivatalos tilalomnak a feloldása nagy tömegeket tudott megmozgatni. A visszaemlékezések középpontjában szerepelnek a piros-fehér-zöld szalagok és zászlók előkerülése, és az 1944 óta nem hallatott Himnusz eléneklése, melyek egészen napjainkig jelen vannak. Az emlékünnepségek alkalmával pedig a fennmaradt lágerballadákat idézték a közösségben arra felkért szónokok.⁵¹ A magyar sorstragédiákat magukba foglaló irodalmi és zenei munkák csak később, az ezredfordulót követően lettek általánosan elterjedté. A legtöbb esetben, a temetésekhez hasonlóan, a 90. zsolttár első két versszakával⁵² kezdik meg az alkalmat, illetve a Himnusz eléneklésével ér véget a megemlékezés.

Beregszász város területén összesen 17 olyan emlékmű van jelen (a 120-ból), mely a sztálinizmus áldozatainak állít emléket. Ezek többsége emléktábla formájában került felállításra, olyan személyek neveivel ellátva, akik meghatározó tagjai voltak a negyvenes évek helyi társadalmának. Kiemelhető az 1999-ben felállított alkotás, amely több száz nevet tartalmazva állít emléket a második világháborúban elesettek, illetve a málenkij robot alkalmával elhurcoltak számára. A másik méreteiben jelentősnek mondható emlékmű a Kárpátaljai Református Egyház Püspöki Hivatalának kertjében, a szocializmus ideje alatt meghurcolt lelkészek emlékére felállított gránit emlékoszlop a maga 4 méteres magasságával, mely a Vereckei honfoglalási emlékmű alkotójának, Matl Péternek a munkája.⁵³

A járás 44 településén az ide vonatkozó emlékművek száma szintén nagyon magas: 164-ből 48 esetben találhatunk többnyire névlistával ellátott oszlopokat és táblákat, valamint néhány kopjafa esetleg meghurcolt személy számára kihelyezett mementót.

1989-től, a magyar önrendelkezési, kulturális-politikai érdekképviseletet el látó KMKSZ, az emlékműállításokon, a megemlékezések szervezésén kívül az egész közösség problémáira nagy figyelmet fordított. Kezdeményezte a magyar iskolák és az anyanyelvi oktatás előremozdítását, a Magyarországgal való kapcsolatok erősödését, a kultúra és hagyomány ápolását, a magyar helységnevtáblák visszahelyezését, a kárpátaljai autonómiatörekvés támogatásával később megalkotta a Tisza-melléki járás tervezetét, illetve a szociális és gazdasági területek

⁵⁰ Czébély: i.m., 174.

⁵¹ Kacsur Gusztáv: Ötven évvel ezelőtt történt, *Kárpátaljai Szemle*, II. évfolyam, 1994/9, 3.

⁵² „Tebened bízunk eleitől fogva, Uram, téged tartottunk hajlékunknak! Mikor még semmi hegyek nem voltak, Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva, Te voltál és te vagy, erős Isten, És te megmaradsz minden időben. Az embereket te meg hagyod halni, És ezt mondog az emberi nemzetnek: Légyetek porrá, kik porból lettetek! Mert ezer esztendő előtted annyi, Mint a tegnapiak ő elmúlása És egy éjnek rövid vigyázása.” L.: *Magyar Református Énekeskönyv* 2015, Beregszász, Kálvin, 2015, 113.

⁵³ A meghurcolt kárpátaljai lelkészekről l. bővebben a kötetben Fodor Gusztáv tanulmányát.

38. kép
A II. világháborúban és a sztálini légerekben életüket veszített férfiak névsorát tartalmazó emlékmű Mezőváriban

feljavítására tett számos kísérletet. Így a kárpátaljai magyar nemzetiségi érdekek szempontjából kiemelkedően fontos volt, hogy a körülbelül 100 000 reformátust⁵⁴ számláló magyar közösségben a KMKSZ és a református egyház kapcsolata és együttműködése jól működjön. Az 1990 áprilisában elindított „Kárpátalja” című időszaki kiadvánnyal kapcsolatban, júniusban megállapodást írtak alá, mely így kezdődik: „A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség és a Kárpátaljai Reformá-

⁵⁴ Orosz Ildikó: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*, Ungvár, Poliprint, 2007, 64.

tus Egyház tudatában lévén szoros együttműködésük rendkívüli fontosságának a kárpátaljai magyarság jövőjének szempontjából, a következőkben állapodik meg: 1. A KMKSZ »Kárpátalja« c. hetilapjának a közeljövőben megindítandó egyházi rovatában a református egyház részére kétoldalmi terjedelemben helyet biztosít.”⁵⁵

A szerződés folytatásában a terjesztés és a megjelenéssel kapcsolatos részletekről állapodtak meg a felek. A szerződés mindkét fél számára nagy jelentőséggel bírt, hisz ezáltal a KMKSZ, az őt képviselő hetilapot el tudta juttatni a református gyülekezeteken keresztül szinte valamennyi magyar településre, ugyanakkor a református egyház ezen keresztül létre tudta hozni saját média bázisát, melyben az ige hirdetések túl, különböző egyházi szervezéssel kapcsolatos információk is megjelentek.

1990. augusztus 11-én a beregszászi járási Badalóban megtartották az első ún. hivatalos rehabilitációs estet. A meghívottak között volt: Forgon Pál, a Kárpátaljai Református Egyház püspöke és Komlósi Attila tiszteletes, a Magyarok Világszövetségének főtitkára, illetve a KMKSZ vezetői és a területi rehabilitációs bizottság magyar képviselői. A rendezvény részeként istentiszteletet tartottak a sztálinizmus áldozatainak emlékére. Az egyház és a KMKSZ összefogása ezt követően is a magyar közösség érdekei mentén haladt előre.⁵⁶

1991. április 17-én, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (röviden: Ukrán SZSZK) Legfelsőbb Tanácsa elfogadta az ukrainai politikai megtorlások áldozatainak rehabilitálásáról szóló törvényt⁵⁷, melynek 1. és 3. pontjai kimondják az ideológiai okok miatt internáltak rehabilitálását és kártalanítását. A magyar érdekvédelmi szervezet és az egyházak is tiltakozásukat kellett, hogy kifejezzék, hiszen a törvény a „negyvennégyes” magyarokat nem rehabilitálta. 1991. december 10-én Forgon Pál és Fodó Sándor közösen megfogalmazott levelében tiltakozott a magyar, német és cigány lakosság rehabilitációból való kizorítása miatt. A levelet Leonid Kravcsuknak, Ukrajna elnökének címezték válaszként az „Ukrainai politikai megtorlások áldozatainak rehabilitálásáról” szóló törvényben meghatározott elvekre. Ebben ugyanis (illetve ennek magyarzatában) hivatalos és anyagi vagy kedvezményekben is részesíthető rehabilitált személyek vagy családtagok között kizárólag a szláv nemzetiségűeket juttatták elégtételhez. Ivan Bihunec a területi rehabilitációs bizottság elnökhelyettese a Kárpáti Igaz Szóban közölt cikkben⁵⁸ elmondta, hogy az illetékes parlamenti bizottság arra a következtetésre jutott,

⁵⁵ Horváth Sándor: Rehabilitációs est Badalóban. *Kárpátalja*, I. évfolyam, 1990/9, (1990. augusztus. 4.).

⁵⁶ Tóth M.: Megállapodás! *Kárpátalja*, I. évfolyam, 1990/10, (1990. szeptember 6.).

⁵⁷ Tóth Mihály: *Nemzeti kisebbségek nemzetközi és ukrainai jogvédelme*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2005, 49.

⁵⁸ Dupka: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt...* i.m., 87.

hogy a genfi konvenciónak⁵⁹ megfelelően a hadviselő félnek joga volt munkára mozgósítani az ellenséges lakosságot. Mindemellett elismerték, hogy a mozgósítás során megsértették az emberi jogokat. A deportált magyar férfiak azonban – ez állítással ellentétben – nem voltak hadifoglyok, tehát az említett konvenció inkább szól mellettük, mint ellenük. Annak ellenére, hogy a magyar kérés jogossága dokumentumok, katonai parancsok és KGB források⁶⁰ alapján bebizonyosodott, a rehabilitáció hivatalosan mégsem történhetett meg. Ezzel ellentétben a külön eljárással elítélt és kényszermunkatáborba hurcolt egyházi vezetők esetében megtörténhetett a rehabilitáció. Erre példa az 1949-ben elhurcolt Huszti Béla ügye, akinek fia Csaba 1991 októberében kapott levelet a rehabilitációról, a fentebb említett törvényrendelet alapján.

Az egyház intézményesülésének folyamatában elsősorban a belső átszervezés és megújulás fontosságára hívták fel a figyelmet a vezetők. Gulácsy Lajos, a református egyház főjegyzője fogalmazta meg az ún. „*Református nyilatkozat*”-ot⁶¹, melynek főbb pontjai összefoglalva a következők voltak:

1. A megújulás élén csak hiteles emberek állhatnak.
2. Szembenézés a múlttal, bűnbánattartás.
3. Bocsánatkérés mindazon kárt vallottaktól, akik a szovjetrendszer ideje alatt csalódtak a református egyházban.
4. Az elmúlt korszak legnagyobb bűne a lelki ébredés lassú elsorvasztása volt.
5. A Magyar Református Egyház megújulásra szorul.
6. Ennek a megújulásnak a záloga a missziói szolgálatok megerősödésében áll.

A Kárpátalja c. lapban megjelent terjedelmes nyilatkozat az egyházban végbemenő változások egyfajta alapidokumentumaként értelmezhető. Ennek folytatásaként 1991. április 4-én hivatalosan is megalakult a Kárpátaljai Református Egyház. Az intézményesült és kiépült keretek között szervezettebb működés vált lehetővé. Gulácsy Lajos a Kárpátalja c. lapban közölt cikkében leírja, hogy „*egyre több helyen végeznek palástos szolgálatot a lelkésztanulók, nagyobb lendületet vesz a gyermekekkel való foglalkozás, (...) sikerült tíz új harangot vásárolni, (...) több gyülekezetben emlékünnepet és emléktábla avatást tartottak.*”⁶²

Az egységes fellépés eredményességét a KMKSZ és a történelmi egyházak között jól példázza, amikor 1990 augusztusában közös javaslatot terjesztettek elő a területi tanácsban a lelkiismereti szabadságról és a vallási szervezetekről ren-

⁵⁹ III. Genfi Egyezmény. A hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozóan, Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt egyezmény, http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/5C904372-DB17-495F-8C80-4A027DA7F81E/0/GENF3_hu.pdf, 2014. december 10.

⁶⁰ Alekszej Korszun, hadtörténész, a KGB kényszernyugdíjazott ezredese. Kutatásaival és felszólalásaival hozzájárult a sztálinizmus áldozatainak rehabilitálására létrehozott Kárpátaljai Területi Bizottság munkájához. Felszólalásaival kiállt a magyar internálás törvénytelenégei ellen.

⁶¹ Gulácsy Lajos: Református nyilatkozat, *Kárpátalja*, II. évfolyam, 1991/1, (1991. január. 7.), 7.

⁶² Gulácsy Lajos: Egyházi élet Kárpátalján, *Kárpátalja*, I. évfolyam, 1990/14, (1990. november. 6.), 5.

delkező törvénytervezettel kapcsolatban. Az 1989 és 1993 közötti intézményépítésnek az egyik legfontosabb részét az elvett ingatlanok visszaszerzésére irányuló törekvések képezték. A két fél együttműködése ebben az esetben is előnyösnek bizonyult. Mindezek ellenére dr. Forgón Pál püspök megjelentetett levelében utalást tesz az egyház és a KMKSZ nem minden területen jól működő kapcsolatáról. Mint azt írja: „Sok mindent helyre tenne a Kulturális Szövetség és a Református Egyház kapcsolatában”. Az emlékműállítással kapcsolatban a KMKSZ cikkírója nehezményezte, hogy a járás Harangláb nevű településén nem történt kezdeményezés az emlékünnepe meg szervezésére, emlékjel építésére. „Összességében 1945 júliusában 62 életerős férfi nem tartózkodott a faluban. Közülük hányan tértek haza, ezt sajnós ma még nem tudjuk, mivel ebből a faluból felhívásunkra eddig még senki sem reagált. Ez azzal is magyarázható, hogy a KMKSZ-nek Kisharanglábban még nem alakult meg a helyi szervezete, de az egyház képviselői sem tanúsítottak kezdeményező magatartást.”⁶³ A közlés szerint a KMKSZ alapszervezet hiányában ezt a feladatot egyértelműen a református egyháznak kell felvállalnia. Az ellentét az egyház hasonló megítéléséből származhat, bár konkrét okok, vagy sérelmek nem szerepelnek a fellelhető iratanyagokban. Dr. Forgón Pál püspök levelében kiemelte, hogy vannak, akik „szerint semmi sem történt a református egyházban”.⁶⁴ Ennek ellentételezésére íródott levelében példaként közzétette az elkobzott templomok visszaszerzésére tett sikeres kísérletet 1988-ból. Az említett eset ellenére elmondható, hogy nem volt közömbös az egyházi vezetés az emlékműállítással kapcsolatban, hiszen egy másik, Fornos nevű településen az emlékműállítás és avatás körülményeit teljes mértékben a református egyház szervezte meg.

A 20. században Közép-Kelet-Európában végbement geopolitikai változások nem múltak el nyom nélkül, sem az országok közötti viszonyokban, sem a térségben élő emberek gondolkodásában, emlékezetében. Kárpátalja területe úgy az első, mint a második világháború elszenvedőjeként őrzi nyomait az itt végbement hadi eseményeknek és rendszerváltozásoknak. 1944 novemberében a szovjet csapatok az akkor még Magyarországhoz tartozó, jelenleg Kárpátaljai területéről, úgynevezett háromnapos jóvátételi munkára (málenkij robotra) behívtak több mint tízezer civil férfi lakost. Az önként jelentkező férfiakat háromnapos jóvátételi munka helyett a szolvai gyűjtőtáborba kísérték gyalog, majd onnan a GUPVI és GULAG koncentrációs táboraiba kerültek. Sokan közülük soha nem tértek vissza, a hazatértek többsége pedig nem érte meg az öregkort. Jelen munka eredményeként kiemelhető a kárpátaljai magyar lét kapaszkodójaként megjelenő közös történelmi múlt, hagyaté, megtartásának fontossága, mely az identitás megőrző törekvésekben tölt be jelentős szerepet. Az 1944-es események feldolgozottsága

⁶³ Dupka György: Folytatjuk a sztálini lágerekben elhurcolt magyarok névsorának közlését. Nagybéány, *Kárpátalja*, II. évfolyam, 1991/13.

⁶⁴ Forgón Pál: Tisztelt Főszerkesztő Testvérem! *Kárpátalja*, I. évfolyam, 1990/12, (1990. október 4.), 3.

pedig épp a folytatást kívánja meg: hogyan adható tovább a sztálini önkény áldozatainak története, tanulsága a következő generációknak? A válaszokat az emlékezés hagyományában, az emlékművek gondozásában, a fennmaradt történelmi emlékek őrzésében kereshetjük. Az 1980-as években végbement politikai-gazdasági események következtében lehetővé vált a hosszú évekig elkendőzött sztálini önkény áldozataira való megemlékezésre. Így 1989-től megindult az 1944 végén elhurcoltak névsorának kutatása, a túlélőkkel való interjúk készítése, illetve a nyilvánosság megemlékezése. A megemlékezések megrendezése, a KMKSZ által intézett felhívás után kezdődött meg, melyet a már megalakult alapszervezetek szerveztek, ugyanakkor minden esetben ökumenikus istentisztelettel, egyházi lebonyolítással voltak egybekötve. A sztálinizmus áldozatainak emlékére megrendezett emlékünnepségek, hasonló összejövetelektől eltérően sokkal inkább egyházi-nemzeti, mintsem politikai-nemzeti vonatkozásúak voltak. Az emlékművek egyházi gondozása és az ünnepi alkalmak későbbi állandósulása, főként az 1991-ben újjáalakuló Kárpátaljai Református Egyház intézményesült keretei között tudott megvalósulni. Az azt megelőző években sok esetben csupán megfigyelő szerepkör tudott betölteni. Az ebből történő előrelépés elsősorban a presbitériumok és a hitoktatás megerősödésével köthető össze. A mára jórészt feltárt történések fontossá vált kérdése, hogy mit jelenthet a deportáltak pusztulása a jövő generációi számára. Ezért pozitívumként jelenik meg a rendszerváltás óta évenként gyakorolt emlékünnepségeken megjelenő iskolás vagy hittanos csoportok, akik továbbvihetik az emlékeket.

IRODALOMJEGYZÉK

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 2004.
- BAGU Balázs: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2004.
- BAKURA Sándor [et al.]: *„Otthon a könny is édes”. 1944–1955: kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Tanulmányok, hatásvizsgálatok, interjúk, riportok hivatalos iratok, vallomások tükrében*, Ungvár–Budapest, Intermix, *Kárpátaljai magyar könyvek*, 2009.
- BOTLIK József–DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok és dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991*, Budapest–Szeged, Mandátum–Universum, 1991.
- CZÉBELY Lajos: *Napló (1975–1989)*, Budapest–Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, 1996.
- DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatának*

- végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 2006.
- DUPKA György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*, Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993.
- DUPKA György (szerk.): *Koncepciók perek magyar elítélteit. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve (1944–1957)*, Budapest–Ungvár, Intermix, 1993.
- GULÁCSY Lajos: *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos ön-életírása*, [h. n.], Magánkiadás, 2009.
- HALBWACHS, Maurice: A kollektív emlékezet és az idő, in Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez I.*, Budapest, Új Mandátum, 2000, 403–432.
- JEDŁOWSKI, Paolo: Az emlékezet szociológiája. A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái, *Információs Társadalom*, VIII. évfolyam, 2008/4, 100–114.
- KACSUR Gusztáv (szerk.): *Hús esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009.
- KOVÁCS Vilmos: *Holnap is élünk...*, Budapest–Ungvár, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 2007.
- MOLNÁR D. Erzsébet: *A donbászi munkaszolgálat Kárpátalján egy felmérés tükrében*, http://www.lehoczkyintezet.uz.ua/kutatasok/donbasz/a_donbaszi_munkaszolgalat.htm, 2017. január 9.
- MOLNÁR József–MOLNÁR D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*, Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, 2005.
- NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Napvilág, Atelier könyvek, 2010.
- OROSZ Ildikó: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*, Ungvár, Poliprint, 2007.
- ORTUTAY Elemér: „... Holnap is felkel a nap”. *Emlékeim*, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 1993.
- TÓTH Mihály: *Nemzeti kisebbségek nemzetközi és ukrajnai jogvédelme*, Ungvár–Budapest, Intermix, Kárpátaljai magyar könyvek, 2005.

LÁSZLÓ TÚRI

The Remembrance of the Malenkij Robot – Collective Memory and Church Involvement in the Life of the Hungarian Minority in Beregszász District

In the autumn of 1944 the Soviet armies occupied Transcarpathia and immediately began the deportation to labour camps. Nearly 20-30 000 Hungarian and German men – between the ages of 18 and 50 – were dragged under the false invitation of “malenkij robot”. The possibility to recover and practice collective grief only came after a long-long silence, in 1989. These processes of remembrance were usually led by Hungarian-based organizations and churches (strictly speaking, the Transcarpathian Hungarian Cultural Association and the Hungarian Reformed Church), which signified how their positions have strengthened in the preceding years as a consequence of the Soviet political “thaw”. The commemorating of the illicit past, and the re-establishing and maintaining of historical consciousness and national identity became more and more often a relevant task of their cultural meetings. As a result of these intentions, monuments were raised accompanied by particular national and religious ceremonies. Taking into consideration the extension and the network of the monuments, the system built to remember the victims of the second world war and Stalinism in the region should be drawn attention to. This paper focuses on the relevance of this monument-network in the collective memory of the Hungarian minority, describes the vital role of social discourse concerning historical truth, and provides a detailed summary on the practices of remembering and recovering from this trauma.

SZERZŐINK

BENKŐ Levente (1961) történész, újságíró (Magyarvista)

FODOR Gusztáv (1975) református lelkész (Tiszaderzs), egyháztörténész doktorjelölt (Narancsik Imre Kutatói Műhely–KRE HTK Egyháztörténeti Tanszék, Budapest)

HAJAGOS Csaba (1985) történész, muzeológus (Kecskeméti Katona József Múzeum, Kecskemét)

KOVÁCS Áron, PhD (1985) történész, könyvtáros (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Sárospatak)

MÁTHÉ Áron, PhD (1977) történész, elnökhelyettes (Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)

MURÁDIN János Kristóf, PhD (1980) történész, egyetemi adjunktus (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár)

NAGY Alpár-Csaba, PhD (1977) református lelkész (Egeres), egyetemi adjunktus (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)

NAGY Károly Zsolt, PhD (1973) teológus, kulturális antropológus (Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest)

STARK Tamás, CSc (1959) történész, tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest)

SZATMÁRI Judit, PhD (1968) történész, levéltáros (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest)

TÚRI László (1989) történész, diakónus (Narancsik Imre Kutatói Műhely, Beregszász)

KÉPEK JEGYZÉKE

1. Nagy Béla térképe
2. Észak-Magyarország, X. évf., 189. sz., 1954. aug. 11.
3. Bőcsi Református Egyházközség
- 4–5. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára
6. Debreceni Protestáns Lap, LXV. évf., 4. sz., 1945. máj.
- 7–8. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára
9. Cseke Péter (szerk.): László Dezső emlékezete, Polis, Kolozsvár, 2004, 323.
- 10–11., 14., 16–17. Kolozsvári Református Kollégium tablói.
Fotó: Murádin János Kristóf
12. Kovács Eszter tulajdona, Kolozsvár
13. Csetri Elek leszámazottainak tulajdonában, Kolozsvár.
Fotó: M. Lovász Noémi
15. <https://komate.wordpress.com/2010/01/26/in-memori-am-csetri-elek-1924-2010/>
- 18–19. Fotó: Lénárd József
- 20–21. Fotó: Murádin János Kristóf
22. Fotó: Nagy Alpár-Csaba
23. Benkő Levente tulajdonában, Magyarvista. Fotó: dr. Lupescu Radu
24. Murádin János Kristóf gyűjtése
- 25–29. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
30. MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára
- 31–32. Varga Géza Hírös Naptár (www.hirosnaptar.hu)
- 33–34. Kecskeméti Katona József Múzeum Történeti Gyűjtemény
35. Fotó: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar
Társadalomkutató Központ, Beregszász
36. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (<http://www.karpatalja.com.ua/kmksz/>)
- 37–38. Fotó: Túri László
- 39–40. Fotó: Dimény András (www.reformatus.hu)

39. kép

A Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében c. vándorkiállítás molinói a megnyitót követően (Budapest, 2016. november 22.)

40. kép
A Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében c. vándorkiállítás interaktív része
(Budapest, 2016. november 22.)

„Előre kell bocsátanom, bizony nem könnyű olvasmányt ajánlok a reménybeli olvasónak. Sajnos senki sem várhat lelki felüdülést e tanulmánykötet olvasásától, tanulmányozásától. Éppen ellenkezőleg súlyos lelki-szellemi megpróbáltatásokkal szembesül, aki ezt a könyvet a kezébe veszi. Miért ajánlom mégis olvasásra ezeket a szomorú témájú történeti tanulmányokat? Lelkiismeretem parancsára ajánlanom kell, hogy az itt leírtak ne tűnjenek el a feledés örök homályában! Nem fedheti őket a feledés homálya, hiszen magyar nemzetünk történetének egy olyan tragikus fejezetéről szólnak, amelyet a kommunista hatalom évtizedeken át teljes szigorával akart mindörökre elfeledtetni, mert abban a hitben élt, hogy így nem derül fény cinkosságára. Azt vallotta ez a hatalom, hogy amiről nem beszélnek – mert tilos szólni róla, – az nincs, sőt utólag meg sem történtté tehető.”

Dr. Huszár Pál
főgondnok, a Zsinat világi elnöke